

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
УКРАЇНСЬКЕ ГЕОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО
ГЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ЛєТОРІЯ УКРАЇНЄВЬКОЇ ГЕОГРАФІЇ

ВИПУСКИ **33-34** 2016

ТЕРНОПІЛЬ

Редакційна колегія:

Шеф-редактор: Шаблій О. І. – д. з. н., проф. (Львів)
Редактор: Заставецька О. В. – д. з. н., проф. (Тернопіль)
Відповідальний секретар: Дітчук І. Л. (Тернопіль)

Члени редакційної колегії:

Заставецький Т. Б. – к. з. н., доц. (Тернопіль)
Ковальчук І. П. – д. з. н., проф. (Київ)
Нагірна В. П. – д. з. н., пр. н. сп. (Київ)
Немець Л. М. – д. з. н., проф. (Харків)
Олійник Я. Б. – д. з. н., проф. (Київ)
Пістун М. Д. – д. з. н., проф. (Київ)
Позняк С. П. – д. з. н., проф. (Львів)
Руденко В. П. – д. з. н., проф. (Чернівці)
Сивий М. Я. – д. з. н., проф. (Тернопіль)
Стебельський І. Б. – проф. (Вінсор, Канада)
Топчієв О. Г. – д. з. н., проф. (Одеса)
Царик Л. П. – д. з. н., проф. (Тернопіль)
Шищенко П. Г. – д. з. н., проф. (Київ)

*Друкується за рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
Вченої ради Українського географічного товариства
та Географічної комісії Наукового товариства імені Шевченка в Україні*

Постановою президії ВАК України № 1-05/7 від 10 листопада 2010 р. часопис “Історія української географії” включений до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі “географічні науки” (Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – 2010. – № 12. – С. 5-9).

І-90 **Історія української географії.** Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. — Тернопіль, 2016. — Випуск 33, 34. — 128 с.

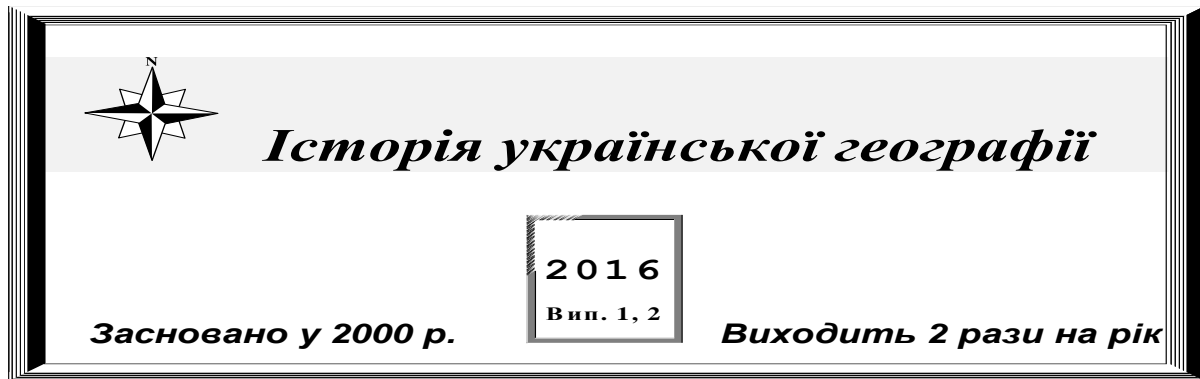
ББК 26.890 (4 Укр) Г

Погляд редколегії часопису не завжди збігається з позицією авторів опублікованих матеріалів. Автори повністю відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, дат та інших відомостей.

**Це число часопису редколегія присвячує
160-літньому ювілею видатного українського
письменника, ученого, громадського та політичного діяча**

**ІВАНА ФРАНКА
(1856 – 1916)**

Зміст

Віхи

- Олег Шаблій.* Вшанування Івана Франка.....8
- Анатолій Доценко, Наталія Белоусова, Сергій Мурга.* Пам'ятні місця України, пов'язані з Іваном Франком.....16
- Тарас Заставецький, Катерина Дударчук.* Знаки увічнення пам'яті Івана Франка в населених пунктах Тернопільщини як важливий туристичний ресурс.....21
- Ніна Марцінишин, Вікторія Сливка.* Стежками Івана Франка на Збаражчині.....26

Постаті

- Олег Шаблій.* Богдан Заставецький: людина, освітянин, учений.....38

Наукові школи та центри

- Сергій Шевчук.* Джерела дослідження наукових шкіл української суспільної географії.....45

Натургеографічні та геоекологічні студії

- Дмитро Сопов.* До формування методологічної основи конструктивно-географічних досліджень проблем землекористування.....51
- Микола Карабінюк, Анатолій Мельник.* Історія дослідження геологічного фундаменту ландшафту Свидовець.....55
- Степан Малик.* Історичні особливості дослідження ґрунтів Пригорганського Передкарпаття.....66

Антропогеографічні дослідження

- Мирослава Влах.* Геопросторові концепти “межа”, “помежів'я”: модернізація смислів.....77
- Степан Кузик.* Географія інфраструктури: поняття, структурний склад та особливості його функціонування в епоху постіндустріального суспільства.....87
- Сергій Сонько, Юрій Кисельов.* Розвиток балтійсько-чорноморської геополітичної стратегії як продовження ідей Степана Рудницького.....98
- В'ячеслав Тодоров.* Методи та методика дослідження етногеографічних систем.....102

Володимир Подобівський. Динаміка демографічного навантаження на ландшафтні системи Гологоро-Кременецького кряжу.....109

Хроніка. Факти. Проекти

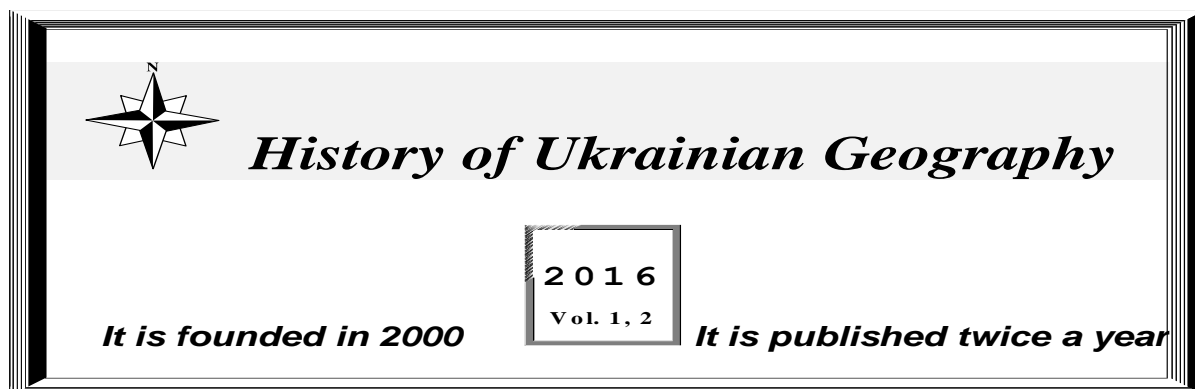
Ігор Дітчук, Тарас Заставецький. Слово про вчителя. Академія-спомин з нагоди 75-річчя від дня народження Богдана Заставецького 117

Ювілеї та номінації

До ювілею академіка.....119

Професору Анатолію Доценку – вісімдесят!.....122

Наші автори.....125

Contents

Landmarks

- Oleh Shabliy*. The Honor Academies of Ivan Franko 8
Anatoliy Dotsenko, Nataliya Bielousova, Sergiy Murga. Memorable Place
of Ukraine, connected with Ivan Franko. 16
Taras Zastavets'kyi, Kateryna Dudarchuk. Signs of the Memory of Ivan Franko
in the settlements of Ternopil region as important tourist Resources.....21
Nina Marzynyshyn, Viktoriya Slyvka. On the paths of Ivan Franko on Zbarazh region.....26

Personalities

- Oleh Shabliy*. Bohdan Zastavetskyi: a person, an educator, a scientist.....38

Academic Schools and Centres

- Serhiy Shevchuk*. Resources research science schools Ukrainian human geography.....42

Natural-Geographical and Geocological Studies

- Dmytro Sopov*. To the formation of the methodological basis of the
constructive-geographical studies of land use.....51
Mykola Karabiniuk, Anatoliy Melnyk. The history of research of landscape's
Svidovets geological foundation.....55
Stepan Malyk. The historical features of soils' investigation
in the Pre-Gorgany Pre-Carpathians.....66

Anthropogeographical Researches

- Myroslava Vlakh*. Geospatial concepts of "border", "borderzone":
modernization of the meaning.....77
Stepan Kuzyk. Infrastructure Geography: Concepts, Composition and Peculiarities
of Functioning in a Post-Industrial Society. 87

<i>Serhiy Sonko, Yuriy Kyselov. Development of Baltic-Black Sea geopolitical strategy as continuation of Stepan Rudnytskyi's ideas.....</i>	98
<i>Vyacheslav Todorov. Methods and Methodology Research ethnogeographic Systems.....</i>	102
<i>Volodymyr Podobivskyi. Dynamics of population pressure on the landscape systems of Holohory-Kremenets ridge.....</i>	109

Chronicle. Facts. Projects

<i>Ihor Ditchuk, Taras Zastavetskyi. The word about the teacher. Memorial Academy on the occasion of 75th anniversary of Bohdan Zastavetskyi.....</i>	117
---	-----

Jubilees and nominations

On the anniversary of the academician.....	119
80 th anniversary of Professor Anatoliy Dotsenko.....	122

Our Contributors.....	125
------------------------------	-----

Віхи

УДК [911.3:1]:929

Олег Шаблій

ВШАНУВАННЯ ІВАНА ФРАНКА

У статті описано вшанування Івана Франка у Львівському національному університеті. Ювілей відзначали у 1966 р., 2006 р. і 2016 р. Їх учасником був автор статті. Відзначено, що у 1966 р. автор був безпосереднім учасником відзначення столітнього ювілею як член музикальної групи ансамблю «Черемош». Конгрес відбувався у Львівському університеті і в Дрогобицькому педінституті. Особливо цікавими були літературознавчі екскурсії по місцях, пов'язаних з життям і діяльністю письменника : с. Нагуєвичі, дуб Івана Франка і його Музей. Учасниками зі Львова і Києва були: проф. Іван Ковалик, внучка письменника Зеновія Франко, доц. Лідія Худащ, Степан Злупко, Теофіл Комаринець та ін. У 2006 р. відбувся Міжнародний конгрес «Іван Франко: дух, наука, думка, воля» (назва прийнята за пропозицією О. Шаблія як і назва наступного конгресу у 2016 р.). Автор підготував до ювілею карту «Львів – місто Івана Франка», виступив з доповіддю (у співавторстві з доц. С. Кузиком). Виїзна сесія відбулася у Косові і Криворівні. З нагоди 150-ліття від народження І. Франка університет організував конгрес «Іван Франко: я єсть пролог». Відбулися сесії у Львові і на Гуцульщині. У статті публікуються роздуми автора щодо поліпшення вшанування імені великого письменника у майбутньому.

Ключові слова: Іван Франко, місто Івана Франка, Львівський університет, науковий конгрес, геопоетика.

Oleh Shablii. The Honor Academies of Ivan Franko. *The article describes the honor academies of Ivan Franko in the Lviv National University. The anniversary was celebrated in 1966, 2006, and in 2016. The author of the article was its participant. In 1966 the author was a direct participant of the centennial anniversary as a member of the music group of the ensemble "Cheremosh". The congress took place at Lviv University and at the Drohobych Pedagogical Institute. Especially interesting were literary-knowledge excursions in places related to the life and activities of the writer: Nahuevychi village, Oak of Ivan Franko and his Museum. Participants from Lviv and Kyiv were: prof. Ivan Kovalyk, granddaughter of writer Zenovia Franko, assistant professor Lydia Khudash, Stepan Zlupko, Theophil Komarynets and others. In 2006, the International Congress "Ivan Franko: Spirit, Science, Thought, Will" was held (the name was adopted on the proposal of O. Shablii as well as the name of the next Congress in 2016). The author prepared for the anniversary the map "Lviv – city of Ivan Franko", delivered a speech (co-authored with the assistant professor S. Kuzyk). The field session took place in Kosiv and Kryvorivnya. On the occasion of the 150th anniversary of the birth of Ivan Franko, the University organized the congress "Ivan Franko: I am a prologue". Meetings were held in Lviv and on Hutsulshchyna. The article presented the author's reflections on improving the honoring of the name of the great writer in the future.*

Key words: Ivan Franko, city of Ivan Franko, Lviv University, scientific congress, geopoetics.

Франкове місто й університет. Під такою назвою у Львові вийшло два науково-популярних твори. Перший – це карта до 150-ліття від народження Івана Франка за авторством професора *Олега Шаблія*, друга – солідна монографія письменника, директора Меморіального музею Івана Франка у Львові, Лауреата національної премії ім. Т. Шевченка *Романа Горака* за твори з Франкової біографістики та письменницької і наукової творчості. Хто не зачитувався його романом-есе "Тричі являлася мені любов", той багато втратив.

Рис. 1. Іван Франко на початку ХХ ст.

Моє франкознавство я описав у книзі "Село на золотому Поділлі: земля і люди". Книга краєзнавчого, історико-географічного характеру розкривала в одному з параграфів відвідання І. Франком під час передвиборчої компанії 1898 р. рідного села автора Курівці біля Тернополя. У селі була міцна клітина Українсько-Руської Радикальної партії, до організації якої у 1890 р. мав пряий стосунок великий Каменяр. Показано також Франкові традиції у селі, що проявляються до нашого часу. Але тут я розповім про одну з традицій вшанування Івана Франка у Львівському національному університеті його імені. Ця традиція – це проведення міжнародних наукових форумів до ювілеїв письменника. Пам'ятаю три таких форуми - конференцію і конгреси: у 1966 р. – до 110-ї річниці від дня народження; у 2006 р. – до 150-ліття від народження; нарешті, у 2016 р. – до 160-ліття від народження і 100-ї річниці від смерті генія українського народу. З кожного датою у мене пов'язані певні спомини, а під час святкування, його підготовки і відзначення двох останніх ювілеїв я був членом Оргкомітетів і безпосереднім учасником.

У всі часи святкування мало поважний характер. Створювався Оргкомітет кожного форуму, розроблялася програма, система заходів, в т. ч. роботи секцій і комісій. Особливу увагу звертали на зміст доповідей, їх учасників, пріоритетність і зокрема, – на назву форуму. Відзначу, що мені особливо приємно: назви двох останніх міжна-

родних конгресів були прийняті за мою пропозицією: форуму 2006 р. – "Іван Франко: дух, наука, думка, воля" і 2016 р. – "Іван Франко: я єсть пролог". Жартуючи, я говорив нашим філологам і франкознавцям:

– Чого Ви варті, що не можете придумати доброї назви конгресу до ювілею Івана Франка? І це мусить робити географ, тобто я.

Вони розуміли жарт і не сердилися. Але одного разу, коли готовився конгрес до 250-ліття Тараса Шевченка, їм вдалось таки "зрванжуватися" до мене за "дерзость". Я представив декілька пропозицій щодо назви, а вони подали лише одну, яку ніхто, в т. ч. і я не міг заперечити: "Тарас Шевченко: апостол правди і науки". Краще не придумаєш.

М'яч після цього опинився на моїй стороні, коли готували конгрес до річниці Івана Франка у 2016 р. Хоч дехто з маститих (прізвищ не називаю) був проти моєї пропозиції "Іван Франко: я єсть пролог", перемогла моя назва.

Отже, спомин перший: 1966 рік

Осінь, вересень 1966 р. Цей рік був для мене дуже насичений. З перепадами – підйомами і падіннями.

Підйоми: тоді я захистив (12 червня) кандидатську дисертацію. Мені вже йшов тридцять перший рік. З різних причин захист дещо затягувався. Поза дрібними недоречностями сама процедура захисту пішла "на ура!". Опоненти – доктори наук, проф. *Каленик Геренчук* – географ, подолянин (з Хмельницької області) і д. с.-г. н. *Степан Генсірук* – тернопільський волинянин, який тільки що захистив докторську дисертацію – дали дуже позитивні рецензії. Позитивно виступили д. б. н. *М. Голубець*, д. с.-г. н. *С. Стойко*, майбутній академік *Юрій Туниця* та ін.

Цього літа я чудесно відпочив з ансамблем "Черемош" у Закарпатті у спорттаборі університету біля Чинадієвого. Одним словом, був щасливою молодою людиною, початкуючим ученим економіко-географом, перед яким стелилася ... і т. д. і т. п.

Та не стелилася ніяка дорога! А якщо таки стелилася, то з ямами, бар'єрами і перекосами. Ми були молодими і по-справжньому щасливими. Якби ... Якби не було падінь, коли підставляли ногу, а не руку. А вони появлялися на кожному кроці. Так, вже чотири дні після успішного захисту дисертації на закритому зібранні комуністів університету тодішній ректор проф. *Микола Максимович* виголосив промову, у якій трактував мене у контексті злісних антисоветчиків *Богдана Гориня*, *Ярослава Кендзьора*, *Теодозія Старака*, *Михайла Косіва* та ін. як "буржуазного націоналіста, що проводить зі студентами зловорожі розмови".

Проходження дисертації призупинили. Спеціальне засідання кафедри присвятили моїй громадській поведінці і скерованості моїх лекцій. Мене взяв під захист завідувач кафедри доц. *Опанас Ващенко*. Але проходження дисертації затрималося майже на рік.

Саме тоді я поїхав з “Черемошем” в університетський спорттабір біля санаторію “Карпати”, щоб зняти з себе постдисертаційний стрес. У перервах між репетиціями ми відпочивали на р. Латориці, а в перервах між рекреаціями на скелях і берегах гірської річки. Ми готували велику програму концерту “Черемошу” на всесоюзній конференції університету до 110-ліття від народження Івана Франка.

Сам процес підготовки цієї конференції в університеті йшов повним ходом. Програма і зміст доповідей перебували під пристанною увагою парткому і ректорату. Хрущовська “відлига” вже була далеко позаду. Голову піднімали компартійна і гебистська номенклатура, яка засипала обкоми, парткоми і служби КГБ отруйними анонімними інсинуаціями. Виступ ректора на партзборах університету 16 червня 1966 р. був стимульований саме “активністю” і “бдітєльністю” цих борців проти українського буржуазного націоналізму.

Франкознавча конференція відбулася всередині вересня. Саме тоді 17 вересня припало “свято” возз’єднання західноукраїнських земель в єдиний, як говорили, українській радянській соціалістичній державі. Ніхто у це “свято” особливо не вірив, бо ціна цьому “возз’єднанню” була відома: “серп і молот і звізда – смерть і голод і біда” (народна приповідка).

Можливо ці дві дати спеціально сумістили, щоб на фоні днів офіційних “святкувань” було легше провести сам франкознавчий форум.

Конференція складалася з трьох частин: 1) власне львівської, університетської, 2) виїзної – дрогобицької (у приміщенні педінституту), 3) польова – з виїздом у село Нагуєвичі (тоді Івана-Франка) з відвідуванням меморіального Музею І.Франка, дуба, під яким письменник писав знаменитого “Лиса Микиту”.

У власне львівській частині я безпосередньої участі не брав. Коло учасників було обмеженим і регламентованим. Таким як я, загалом доступ до участі був неможливим (пам’ятаємо про мій невизначений статус після захисту дисертації). Але не це головне: просто кандидатів на доповідачів як і їхні доповіді розглядали “органами” під мікроскопом.

Але я взяв участь не стільки як викладач географічного факультету, скільки учасник “Черемошу” (тоді я грав на контрабасі у симфонічному оркестрі і в оркестровій групі ансамблю, яким керував студент консерваторії *Богдан Антків* (молодший) – пізніший диригент чоловічої капели ім. К. Стеценка, у Києві,

Заслужений діяч мистецтва України. Диригентом оркестрової групи був працівник філологічного факультету *Зеновій Булик*. Зрозуміло, що концерт ми давали в актову залі Львівського університету для учасників міжнародної франківської конференції. А в Дрогобич частина черемощан, в т. ч. З. Булик і я поїхали вже у складі її учасників автобусами.

Виїзна частина конференції відбулася в актовому залі Дрогобицького педінституту ім. І.Франка. На фотографії, яку наводжу нижче, видно декілька учасників конференції, що слухають гідів – переважно дрогобичан, – в актовому залі педінсти-

туту і в музеї письменника. Серед них внучка І.Франка *Зеновія Франко* з сином *Андрійком*, працівники філфаку Львівського університету *зав. кафедри доц. Федір Неборячок*, *доц. Катерина Кутковець*, *Лідія Худаш*, *Валентина Черняк*, *Ангеліна Кабайда*, *Зеновій Булик* і єдиний географ – це я.

Дуже повчальною була екскурсія в поблизьке від Дрогобича рідне село І. Франка – Нагуєвичі. Збереглося декілька фотографій з цієї поїздки. Цікавим є те, що як казала поетеса *Ліна Костенко*, “На старих фотографіях ми всі молоді”.

Тут у Музеї Івана Франка учасники *наочно* переконалися, яким гігантом національної думки був геніальний Іван Франко. Незважаючи на дощову погоду (а було це 17 вересня 1966 р.), учасники поїздки сфотографувалися під Музеєм.

Назву лише до десятка відомих осіб, які зафіксовані на тодішньому фото. Це передовсім професор-філолог *Іван Іванович Ковалик*, завідувач кафедри української мови нашого університету. Через деякий час його звільнили з рідного вишу під претекстом, що він пенсіонер (насправді, через небагатодійність він буде змушений шукати праці у Дрогобичі та в Івано-Франківську).

Присутня також внучка Каменяра п. *Зеновія Франко* з родиною (чоловіком і сином). Її доля незavidна. Незабаром її звинуватили у “буржуазному націоналізмі”, дисиденстві, нерозумінні національній політиці партії. І теж звільнили з роботи в Інституті мовознавства Академії наук УРСР у Києві.

Серед екскурсантів доцент нашого університету *Степан Злупко* з дружиною *Славою*. Степан Миколайович – знавець і популяризатор економічних поглядів Івана Франка був тоді на взлеті – як з року достатку з-під його пера з’являлися статті та інші публікації про Івана Франка. Він підготував докторську дисертацію. Це дуже стривожило компартійну камарилью і вона все зробила, щоб вигнати вченого з лав КПСС. С. Злупка виключили з партії і усунули з університету. Сюди він повернувся вже при незалежній Україні.

Завершилася екскурсійна частина франкової конференції поблизу дуба, під яким наш геній творив “Лиса Микиту”¹. Закінчилася вона невинним, але комічним фіналом. Хоч це не змінило поважної сутності конференції до 110-ліття нашого генія, але внесло в неї певну “родзинку”. Я б сказав, романтику.

Було це 18-го вересня 1966 р. Це день лісника. В такий час начальство хвалилося своїми досягненнями. У лісовому регіоні Українських Карпат, в т. ч. і на Дрогобиччині, було чим нахвалятися: кількістю заліснених гектарів, обсягами лісовирубки (тут плани перевиконувалися!), виробленими на десятки мільйонів рублів меблями і т. д.

1 пісень в чагарнику”.

Як бачимо, з цих перших рядків, І. Франко вмів писати не лише для дорослих, але й для дітей. Тоді – у 1946 р. я полюбив цей поетичний шедевр. А разом з ним його автора. Тому вже у 1947 р. - у четвертому класі я вже був готовий до читання франкових творів “Основи суспільності” і “Бога конструктор”.

Так само тут у Нагуєвичах. Недалеко від дуба "Лиса Микити" лісовики мітингували під червоними прапорами і транспарантами, на яких славили свої досягнення та керівну роль партії і советського уряду. З трибуни і гучномовців лунали хвалебні промови і музика, у Президії восідали передовики.

А біля самого дуба гнулися столи, заставлені усякими "дарами лісу" – лісовими продуктами – напоями, медом, фруктами і квітами у слоїках з

водою. Свято – так свято!

– Для кого все це? – спитав хтось у жіночок, що стояли поруч столів.

– Як для кого? Для вас. Підходьте, пригощайтесь.

Двічі просити їм не довелося. Зразу несміло, а далі – з ентузіазмом учасники автотуру взялися за напої і наїдки.

Рис. 2. Трапеза біля дуба Івана Франка

Зліва направо: І. Ковалик, –, Андрійко Франко, З. Булик, –, О. Шаблій, Л. Худаш, С. Злупко, Я. Злупко

Ось бачимо в центрі фотозображення, виконаного університетським фотокором *Петром Проциком*, мою фігуру такого собі філософа, задумливий погляд якого застиг на збанку з якимсь трунком, що його пані з "обслуги" обережно наливає Зеновію Булику ("першій в університеті скрипці і останньому на філфаці кавалерові"). За

моєю спиною уважна до наїдків поетеса, доцент кафедри педагогіки і психології *Лідія Худаш (Шеело)*. Зліва стоїть професор *Іван Іванович Ковалик* (він відвернувся від об'єктива фотоапарата і еквілібристично тримає між пальцями правої руки аж три яблука. А справа - подружжя *Злупків* – він *Степан* і вона – *Слава (Ярослава)*).

Рис. 3. Біля державного музею Івана Франка в Нагуєвичах

Зліва направо: М. Родько, Б. Леськів, –, О. Шаблій, О. Годованська, В. Савинець, І. Ковалик, Ф. Неборячок, –, К. Кутковець, Н. Міщенко, Л. Худаш, –, І. Дорошенко, Мирослава Іванівна (секретар ректорату), –, М. Гнатюк, –, М. Мороз, З. Булик, Андрійко Франко, Зеновія Франко, –, С. Кузик, Б. Марцинковський, С. Злупко, В. Гавдьо, Т. Комаринець

Сцена перед фіналом, бо миски і кльоші майже або й повністю порожні. А головне: зі сторони мітингуючих почали обертатися у нашу сторону, а деякі вже скерували до нас свої кроки. Це було сигналом. Ми швидко сіли в автобуси і ретирувалися. Пізніше дехто стверджував, що всю цю постсніданкову церемонію оплатив тодішній ректор університету *Микола Максимович*.

Так скінчилася всеукраїнська конференція до 110-ої річниці від народження Івана Франка. За повідомленням проф. *Михайла Гнатюка*, матеріали конференції не опубліковані.

Рік 2006-й. Міжнародний конгрес "Іван Франко: дух, наука, думка, воля"

Вже згадувалося, що до цього конгресу я мав безпосереднє відношення, бо був членом Оргкомітету, очолюваного ректором ЛНУ ім. І. Франка профессором *Іваном Олександровичем Вакарчуком*.

Комітет засідав регулярно. Спочатку раз у місяць, а під кінець роботи – двічі, а то й тричі. На конкурсі назви Конгресу виграла моя пропозиція. До роботи конгресу були залучені знані вчені-франкознавці Європи і Америки, особливо зі складу української діаспори: із США – *Леонід Рудницький*, *Тарас Гунчак*, із Словаччини – *Микола Мушинка*, із Польщі – *Степан Козак*, з Франції – *Аркадій Жуковський* та ін.

Для Конгресу я зробив дві добрих справи: підготував пропозиції до Програми конгресу і організував видання карти "Львів – місто Івана Франка". Подаю передусім пропозиції щодо заходів, які доцільно було здійснити перед конгресом (текст у мене зберігається).

ПРОПОЗИЦІЇ

щодо проведення наукового конгресу, присвяченого 150-річчю Івана Франка

1. Назву конгресу сформулювати так: "Іван Франко: дух, наука, думка, воля".

2. На кожному факультеті створити аудиторію імені Івана Франка.

3. Переглянути тексти написів на меморіальних таблицях Івана Франка у м. Львові. Таких таблиць, здається, є п'ять (вул. Князя Романа, вул. Каменярів, вул. Генерала Чупринки, вул. Гонти біля Лялькового театру, на вул. В. Винниченка, 26). Тексти там, як правило, відображають советське трактування Івана Франка.

4. Перейменувати вул. Каменярів на вул. Нагуєвицьку. Назва вул. Каменярів асоціюється із франк-масонською ложею "вільних каменярів" чи ложею "Великого Каменяра" (див.: <http://www.zn.kiev.ua>).

5. З тієї ж причини змінити назву університетської багатотиражки "Каменяр". Наприклад, на "Дух науки й волі". Слово "каменяр" взято із символіки доіндустріальної епохи, а зараз постіндустріальне суспільство. Відомий вірш І. Франка "Каменярі" використовувався у тоталітарний час з метою "большевізації" імені письменника.

6. На кожному факультеті провести сту-

дентсько-аспірантську наукову конференцію до ювілею І. Франка.

Це було написано 20 вересня 2005 р., тобто за рік до початку конгресу.

Пропозиція була підтримана на одному із засідань Оргкомітету. Але більшість її пунктів не були враховані при складанні Програми. Зокрема: жоден факультет не створив аудиторії І. Франка, не провів конференції до круглої дати, газета "Каменяр", як і вулиця Каменярів, не змінили своїх назв. А щодо перегляду текстів меморіальних дошок, то тут була глуха стіна.

Другою справою було організація видання карти "Львів – місто Івана Франка". Для її створення було використано власний досвід і матеріали наукових досліджень проф. *Михайла Гнатюка* (він був і науковим консультантом) і письменника, директора Меморіального музею Івана Франка у Львові *Романа Горака*. При пошуку назви карти найкращою виявилася пропозиція Р. Горака. Між власниками інформаційних матеріалів М. Гнатюком і Р. Горакком часом були незгодженості. Тому суперечку я розв'язав на свій розсуд. Критика карти як наукового твору, що візуалізує просторове буття І. Франка у Львові, була після виходу карти незначною.

Карта вийшла досить великим накладом – 1000 примірників. Її разом з іншими матеріалами Конгресу отримав кожен його учасник. Залишки карт (щось 60 прим.) я передав у Музей І. Франка у Львові.

За видання карти взялося солідне видавництво – Державне науково-видавниче підприємство (ДНВП) "Картографія" у Києві (директор д. г. н. *Ростислав Сосса*, головний редактор *Світлана Руденко*). Воно ж оплатило вартість картоскладальних і поліграфічних витрат. Цим самим внісши і свою лепту у відзначення ювілею І. Франка, за що університет і зокрема Оргкомітет був йому вдячний.

Карта має розміри 54 см (довжина) на 46 см (висота). З однієї її сторони знаходиться картографічне зображення Львова (1 см карти дорівнює 100 м на місцевості) з позначенням місць життєдіяльності І. Франка. В основі зображення показані вулиці міста і залізниця, гідрографічна відкрита мережа (річки, потоки, ставки, озера, водні басейни), зелені насадження (сквери, парки, цвинтарі, лісові масиви), житлові і незабудовані території. У тематичному зображенні позначені місця пов'язані з іменем І. Франка.

На зворотній стороні знаходиться тематичний розділ інформації – тексти і фотографії. Увесь текст розбитий на дві великих частини: 1) місця життя і діяльності Івана Франка, 2) вшанування Івана Франка.

Зрозуміло, що кожний розділ є важливим сам по собі. Але перша частина – місця життя і діяльності є повнішою, інформативнішою. У ній виділено десять позицій, пов'язаних з життям І. Франка у Львові. Це позиції: *навчання, праця, громадська діяльність, відпочинок, проживання (мешкання), лікування, хрещення дітей, поховання, інші місця*.

Як бачимо, тут охоплено усі види життєдіяльності аж до поховання включно. Доцільність останнього можна поставити під сумнів. Але якщо позначено Приміський залізничний вокзал, куди у кінці серпня 1875 р. прибув молодий І. Франко, щоб записатися студентом в університет, то логічно було відзначити рік його смерті (1916 р.), дорогу похорону, місце поховання та навіть назвати автора скульптури на гробівці (*Сергія Литвиненка*).

Найбільше позначено місць проживання (11) та праці (7) І. Франка у Львові. Серед місць проживання (6) – це локації, де він мешкав до одруження. А п'ять – після одруження з дворянкою *Ольгою Хоружинською*, в т. ч. у власному будинку на вул. Понінського, 4 (тепер вул. І. Франка, 152). Тут письменник мешкав всього 14 років. Це приблизно 39% часу із 41 р. свого перебування у Львові. Небагато. Виходить, що приблизно 60% часу І. Франко поневірявся по чужих притулках. Та й у власному будинку було мало комфорту: і житлового (будинок погано обігрівався) і сімейного (життя з погано пристосованою до львівських умов дружиною, на жаль, поза усі патріотичні наміри письменника, не склалося: Ольга Хоружинська – мати чотирьох дітей, закінчила тернову дорогу у психлікарні на Кульпаркові).

Інформація про вшанування І. Франка у Львові має такі підрозділи: 1) Прижиттєве вшанування (особливо цікаве місце, де зараз Львівська філармонія на вул. Чайковського, 7: тут у 1913 р. відбувся II з'їзд студентів з пошанування 40-літнього ювілею творчості письменника); 2) Пам'ятники І. Франку (всього три), 3) Назви закладів – університету і середньої школи на вул. Скісній (бічна вул. І. Боберського, близько вул. Городоцької), 4) Меморіальні таблиці (всього п'ять), 5) Органи державної влади, 6) Вулиці і площі, 7) Парки.

Більшість з місць, пов'язаних з життєдіяльністю Івана Франка, меморіалізовані. Хоч бажано кращого. Переважно цей процес відбувався у роки совєтської влади і був дуже заідеологізованим чи відображав тодішню суспільну обстановку.

Наприклад. Пам'ятник Іванові Франку перед головним корпусом Львівського національного університету його Імені. Я був свідком його зведення і відкриття у 1964 р. (посвячення тоді не могло бути). Вже при зведенні пам'ятника Каменяреві (як тоді говорили) я казав скульптору *Якову Чайці*, що скульптура (десь до 10 метрів) страдає гігантоманією. Фігура письменника непропорційна до висоти дерев парку ім. І. Франка, будинку головного корпусу університету і навіть до “бокових крил” усієї композиції. Одним словом, це типовий совєтський “болван” (до речі, тодішня “золота” молодь зразу місцину коло пам'ятника назвала сленгом “около болванчика”).

Єдине, що є добрим у цьому скульптурно-архітектурному витворі – це голова письменника, яка дисонує до решти його (пам'ятника) композиційної архітектоники. І з цим шедевром несмаку та збоченої ідеології приходиться тепер жити нам – потомкам і спадкоємцям духовної спадщини генія українських

духу, науки, думки, волі...

Або інші совєтські конструкти, зокрема *меморіальні таблиці*. На них зафіксовані, здавалося би, навечно тоталітарні терміни, поняття, ідеологами і міфологеми. Візьмемо для прикладу дві меморіальні дошки: на вул. Князя Романа, 1-3 і на розі вулиць С. Крушельницької та Каменярів. У першому випадку на меморіальній дошці написано: “На подвір'ї цього будинку в приміщенні австро-угорської тюрми 1877-1878 рр. відбував ув'язнення І. Франко”. Тут що не слово чи словосполучення – то якась нісенітниця.

Вдумаємося у фразу: “на подвір'ї цього будинку”. Тоді у 1876 р. цього будинку не було. Був там, де тепер подвір'я, будинок Кармелітського монастиря. А той інший будинок монастиря мав своє подвір'я. Це по-перше. А, по-друге, тюрма не була австро-угорською. А якою ж? Та муніципальною! Власне львівською! А якщо загальнодержавною, то такі установи називали “цісарсько-королівськими”, а писали “с. к. ”. Навіть, якщо с. к., то угорська (власне королівська) частина монархії не мала жодного відношення до Львова і Галичини². Просто “австро-угорський для “виробників” таблиці означало, що тоді Львів входив у склад Австро-Угорської імперії. І вся логіка! Тай “відбував ув'язнення ніби на подвір'ї” - це якась абракадабра.

Інший “табличний” приклад - на розі вулиць С. Крушельницької, і Каменярів, 4. Тут написано: “У цьому будинку жив у 1878 до 1879 року великий український письменник, учений та громадський діяч Іван Якович Франко”. Що тут не так?

Тоді у 1878-1879 рр. – цей будинок якраз збудували. Тоді в ньому Іван Франко після звільнення з тюрми лише 1879 р. винаймав помешкання разом з своїми товаришами *Михайлом Павликом* і *Карлом Банорієським* до березня 1880 р. Та й Іван Франко був тоді лише студентом, а ніяким не “великим письменником”. Ним він ще не став навіть після написання поезії “Каменярі” (1878 р.) (“Я бачив дивний сон // Немов передо мною ...”).

Тепер усі меморіальні таблиці, встановлені до 1991 р., слід переглянути і зняти з них більшовицьку пилюку. Наприклад, “Франко як Каменяр”, “революціонер-демократ³ і т. д. Слід також меморіалізувати деякі інші місця, пов'язані з

2 У 1772 р. при першому поділі Речі Посполитої Галичина була приєднана до Австрії (sic. – не до Угорщини, хоч ця остання вже входила у склад монархії). Чому? Бо у далекому минулому Галичиною володів угорський король Андрій II. Отака монархічна спадщина з історичними виражами.

3 Що це за революціонер-демократ такий? Якийсь гібрид руїтника-революціонера і будівника- демократа. Правда, багатьох громадських і творчих діячів XIX ст. - першої третини XX ст. у совєтські часи називали революціонерами-демократами. Навіть були дисертації і монографії на цю тему. Наприклад, Юрія Бойка-Блоха на (1940 р.), який по війні мешкав у Мюнхені. Про це писала його дружина (див. її статтю у т. 2, “Іван Франко: дух, наука, думка, воля”. – Львів, 2010. – С. 793-808).

іменем Івана Франка. Наприклад, виготовити і посвятити таблиці на таких будинках: вул. Чайковського, 7, де відбулося у 1913 р. вшанування 40-ліття письменницької творчості І. Франка. І (або) на будинку готелю "Жорж", де у 1898 р. відзначали 25-ліття творчості І. Франка та ін. Дуже сумно, що нема жодного меморіального знака на вул. В. Стефаніка, 15, де І. Франко був десять років у наймах у сусідів – працював коректором у польській газеті "Kurier Lwowski". А будинок зараз розвалено. На його місці зводять модерну будівлю.

Карта "Львів – місто Івана Франка" добре ілюстрована. Тут на її титульній (другій) сторінці представлені дев'ять світлин, в т. ч. два портрети І. Франка і сім львівських місцин, починаючи від фотографії Наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка і закінчуючи фото головного корпусу університету ім. І. Франка. Є тут і міська ратуша, і будинок І. Франка (тепер його Меморіальний музей) і пам'ятник І. Франка перед університетом та ін. Деякі світлини належать *О. Мазуренку* і *О. Шаблю*.

На лицевій (першій) сторінці мапи – чотири фотографії з І. Франком: дві сімейні і дві групові, в т. ч. на одній Іван Франко з колегами і друзями *М. Павликом* та *В. Гнатюком*.

Карта "Львів – місто Івана Франка" видана у вигляді буклета, який має 20 сторінок, в т. ч. десять сторінок – це сама мала (перша, лицева велика сторона). Одна з 20-ти сторінок (малих) оформлена як титульна, на якій три складових: фон з сецесійною віньєткою (оформляв художник *С. Шкільний*, який, очевидно, знав, що вкінці XIX ст. – на початку XX ст. – десь до 1910 р. Львів був найпотужнішим центром сецесії на Сході Європи). Внизу, "обкладинки" – фотографія Собору Святого Юра у Львові – символу барокової стилістики міста XVII ст. – XVIII ст. Нарешті, вгорі обкладинки – назва мапи (наводимо обкладинку у зменшеному вигляді).

Таким чином, це перша і остання карта м. Львова, як головного і найбільшого культурного осередку у західній частині України, що зусиллями Івана Франка у другій половині XIX ст. виходив на всеукраїнський і європейський рівень. Цьому сприяли створені у Львові з участю І. Франка загальнонаціональні осідки: Наукового Товариства ім. Шевченка (з 1873 р.), розбудова тут першої політичної партії нового типу (Українсько-Руської Радикальної партії, 1890 р.), видання Літературно-наукового вісника (1898-1932 рр.) та ін. Поруч із І. Франком працювали такі визначні особистості як: *Михайло Грушевський*, *Володимир Гнатюк*, *Олександр Барвінський*, *Омельян Огоновський* і багато інших. На багатьох з них, особливо на І. Франка великий вплив мали учені, громадські діячі і меценати із Східної України. Зокрема *Михайло Драгоманов*, *Михайло Грушевський*, *Олександр Кониський*, *Єлизавета Милорадович*, *Леся Українка*, *Євген Чикаленко* та ін.

У Львові було створено чи організовано видання перших в Україні: "Букваря" (1586 р.),

газети (1776 р.), створення політичної партії (1890 р.), тут почали працювати перші пошта, залізниця, банк, театр, кав'ярня, зіграно перший футбольний матч і ще багато перших.

В такому суспільно-культурному середовищі пройшли найкращі творчі роки Івана Франка – це дві третини його 60-літнього віку. Тому ми маємо повне право назвати *Львів містом Івана Франка*.

На міжнародному конгресі 2006 р. я керував роботою комісії під назвою "Краєзнавчі студії Івана Франка". Ця комісія вкінці праці Конгресу працювала як виїзна. Ми проїхали маршрутом Львів – Коломия – Косів на Гуцульщину. У районному Будинку культури Косова провели одноденне засідання, де заслухали до десятка доповідей. Одна з них була підготовлена мною і доцентом кафедри економічної і соціальної географії ЛНУ ім. І. Франка п. *Степаном Кузиком*. Від нашого імені її виголосив С. П. Кузик. Вона пізніше була опублікована у Матеріалах Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 березня – 1 жовтня 2006 р.) "Іван Франко: дух, наука, думка, воля" під назвою: "Іван Франко – краєзнавець і мандрівник" (сс. 1069-1077). Крім того було виголошено ще кілька краєзнавчих доповідей, серед яких слід відзначити розвідки *Віталія Скосаровського* і *Ольги Назаренко*. Зокрема, цікавою була оповідь останньої на тему "Іван Франко і Тернопільщина".

Матеріали були видані аж у 2010 р. видавничим центром нашого університету у вигляді потужної книги в форматі 100x70 1/16 обсягом в 1150 с. Я був членом редколегії видання. Том починається статтею доктора наук *Левка Полюги* (Львів) під назвою "І підеш ти у мандрівку століть з мого духа печаттю".

Завершили поїздку на Ворохтянському географічному стаціонарі на другий день, де "купалися" у ранішньому сонці, промені якого переломлювалися у сотнях тисяч водяних краплин на обтяжених ними вітках смерек. З піснями виїхали до Львова. А Львів тоді відзначав свою 750-ту річницю. Без нас!

Рік 2016-й: Міжнародний конгрес "Іван Франко: я єсть пролог"

Цей вислів – назва Конгресу до 160-ліття від народження Івана Франка. Коли йшлося про його назву, до мене, як члена Оргкомітету, підійшов молодий декан філологічного факультету, франкознавець, професор *Святослав Пилипчук* і запитав, чи я не маю пропозицій щодо назви Конгресу. Раніше я не думав над цією проблемою. Тому без попередніх роздумів запропонував:

"Я єсть пролог, не епілог".

Кінець щось сумний, – сказав *Святослав Михайлович*.

Добре, – відповів я. – Хай буде:

"Іван Франко: я єсть пролог".

– Прекрасно, – підтримав *С. Пилипчук*. – Так підійде.

Уже при обговоренні назви дехто почав плутати ці слова із фразою *Павла Тичини*: “Я єсть народ, якого правда сила ніким звойована ще не була...”. І майже усі визнали, що серед запропонованих моя назва є найприйнятлівішою.

У подальшому всю документацію Конгресу вже друкували під цим титулом. Напевне і Матеріали форуму будуть виходити під таким заголовком.

Якщо говорити про назви наукових форумів, то це завжди є окремою проблемою. Бо кажуть: як назвеш корабель, так він і попливе. Тому кожного разу, коли доходить до пошуку назви форуму-конференції, наради, конгресу, – тоді готового рецепту немає. Наприклад, при підготовці до міжнародної конференції з нагоди 350-ліття від заснування Львівського університету ім. І. Франка це питання не можна було оминати.

Я, як член Оргкомітету, запропонував просту, але образну назву: “*Львівський університет - світильник в царстві духу*”. Не всі знають, що це переспів з І. Франка: “Львівський університет ніколи не був світильником у царстві духа”. Одна керівна дама, почувши таку з мого боку крамольну пропозицію, майже в розпачі прорекла:

– А знаєте, хто сказав останнє?

– Знаю, – сказав я. – Але Іван Франко був генієм. І слухаючи лекції на першому курсі університету, він мав моральне право сказати те, що сказав. Його виключили звідси і не прийняли на посаду викладача. Правда, це було пов’язане передовсім із зловорожими діями австрійської влади.

Крім того, була і післяфранкова дуже складна історія Львівського університету. Невже навіть у советський та у післясоветський часах в історії університету не було учених-світильників у царстві духа, не було наукових праць, що проклали нові світлі траверси в наукових сферах чи напрямках? Були! І ще раз були. Не всім їм створювали належні умови для праці. Згадаємо світлі імена акад. *Євгена Лазаренка*, професора *Богдана Задорожного*, *Івана Ковалика*, *Юліана Редька*. І багато-багато інших. І це лише професорів!

Здавалося б, яке має значення так образно чи символічно називати міжнародний форум. Нас-правді титул – це дуже важливо. Він має відображати і сутність наукової творчості генія Івана Франка, її осягнення науковою спільнотою, особливо українською, і суспільну обстановку періоду, в який відбувається вшанування ювілею Великого Українця.

Наш час – нульові і десяти роки ХХІ ст. – це період інтенсивного становлення Української Держави. Отже, і першою чергою, становлення української нації як *етнічної* і *політичної спільноти*. Ворожі сили колишніх російських імперій – царської і советської роблять усе, щоб не допустити до розвитку української національної держави. Вони розгорнули гібридну війну проти неї, стверджуючи, що українська нація не існує, вона є ідеологічним витвором австрійської, польської чи

німецької агентури.

Коли *П. Тичина* писав про український народ, “якого правди сила ніким звойована ще не була...”, то у советські часи це вважалося баєчкою, що її можна розказувати дітям. А спецоргани та ідеологічний склад парткомів, райкомів й обкомів знали як придушувати цю “правду сили”. І з перемінним успіхом витлумлювали з нації всі її духовні сутності.

Тепер же сказати “я єсть пролог” – це утверджувати активне і креативне начало національного генія – самого І. Франка і його рідної нації. Утверджувати її живучість, екзистенціальність не лише “у сім’ї вольній новій” (*Т. Шевченко*), але й в оточенні недругів, противників, ворогів. Це означає стверджувати, що Росія є стратегічним недругом, точніше – ворогом України. Зокрема, ворогом народів і країн, з якими межує. Бо мало не з кожним з них вона веде латентну чи відкриту війну або підривно діяльність. Недарма ще Іван Франко у 1878 р. в одній зі своїх поезій писав:

*“Не пора, не пора, не пора
Москалеві, ляхові служити!
Довершилась Україні кривда стара,
Нам пора для України жити!”*

Ці рядки дехто до цього часу трактує як гімн Україні поряд із затвердженням славнем “*Ще не вмерла України...*” чи не затвердженням духовним гімном “*Боже великий, єдиний! Нам Україну храни...*”⁴.

Наведу ще один віршовий твір І. Франка, що маловідомий читацькому загалові. Це вірш “Багно гнилеє (посвята Росії)”⁴:

*“Багно гнилеє на Сході Європи
Покрите цвѣллю, зелено густою!
Розсаднице недумства і застою,
Росіє! Де лиш ти поставиш стопи
– Повзе облуда, здирство, плач народу,
Цвите бездушність, наче плісень з муру
Ти тиснеш і кричиш: Даю свободу!
Дреш шкуру й мовиш: Двигаю культуру!
Як не січеш, не бєш, в Сибір не шлєш,
То мов опир із серця соки сеєш,
Багно твоє лиш серце й душу дусить.
Лиш гадь і слизь ростє й міцніє в тобі;
Свобідний дух або втікати мусить,
Або живцем вмирає в твоєм гробі!”*

Світовий франкознавчий Конгрес у 2016 р. великою мірою був реплікою форуму 2006 р. Децю змінився склад Оргкомітету. Його очолив новий ректор університету професор *Володимир Мельник*. Але стиль праці організаційного комітету залишився, як і в попередній період: діловитість, вимогливість і принципіальність при підборі доповідачів і учасників Конгресу.

4 Газета “За вільну Україну плюс” за 2 жовтня 2014 р.

Я пропонував провести виїзну частину у рідних місцях І. Франка на Дрогобиччині. Але, очевидно, традиція гуцульського вектора проведення прикінцевої частини Конгресу перемогла. У цьому немає жодного негативу.

На жаль, цього разу я не міг бути безпосереднім учасником гуцульсько-косівського мейнстріму Конгресу. Хоч моя заявка (цього разу також разом з доц. С. П. Кузиком) на доповідь під назвою “Природне довкілля і природно-ресурсний потенціал Галичини у творчій спадщині Івана Франка” була задоволена. Під такою назвою вона прийнята до друкування у “Матеріалах Конгресу”, що матимуть загальну назву “Іван Франко: я єсть пролог”.

По дорозі від першого (2006 р.) до другого (2016 р.) Конгресу я захопився також проблемою геопоетики Івана Франка. У 2014 р. я написав, а у 2015 р. опублікував невелику статтю “Осягнення природи в поезії Івана Франка”. На основі нового

трактування мною проблеми *геопоетики* як особливого в науці міждисциплінарного напрямку (літературознавство, психологія, географія) мені вдалося схопити геопросторові образи поезій І. Франка як систему (на прикладі віршів “У долині село лежить” та “Каменярі”). Таким чином, я розпочав новий етап свого пізнання письменницької творчості Івана Франка.

Найбільшими науковими осередками дослідження письменницької прозової і поетичної спадщини Івана Франка в Україні є Львів, Київ, Дрогобич та Івано-Франківськ. Почесне місце належить Львову, особливо Львівському національному університетові імені Івана Франка, що носить цю славу самоназву навіки. Це данина Іванові Франку і поклін йому від вдячних потомків. Це водночас наше вибачення за недолугу оцінку І. Франка колишніми займаннями і деякими галицькими “патріотами” за його дух, науку, думку, волю.

УДК 911.37

Анатолій Доценко, Наталія Белоусова, Сергій Мурга

ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ УКРАЇНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ІВАНОМ ФРАНКОМ

У статті розглянуті питання увічнення пам'яті Івана Франка на теренах сучасної України шляхом спорудження пам'ятників, встановлення меморіальних дошок і відкриття музеїв. Для іноземних і вітчизняних туристів цікаво знати, якими стежками мандрував Іван Франко, зокрема Карпатами, що він бачив і чув, і якими стежками варто пройти сьогодні, сучасним мандрівникам. В статті пропонується опис саме такого туристичного маршруту.

Ключові слова: мандри, пам'ятник, туризм, маршрут, стежки

Anatoliy Dotsenko, Nataliya Bielousova, Murga Sergii. Memorable Place of Ukraine, connected with Ivan Franko. In the article questions of perpetuating the memory of Ivan Franko on the territory of modern Ukraine, by building monuments, establishing memorial plaques and opening museums. For foreign and domestic tourists curious to know, which paths had been traveling Ivan Franko, including the Carpathian Mountains, that he saw and heard, and what paths modern travelers should go today. In the article offered description exactly of such tourist route.

Keywords: travel, monument, tourism, route, paths

Актуальність дослідження. Важливим напрямом суспільно-географічного дослідження туризму є аналіз історії розвитку туризму в Україні. У цьому плані заслуговує на увагу процес висвітлення ролі видатних діячів української науки та культури в становленні туризму. Повертаючись до життєвого та творчого шляху видатного українського письменника і вченого Івана Франка розумієш, що проведено вкрай мало досліджень, які лягли в основу розбудови туристичних маршрутів, які б допомогли всебічно висвітлити цю цікаву світову особистість.

Аналіз останніх досліджень. Значний внесок у дослідження історії розвитку туризму в Україні зробили українські вчені І.Ю. Афанасьєв, Т.А. Дьорова, С.П. Кузик, Л.В. Мальцева, В.В. Остапчук,

Л.М. Устименко, В.К. Федорченко та інші, які у своїх навчальних посібниках частково приділили увагу мандрівкам Івана Франка.

Постановка завдання. Велич і могутній талант Івана Франка переконують нас в тому, що він зробив значний внесок у різних сферах науки, літератури, культури та туризму. Нажаль, остання сфера його діяльності мало висвітлена в сучасних дослідженнях. Друге питання, яке ми порушуємо в даній статті, наскільки достатньо увічнена пам'ять про Івана Франка в Україні (у вигляді пам'ятників, меморіальних дошок та музейних експозицій), заради якої він жив, творив і страждав.

Вклад основного матеріалу. У 2016 році Україна відзначала 160-річчя від дня народження видатного українського письменника, вченого,

громадського і політичного діяча Івана Франка. Були проведені різноманітні заходи з метою відзначення ювілею великого українця, який зробив надзвичайно багато для утвердження українців як великої і самостійної нації, яка тривалий час боролась за свою незалежність і яка постала як самостійна держава у 1991 році: книжкові виставки, присвячені І.Франку, організовані у Національному музеї літератури України, Музеї книги та друкарства на території Києво-Печерського національного заповідника, Національній бібліотеці імені В.І.Вернадського. Урочистий вечір, присвячений І.Я.Франку, проведено в Українському національному театрі імені Івана Франка.

Цікавий захід, який називався «Франко-фест», проведено у Відкритому міжнародному університеті розвитку людини «Україна» (м. Київ), на який були запрошені почесні гості, у тому числі онук Івана Франка – Роланд. Присутні на заході викладачі та студенти із задоволенням послушали уривок з вистави «Подружжя» за листами І.Франка та його дружини Ольги Хоружинської, які озвучили Роланд Франко та акторка театру ім. Івана Франка – Галина Стефанова. Голова ради студентського самоврядування Університету «Україна» Оксана Белаш підвела підсумки акції по збиранню коштів на великий пам'ятник Іванові Франку у місті Києві. За підсумками святкової ювілейної зустрічі онукові Івана Франка Роланду був переданий подарунковий варіант книги, до якої увійшли студентські творчі роботи та вірші студентів кафедри менеджменту туризму, роботи з декоративно-прикладного мистецтва кафедри дизайну, фотоматеріали кафедри журналістики, присвячені життєвому та творчому шляху І.Франка.

В цілому ювілей такої знаної особистості в Україні відзначено надто «скромно». Прикро й те, що за увесь ювілейний рік в українських містах і селах не відкрито жодного пам'ятника Івану Франку.

Пам'ятники та музеї Івана Франка. Найбільше пам'ятників Івану Франку з'явилося в Україні після відзначення у 1956 році 100-річчя від дня народження Великого Каменяря. За нашими підрахунками, у 50-60-х роках ХХ ст. в Україні відкрито 8 пам'ятників письменнику. У Києві у 1956 році відкрито погруддя І.Франка у сквері біля Українського драматичного театру імені Івана Франка. Скульптори: А.Белостоцький та О.Супрун. Протягом 1956-1966 років пам'ятники письменнику були споруджені переважно у містах Західної України: Борислав, Трускавець, Стрий, Рудки, Самбір, Болехів, Броди. За цей період з'явилося погруддя поета у деяких містах Центральної (Вінниця, Житомир), Східної (Донецьк, Сєверодонецьк) та Південної України (Миколаїв, Мелітополь).

Іван Франко тричі приїздив до Києва: у 1885, 1886 та 1909 році. У 1886 році у церкві колегії Павла Галагана І.Франко одружився на Ользі Хоружинській.

До Борислава поет неодноразово приїздив, знайомився з працею нафтовидобувників, збирав матеріали для повісті «Борислав сміється». Сьогодні, на центральній площі міста постав пам'ятник поету.

У Самборі, куди І.Франко приїздив двічі у 1890 році, пам'ятник стоїть біля міського парку. В цьому місті поет виступив перед товариством «Бесіда», а у 1913 р. читав студентам гімназії та семінарії свою поему «Мойсей».

Бронзове погруддя І.Франка у Болехові засвідчує той факт, що поет неодноразово приїздив у місто до відомої української письменниці Наталії Кобринської.

У Львові, Дрогобичі, Івано-Франківську споруджено гідні пам'ятники, які достойні величчя Івана Франка. У Львові, у 1964 році, у парку, навпроти головного корпусу Львівського національного університету ім. Івана Франка, відкрито монумент І.Франку на увесь зріст висотою з постаментом 12,5 м. Скульптори В.Борисенко та Є.Мисько.

Зі Львовом пов'язане все доросле життя і творчість Івана Франка, починаючи з 1875 р., коли він став студентом Львівського університету і до 1916 р., коли він відійшов у вічність і похований на Личаківському цвинтарі. У Львові всього три пам'ятники Франку. Окрім зазначеного, є пам'ятник Каменяреві на могилі поета. На ньому зображено робітника, який підняв кайло, щоб «лупати цю скалу». Третій пам'ятник-погруддя стоїть на подвір'ї будинку, в якому жив Іван Франко та в якому зараз існує меморіальний будинок-музей.

Ще один пам'ятник І.Франку споруджено у 1966 р. у Дрогобичі – місті, в якому поет вчився у 1864-1875 рр. спочатку у «нормальній» школі, потім гімназії. Франко двічі приїздив у місто свого дитинства: у 1902р. - на збори робітників та у 1906р. – читав свою поему «Мойсей».

І.Франко – геніальний письменник і вчений, який зробив величезний внесок у піднесення української культури. Постає його співмірна з Тарасом Шевченком та Лесею Українкою.

Добре, що у багатьох українських містах мешканці шанують Івана Франка і увічнили пам'ять про нього у пам'ятниках-погруддях. У багатьох містах і селах вулиці носять його ім'я. Але цього замало.

Новий етап у справі увічнення пам'яті І.Франка припадає на період незалежності України. У 1995 р. постали величні пам'ятники Франку в Івано-Франківську і Тернополі. В Івано-Франківську, який часто відвідував Франко, пам'ятник Каменяреві постав на вул. Незалежності біля музично-драматичного театру. З 1962 р. місто Станіслав перейменоване на Івано-Франківськ. Автори пам'ятника-скульптори Л.Яремчук та М.Посекіра.

У Тернополі пам'ятник Франку збудовано у 1955р.в сквері на вул. Гетьмана Сагайдачного. Скульптор – Данило Чепель.

Франко двічі був в Одесі, коли приїздив на лікування. Єдиний великий пам'ятник Іванові Франку на півдні України відкритий у 2006 р. саме в Одесі на Олександрівському бульварі. Скульптор – Б.Румянцев.

За роки незалежності України з'явилися погруддя Франка у містах Ковель, Хмельницький та Сімферополь.

Пам'ятники І.Франка споруджені у деяких українських селищах та селах. Оригінальний величний пам'ятник І.Франку відкрито у його рідному селі Нагуєвичі Дрогобицького району. Скульптор – Е.Мисько. Пам'ятник знаходиться біля літературно-меморіального будинку-музею поета. Франко сидить у великому кам'яному кріслі та читає свою поему «Мойсей». Погруддя І.Франка є в карпатських селах Криворівня, Лолин, Горяни.

Незважаючи на те, що в багатьох містах України споруджені пам'ятники Івана Франка, він недостатньо пошанований в нашій країні. Прикро, що в столиці України немає великого пам'ятника поета на увесь зріст, а він цього достойний.

Директор Міжнародного фонду Івана Франка Ігор Курус у своєму виступі на фестивалі «Франко-фест» в університеті «Україна» повідомив слухачів, що питання спорудження великого пам'ятника Івана Франка у Києві розглядалося у Київській міській держадміністрації. Визначено місце для пам'ятника. Це перетин бульвару Т.Шевченка та Терещенківської вулиці. Ми вважаємо такий вибір невдалим. Там немає достатнього місця для зібрань шанувальників таланту Великого Каменяра, а потім поблизу вже є величний пам'ятник Тараса Шевченка. Ми пропонуємо розмістити цей пам'ятник в історичному центрі Києва, на Бессарабській площі, на постаменті, що лишився після знесення пам'ятника Леніну, а площу перейменувати на площу І.Франка.

Викликає занепокоєння байдужість органів державної влади та української громадськості до увічнення пам'яті такої постаті в українській культурі, якою був Іван Франко. Сьогодні немає пам'ятників Франку у 13 обласних центрах не лише Східної України (Харків, Полтава, Суми і Чернігів), але й Західної (Луцьк, Рівне, Чернівці, Ужгород).

Сьогодні, коли Україна потерпає від військової агресії Росії і змушена захищати свою територіальну цілісність, надзвичайно важливо посилити національно-патріотичне виховання українців, особливо молоді. Чільне місце у цій важливій виховній роботі повинно відводитись проведенню громадських заходів біля пам'ятників видатним українським політичним діячам, діячам літератури, культури та мистецтва. Отже, спорудження пам'ятників Івана Франка на сході та півдні України є також справою зміцнення національної безпеки нашої країни.

Важливою формою увічнення пам'яті видатних людей є спорудження меморіальних дощок про їх перебування у певному будинку або про події, пов'язані з цим будинком.

І.Франко без сумніву є великим українцем, генієм та знаковою постаттю в історії української держави, якій потрібно відкривати меморіальні дошки.

У Києві є дві таких дошки. Перша на будівлі Національного музею літератури України, де у ХІХ столітті була колегія Павла Галагана. Текст її у радянському дусі і потребує деяких змін: «У цьому будинку у 1885-1886 рр. та 1896 р. перебував І.Франко – великий український письменник-революціонер». Друга дошка висить на будинку № 4 по Нестерівському провулку. Вона інформує, що у цьому будинку проживав Іван Франко.

У Львові ми знайшли дві меморіальні дошки. Перша сповіщає, що у старому корпусі університету 22 березня 1895 році Франко прочитав пробну лекцію для студентів. Друга дошка на будівлі колишньої в'язниці сповіщає, що Франко сидів у ній у 1877, 1880 та 1889 роках. Окрім пам'ятників та меморіальних дощок, важливе місце займають музеї видатних українських діячів, у тому числі І.Франка. На жаль, в Україні дуже мало музеїв І.Франка. Зокрема є музей у Львові, рідному селі Нагуєвичі та селі Криворівня. Невеликі експозиції про І.Франка створені в Київському музеї літератури. Величезний внесок Франка в духовну спадщину українського народу, загальноукраїнське значення його творчого доробку зумовлюють необхідність створення в столиці окремого державного музею І.Франка. Нещодавно надійшла інформація про відкриття у Києві по вул.Володимирській у будинку № 26 музею родини Франків.

Іван Франко був не лише видатним письменником, поетом, вченим, але й завзятим мандрівником по Карпатському краю. Подорожувати він почав ще в шкільні роки, коли навчався у Дрогобицькій гімназії. У «Передньому слові» до збірки оповідань, що вийшла у 1913 році під назвою «Рутенці», він писав «Незвичайними розривками в житті дрогобицьких гімназистів бували екскурсії під проводом деяких учителів у околиці міста, або до трохи віддалених місцевостей... З важніших екскурсій... згадую кілька прогулянок до Урича» [4, 9]. У 1872 р. Іван з гімназистами вперше побував в Уричі, біля села оглянув унікальні скелі, на яких у ІХ ст. була збудована давньоруська дерев'яна фортеця Тустань, яка у ХІІІ ст. була спалена татаро-монгольською ордою.

Про одну з далеких мандрівок Івана Франка дізнаємося з його листа до Михайла Драгоманова: «Скінчивши сьомий клас, я перший раз пустився під час ваканцій в дальшу мандрівку, перший раз не поїхав додому пасти худобу допомагати при збірці сіна і збіжжя. Я поїхав залізницею до Стрия, а відси рушив скільським трактором до Синевідська та на Побук, Бубнище, Тисів, Церковну, Мізуїнь, Велдіж, зайшов до Лолина. Ся «маленька» мандрівка дала мені пізнати трохи більше світу і людей, ніж я знав досі. Вернувши з Лолина до Дрогобича, я пустився

в противний бік у гори на Опаку, Смільну, Тур`є до Волосянки» [5, с.244].

Захоплення мандрівками в юнацькому віці переросло у потребу. Пішки або у селянському возі він пройшов і проїхав Бойківщиною сотні кілометрів, підкоривши найвищі вершини Турківщини та Сколівщини – гори Високий Верх та Парашку.

Іван Франко дуже любив природу Карпат та мандрівки по цьому гірському краю. У 1883 р. він створив у Львові «Кружок для устроювання мандрівок по нашій краю» і організував для львівських студентів шість туристичних мандрівок.

Під час цих подорожей Франко був вражений чудовою природою Карпат, бурхливими річками, скелями, печерами. Він збирав народні пісні, перекази, легенди, знайомився з людьми.

У селі Тухля, на Сколевщині, Іванові розповіли легенду про народного захисника Беркута і він написав повість «Захар Беркут». Зараз у с.Горяни стоять погруддя Івана Франка та Захара Беркута. Подорожі Франка гірськими стежками часто закінчувались у с.Лолин на Долинщині, де жила чудова дівчина Ольга Рошкевич, перше й найромантичніше кохання І.Франка. На жаль, її батько, священник сільської церкви, не дав дозволу на шлюб Івана з Ольгою, але у серці Івана вона залишилася на все життя. Вдячні нащадки спорудили в селі пам'ятник-погруддя І.Франка.

Здобуті під час подорожей відомості з історії, культури та побуту горян Івана Франко використовував у своїх літературних та наукових творах.

У 1889 році Іван Франко та Осип Маковей потягом поїхали до станції Бескид, а звідти пішки перейшли через полонину Яворник, села Жупини і Климець до Карлсдорфа – поселення німецьких колоністів на захід від села Климець. 20-го травня того ж року обидва письменники побували на Верещькому перевалі. У 1889 році, перебуваючи на горі Яворник (1120 м.) Франко відвідав витік мальовничої річки Стрий. З гори відкривалася чудова панорама Сколевських Бескидів. На схід-долина річки Опір, притоки річки Стрий, а біля самого хребта – розміщена залізнична станція Бескид. Тут починався найдовший залізничний тунель довжиною 1641 метр. Перший потяг пройшов ним у 1887 році. Цією колією проїхав Іван Франко та Михайло Павлик у червні 1895 року, направляючись на похорон Михайла Драгоманова у Софію. Але з кордону їх змусили повернутися назад тією ж дорогою. Сумні враження від цієї подорожі Франко описав у оповіданні «Чиста раса».

Іван Франко більше всього любив подорожувати історико-етнографічним краєм Бойківщиною, розташованою на території Сколевщини та Турківщини. У 1904 р. він брав участь в етнографічній експедиції по Бойківщині, організованій австрійським товариством етнографії з метою придбання експонатів для музею товариства у Відні.

Франко неодноразово бував у містечку Славське, яке вважали перлиною Сколевщини. Часто відвідував він центр Турківщини – містечко Турку. Найбільш пам'ятним для турківчан був приїзд Франка 6-го квітня 1913 року, коли на запрошення вчителів повіту він виступав з читанням своєї поеми «Мойсей». Зустріч вилилась у свято, яке, за словами одного з учасників, золотими літерами буде записане в історію краю. Враження від цієї поїздки І.Франко виклав у комедії «Учитель».

В кінці XIX – на початку XX ст. Франко зі своєю родиною любив відпочивати влітку в карпатських селах. Спочатку він приїздив у с.Довгополе, розташоване на лівому березі р.Білий Черемош, а з 1900 по 1914 рр. відпочивав у с.Криворівня, що на березі Чорного Черемоша на Верховинщині. До нього приїздили М.Грушевський, В.Гнатюк, Л.Українка, В.Стефанік, М. Коцюбинський, М.Міхновський. Недаремно Криворівню образно називали «літературною столицею України». Ці місця надихнули М.Коцюбинського на створення повісті «Тіні забутих предків». Режисер Сергій Параджанов за цією повістю у цьому ж селі створив чудовий кінофільм. Зараз у селі Криворівня створено музей «Тіней забутих предків». У селі в будинку, де жив Франко, створено музей, а поруч відкрито йому погруддя.

Туристичними стежками Івана Франка. Іван Франко подорожував по Карпатському краю понад століття тому назад. Природні туристичні об'єкти за цей час майже не змінилися, а історичні, культурні та архітектурні зазнали певних змін. Тому, мандруючи шляхами та стежками, якими подорожував Іван Франко, сучасний турист буде по-іншому сприймати туристичні об'єкти. Це зумовлено не стільки змінами об'єктів, скільки іншим світосприйняттям сучасної людини, породженим сучасною цивілізацією, яка істотно відрізняється від людини цивілізації XIX ст. Незважаючи на це, туристична подорож франковими шляхами та стежками залишить незабутнє враження.

Нами розроблено туристичний маршрут «Стежками Івана Франка», який, сподіваємося, припаде до душі всім, хто любить подорожувати та є палким прихильником творчості Івана Франка. Цей маршрут пролягає на півдні Львівської області територією Турківського та Сколевського районів, на якій історично сформувався етнографічний район Бойківщина, а якому розселені українці-бойки.

Мета походу:

- пройти стежками Івана Франка та відвідати пам'ятні місця, пов'язані з його життям і творчістю;
- ознайомитись з мальовничою природою Карпатських гір;
- оглянути унікальні дерев'яні церкви;
- ознайомитись з побутом, звичаями та святами бойків.

Маршрут починається у селі Нагуєвичі, а закінчується у райцентрі місті Турка.

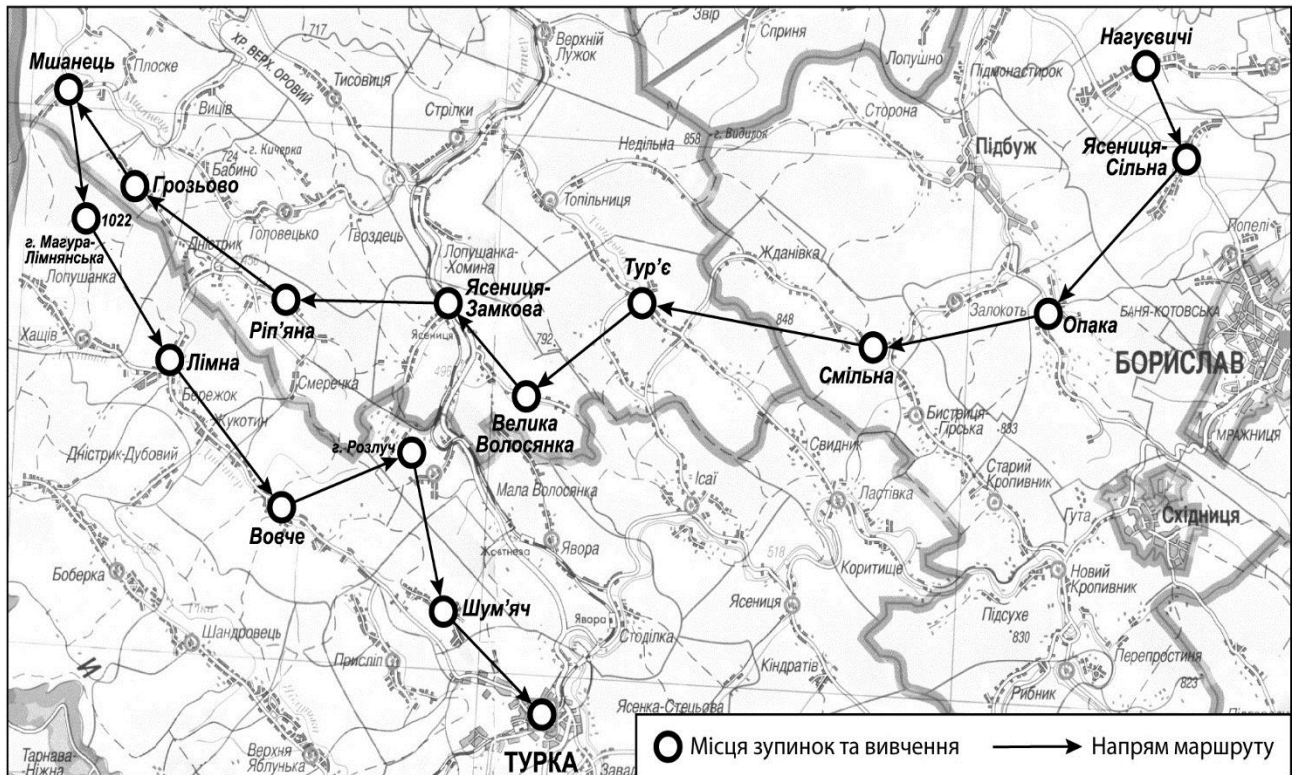

Рис. 1. Туристичний маршрут «Стежками Івана Франка»

Протяжність маршруту 93 км. Цей пішохідний туристичний похід триває 8 днів

При в'їзді у Нагуєвичі, в якому 27 серпня 1856 р. народився Іван Франко, туристи оглядають дві скульптурні композиції: «Шляхами поета» та «Вічний революціонер». Поруч великий камінь із словами поета Максима Рильського: «Звідси починається «Стежка поета», вздовж якої стоять вирізьблені з дерева скульптури-символічні образи рідних і близьких людей, героїв франкових творів.

Із села туристи йдуть пішки на Борислав і через 4 км, зупиняються у с. Ясениця-Сільна. Це мала батьківщина матері Івана Марії Кульчицької. Малий Іванко в дитинстві часто був у цьому селі у бабусі Людвіки Кульчицької. У 1864р. Іван Франко закінчив у цьому селі початкову школу.

Далі туристи йдуть у південно-західному напрямку через села Опака, Смільна, Тур'є. Із села Тур'є туристи піднімаються на невеликий хребет і, подолавши його, спускаються до с. Велика Волосянка, в якому Іван Франко гостював у дядька по матері - Івана Гвоздецького. Від Великої Волосянки шлях пролягає до с. Ясениця-Замкова, розташованого вздовж автошляху та залізниці Львів-Ужгород. У цьому селі цікавим об'єктом є дерев'яна церква святого Михаїла та дзвіниця, збудовані у 1790 р. У дзвіниці, яка є пам'яткою архітектури національного значення, влаштовано музей народного побуту. Далі туристи піднімаються на хребет Ріп'яна і, перейшовши міст через Дністер попадають у с. Грозьово, в якому

кілька разів відпочивав Франко. Його радо приймав священник Михайло Флюнт. На околиці села туристи оглядають залишки давнього українського городища, що захищало шлях від ворогів. За легендою, у XVI ст., тут відбувся бій з татарами, які захопили в полон багато горян і відтяли їм голови.

Далі туристи попадають у прикордонне село Мшанець звідки продовжують маршрут на південь лісовою стежкою, що веде на гору Магура-Лімнянська (висотою 1022 м). Це найвища вершина Верхньо-Дністерських Бескидів, з якої відкривається чудова панорама гір та полонин. На вершині гори стоїть пам'ятник радянським воїнам, які загинули під час штурму гори 22 вересня 1944 року.

Спустившись з гори, туристи потрапляють в село Лімна, яке розташоване у долині річки Дністер; в ньому в 1886 році побував Іван Франко, відвідавши свого товариша – письменника Михайла Павлика, який перший, хто на Турківщині заснував «Просвіту», вже тривалий час гостював у священника Корнелія Яворського.

На околиці села стоїть металевий хрест – єдиний на Турківщині встановлений у 1911 році на честь великого галицького просвітителя – поета Маркіяна Шашкевича.

Далі шлях туристів йде долиною Дністра, де у верхів'ї річки села тягнуться суцільним ланцюгом. У селі Вовче, одному з найбільших сіл Турківщини, Іван Франко зустрічався із свя-

щеником Онуфрієм Ганевичем. У нижній частині села, під старою липою, знаходиться криниця з чистою холодною і смачною водою, яку називають Франковою. Перебуваючи у селі Іван Франко часто приходив сюди пити воду. Тут він любив поговорити з селянами, вислухати їх біди, дати поради. У селі одна з найстаріших на Турківщині дерев'яна церква Введення Пресвятої Богородиці, збудована у 1680 р., яка є пам'яткою архітектури. З села Вовче Іван Франко ходив до витоку Дністра, який знаходиться на південно-західному схилі гори Розлуч (760м) за 7 км від Франкової криниці. Це пам'ятка природи місцевого значення, яка є чудовим місцем відпочинку, звідки відкривається чудова панорама Стрийсько-Сянської Верховини. Лісовою стежкою туристи спускаються з гори до села Шум'яч, звідки автомобільною дорогою (10 км) приходять до кінцевого пункту туристичного походу – міста Турки, розташованого на лівому березі річки Стрий.

Турка – давнє місто засноване у 1431 р. королем Ягайлом. У XVI ст. на місці сучасної школи стояв замок Турецьких – тодішніх власників міста. У 1744 р. в Турці побував легендарний народний месник Олекса Довбуш зі своїми опришками. На горі Звіринець є криниця названа іменем Олекси Довбуша.

Іван Франко двічі побував у цьому місті, у 1891 та 1913 роках. Під час першого приїзду він виступав на віче у залі повітової ради, де говорив про запровадження виборчого права, таємного голосування, розвиток народної освіти, подолання безграмотності серед селян. Перебування Івана

Франка на Турківщині дало йому матеріали для написання багатьох творів.

Цей туристичний похід молоді залишить у їхніх душах незабутнє враження від перебування у чарівних куточках Карпатських гір, ознайомлення з бойківськими селами та їх мешканцями, людьми мужніми, працьовитими, відданими Україні, які через віки зберегли свої традиції, звичаї та обряди і показують це туристам.

Висновки. Викладений у статті огляд туристичних мандрівок Івана Франка показав, що проаналізований маршрут має бути цікавим для сучасних туристів, офіційно визнаним та зареєстрованим, як маршрут «Стежками Івана Франка».

Другий висновок полягає в тому, що мережа пам'ятників, музеїв та меморіальних дощок в Україні, присвячених Іванові Франку, надзвичайно мала і її потрібно розширювати. Франко є велетнем духу для всієї України, а не лише для Галичини, як помилково вважають деякі українські політики. Тому, увічнювати його пам'ять потрібно на всіх теренах України, особливо у центральних, східних та південних регіонах.

Третій висновок полягає в тому, що створений в Україні значний історико-культурний туристичний потенціал, який ми називаємо Франкіана (пам'ятники, меморіальні дошки та музеї) використовується у навчально-виховному процесі в Україні дуже мало. Ця справа є вкрай важливою і потребує значної уваги вчених, викладачів та вчителів, що сприятиме національно-патріотичному вихованню молоді.

Література і джерела

1. Кузик С.П. Географія туризму: [Навч. посібник] / С.П.Кузик. – К: Знання, 2011. – 217 с.
2. Устименко Л.М., Афанасьєв І.Ю. Історія туризму / Устименко Л.М., Афанасьєв І.Ю. – К: Альта-Альтапрес, 2013. – 372 с.
3. Федорченко В.К., Дьорова Т.П. Історія туризму в Україні: [Навч.посібник] /Федорченко В.К., Дьорова Т.П. – К: Вища школа, 2002. – 195 с.
4. Франко Іван. Зібрання творів. – К.: Наукова думка, 1978. – Т.15.
5. Франко Іван. Зібрання творів. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.46.

УДК 911.3

Тарас Заставецький, Катерина Дударчук

ЗНАКИ УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ІВАНА ФРАНКА В НАСЕЛЕНИХ ПУНКТАХ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ ЯК ВАЖЛИВИЙ ТУРИСТИЧНИЙ РЕСУРС

Вагомий внесок у розвиток української національної думки здійснив Іван Якович Франко, який був видатним літератором, перекладачем, етнографом, політиком, громадським діячем. Крізь роки своєї активної творчої діяльності він проніс до українства думку про самоповагу, вагомність освіти українця як самостійного нескореного борця за незалежність нашої держави. Звідси й велика кількість знаків увічнення Івана Франка у населених пунктах Західної України. На

Тернопільщині – це пам'ятники у містах і селах, меморіальні дошки у місцях перебування Івана Франка, кімнати-музеї у школах, вулиці у населених пунктах. Ці знаки увічнення є важливим подієвим ресурсом для пізнавального туризму. У статті подається опис цих знаків, відомості про перебування Івана Франка у населених пунктах і можливості включення їх у туристичні маршрути.

Ключові слова: краєзнавство, національна свідомість, пам'ятники як знаки увічнення, меморіальні таблиці, туризм.

Taras Zastavets'kyi, Kateryna Dudarchuk. Signs of the Memory of Ivan Franko in the settlements of Ternopil region as important tourist Resources. *A great contribution in development of the Ukrainian national idea was carried out by Ivan Yakovych Franko, that was a prominent author, translator, ethnographer, politician, public man. Through the years of the active creative activity he carried to Ukrainians an idea about self-esteem, ponderability of education of Ukrainians as an independent unsubdued fighters for independence of their state. From here a plenty of signs of immortalization of Ivan Franko in the settlements of Western Ukraine. There are monuments in cities and villages, memorial plaques in the places of stay of Ivan Franko, rooms-museums in schools, streets in settlements in Ternopil Region. These signs of immortalization are important eventful resources for cognitive tourism. Description of these signs is given in the article, there are also given some facts about the Ivan Franko's staying in the settlements and possibility of including them in the tourist routes.*

On the occasion of the 100th anniversary of the death and 160th anniversary of birthday of the great Ukrainian poet, writer and public figure Ivan Franko, Ukraine has declared in 2016 the "Year of Ivan Franko". This involves increased attention to the work of the writer, the publication of his books, radio and television programs, visits to places associated with his life and activity. That fact requires new research by local historians, geographers and tourists, and makes these relevant topical studies.

Key words: *study of a particular region, national consciousness, monuments as signs of immortalization, memorial tables, tourism.*

Актуальність теми. З нагоди 100-річчя від дня смерті і 160-річчя від дня народження великого українського поета, письменника і громадського діяча Івана Франка 2016 рік в Україні оголошено "Роком Івана Франка". Це передбачає підвищену увагу до творчості письменника, видання його книг, передач на радіо і телебаченні, відвідування місць, пов'язаних з його життям і діяльністю. Саме останнє вимагає нових досліджень краєзнавців, географів та туризмознавців, робить ці дослідження актуальними.

Ступінь вивчення проблеми. Питання про місця перебування Івана Франка на Тернопільщині вивчались переважно краєзнавцями та літературознавцями краю, це: Б.Заставецький, П.Медведик, Б.Мельничук, В.Хома, Б.Уніят, однак сучасних досліджень з приводу увічнення пам'яті І.Франка, використання подієвих ресурсів у туризмі дуже мало. На це звертають увагу дослідники таких ресурсів в Україні загалом (Б.Божук, С.Кузик, О.Любіцева) і Тернопільщині, зокрема (К.Дударчук). Це вимагає нових досліджень у галузі краєзнавства і туризмознавства.

Тільки краєзнавство, вважає І.Франко, дає змогу "докладно ознайомитися із своїм краєм і всією батьківщиною... адже це перша ступінь раціональної освіти – знати своє найближче оточення, минуле і сучасне свого народу і відчувати себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об'єднаного організму" [2, с.117]. Вивчення пам'яток увічнення відомих людей є важливим ресурсом для туристичної діяльності. Ці пам'ятки

можуть бути включені як у вже наявні пізнавальні туристичні маршрути, так і нові, передусім "стежками Івана Франка" у нашому краї. Особливо вони мають викликати зацікавлення туризмознавців, які працюють з дітьми та молоддю. Деякі такі пам'ятки вже увійшли у туристичні маршрути Збаражчиною, які розробили вчитель Збараської ЗОШ ім. І.Франка Н.Г.Марцинишин і її учениця В.В.Сливка, і які були апробовані на обласному конкурсі учнів МАН України.

Постановка проблеми. З давніх часів українство боролось за свою політичну, національну та соціальну волю. З цією боротьбою пов'язано безліч імен, як невідомих – тих, хто гинув за правду на полі бою, так і тих, котрі навки закарбувалися в серцях українського народу. Однією з таких особистостей є Іван Франко. На межі ХІХ-ХХ століть він активно працював в усіх жанрах української літератури, був блискучим перекладачем з багатьох мов світу, визначним істориком, етнографом, економістом, філософом, театрознавцем, політиком і громадським діячем. Його творча діяльність виходила далеко за межі західної України, проте впродовж усього життя Іван Франко підтримував тісні зв'язки з народом західноукраїнських земель, які на той час були під владою Австро-Угорської імперії. Особливо різноманітні творчі контакти письменника із Тернопільщиною, де він написав багато творів і мав багато політичних однодумців, з якими створював осередки української радикальної партії (П.Думка, А.Марцинюк, В.Білинський, А.Шмигельський,

Д.Остапчук, А.Грицуняк та ін.). Від виборчої округи Збараж-Тернопіль-Скалат І.Франко тричі висувався до австрійського парламенту і галицького сейму. Тому так важливо знати про місяця перебування Івана Франка, максимально включаючи їх у пізнавальні туристичні маршрути.

Будучи активним громадським діячем, І.Франко неодноразово приїжджав у села та міста нашого краю. Досліджував їх історію, життєпис окремих осіб, організував мандрівки молоді рідним краєм, зачитував власні твори. Тому цілком виправдана повага тернополян до письменника, звідки й велика кількість об'єктів його вшанування. На території Тернопільщини є 23 пам'ятники, кілька меморіальних таблиць, кімнат-музеїв, які свідчать про перебування І.Франка у нашому краї (рис. 1), а ще багато вулиць у містах і селах, шкіль, які носять його ім'я.

Ще за життя письменника, у 1914 році з ініціативи О.Маковея, у селах Дзвиняч та Касперівці Борщівського району головні вулиці були названі іменем Франка, відтоді ці назви поширилися у майже всіх населених пунктах краю.

Одним із перших в нашій області пам'ятників Іванові Франку слід вважати пам'ятник у місті Заліщики, встановлений у 1956 році з нагоди 100-річчя від дня народження письменника. На постаменті напис: "Іван Якович Франко. 1856-1916 рр."

До цього ж ювілею бронзове погруддя письменника виготовили тернопільські залізничники в дарунок Тернопільському обласному краєзнавчому музею.

Один за одним пам'ятники Івану Франку встановлюють у 60-х роках ХХ ст. у с. Возилів Бучацького району, у м. Чортків, селах Палашівка, Полівці, Чорнокінці Чортківського району. Переважно це – погруддя письменника масового виробництва, виготовлені з гіпсу, мають прямокутні постаменти.

В знак вшанування пам'яті письменника у 1960 році було встановлено пам'ятник на подвір'ї Підволочиської середньої школи. Це – шана І.Франку, який неодноразово бував у Підволочиську і навколишніх селах, здійснюючи передвиборчу агітацію, виступаючи на вічах та ін. У Підволочиську письменник зупинявся декілька разів впродовж 1881-1884 років, а також у 1883-1913 рр.

Найбільша кількість пам'ятників Івану Франку на Тернопільщині була встановлена впродовж 1961-1970 років (8 пам'ятників): у селах Лука (Монастирський район), Вікно (Гусятинський район), Кошилівці і Лисівці (Заліщицький район), Киданці (Збараський район), Вілія (Шумський район), Нове Село (Підволочиський район), Купчинці (Козівський район). Переважно їх встановлювали у місцях перебування письменника і громадського діяча. Більшість з них масового виробництва, виготовлені з гіпсу.

Так, у селі Вікно (1963 р.) Іван Франко з деякими перервами у 1883-1884 роках працював над

вивченням родинного архіву депутата віденського парламенту 1848 року Івана Федоровича. На основі матеріалів цього архіву письменник написав досить відомі історичні та етнографічні праці, зокрема: "Життя Івана Федоровича і його часи" (1883), "Історія скасування панщини в Галичині 1848-1850", "Тримайлівський ключ в 1800 р.", "Критичний огляд до подій 1848 року, особливо в Східній Галичині", "Розмови про гроші і скарби", а також низку поезій ("Молодому другові", "Не покидай мене, пекучий болю...", "Беркут" та ін.).

У селі Вілія погруддя Франку встановлено в 1964 році. Воно також масового виробництва, виготовлене з гіпсу.

Один із найкращих пам'ятників письменнику того часу встановлено у Новому Селі (1966). Тут, у 1898 році, під час додаткових виборів до австрійського парламенту, Іван Франко зупинявся у місцевого нотаріуса М. Городинського. Біля будинку колишнього нотаріуса і встановлено погруддя, автором якого є відомий скульптор В. Сколоздра.

Неодноразово бував письменник і в с.Купчинці Козівського району (1894, 1895, 1897 роки). У цьому селі жив відомий селянський поет Павло Думка, з яким Іван Франко підтримував добрі стосунки майже чверть століття. Він був його щирим другом і порадиником, сприяв публікації його творів, а в журналі "Народ" надрукував статтю "З поезій Павла Думки", в якій виявляв симпатію до обдарованого поета. А Павло Думка популяризував серед односельчан твори Каменяра. З нагоди 25-річного ювілею літературної діяльності письменника П. Думка присвячує йому поезії "Веснянка" і "Гей, хто на світі кращу долю має?" (1888 р.). У селі Купчинці письменник брав участь у народних віче, організував діяльність селян-радикалів. За ініціативою І. Франка один з хуторів поблизу с. Купчинці названо Драгоманівкою [7].

На початку 1908 року Франко захворів. Вся прогресивна громадськість України стежила за станом його здоров'я. З цього приводу П. Думка пише листа письменнику: "Дорогий наш батьку і світоче! Прикро і боляче нам було, коли тебе така тяжка слабкість навістила, і вороги раділи, що не стане такого великого борця та світоча в нашій запустілій ниві, що ти лишиш нас, сиріт безталанних, для них на поталу...". В своїх околицях поет П. Думка неодноразово організував матеріальну допомогу Іванові Франку та його сім'ї.

Ініціаторами створення пам'ятника в с. Купчинці (1969 р.) були письменниця Іванна Блажкевич та вчитель місцевої школи, краєзнавець Володимир Хома. Скульптуру виконав відомий київський митець Іван Гончар. Це – погруддя письменника із білого мармуру на двометровому бетонному постаменті. Архітектор пам'ятника – Ф. Богущький [7].

Пізніше, у 80-их роках, на Тернопільщині встановлено три пам'ятники Франку – в м. Борщів (1983), с. Ворвулинці Заліщицького району (1972) та в с. Покропивна Козівського району (1976).

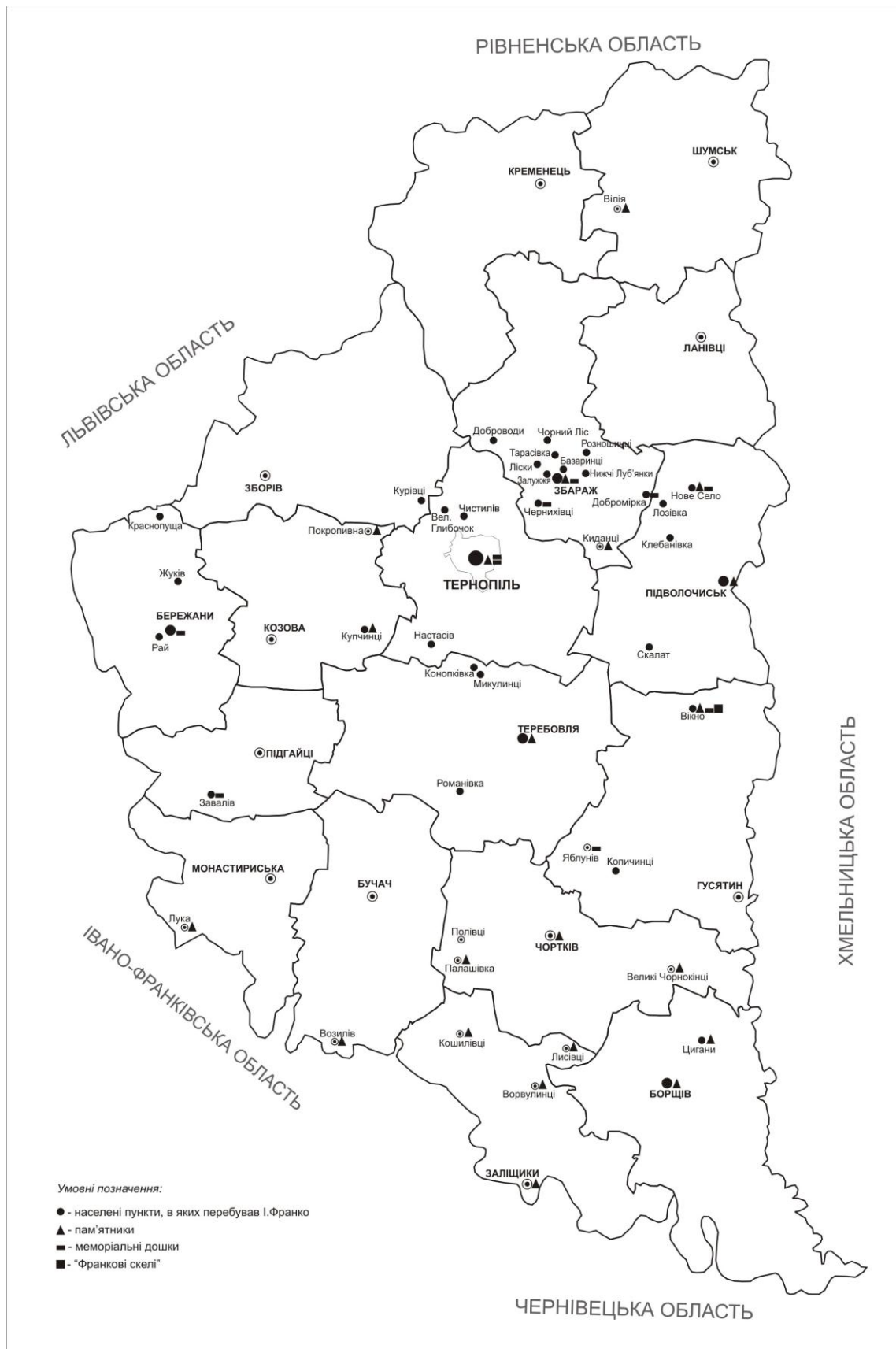

Рис.1. Знаки увічнення Івана Франка на Тернопільщині

“Наймолодшими” пам’ятниками І.Франку є ті, що встановлені за роки незалежної Української держави. Це пам’ятники у м.Збараж (1992), Тернопіль (1995) і Терехівля (1999). Погруддя письменника і меморіальні таблиці є у с.Яблунів (Гусятинський район), встановлені на честь перебування Івана Франка у 1884 р.

У Тернополі пам’ятник І.Франку встановлено на вул. Сагайдачного, у сквері (автор Д.Чепіль). Постаць Івана Франка у повний зріст розміщена на ромбовидному постаменті, в композицію якого вмонтований камінь-скеля. Сам поет зображений в глибокій задумі, права рука його випрямлена вздовж тулуба з книгою, ліва рука притримує праву нижче ліктя. Біля пам’ятника щорічно в день народження Каменяра відбуваються святкові урочистості. Також біля пам’ятника проходять інші мистецькі та культурні презентації тернопільських митців, письменників та освітян. Учні Української гімназії імені Івана Франка щорічно складають тут присягу.

Пам’ятник Івану Франку у Збаражі відкрито 1 листопада 1992 року на честь 74-ої річниці проголошення державності на західноукраїнських землях (скульптор В.Одрехівський); на майдані Незалежності І.Франко стоїть у глибокій задумі із книжкою в руках.

Погруддя І.Франка із білого мармуру встановлено перед будинком районної бібліотеки на вул. Князя Василька (скульптор В.Одрехівський).

У багатьох населених пунктах, де побував поет, нині встановлено меморіальні дошки.

Меморіальна дошка на честь 125-річчя від дня народження письменника встановлена в м. Бережани на вул. Чайківського, 11 (скульптор З. Мигоцький). Сюди влітку 1894 року І. Франко приїжджав на запрошення письменника Андрія Чайківського для ознайомлення з книгозбірнею села Краснопуца, побував він також у приміському селі Рай. Меморіальна таблиця є і у с.Завалів, де І.Франко перебував у свого приятеля В.Лукича у 1883 р. У школі також діє кімната-музей письменника.

Крім пам’ятника Івану Франку про перебування письменника у населених пунктах тодішнього Збараського повіту та у місті Збараж, свідчить і меморіальна таблиця на приміщенні ЗОШ №1, що на вулиці Шевченка. В ній зазначається, що в грудні 1895 року на центральній площі міста Збараж відбулося передвиборне віче з участю І. Франка та місцевих діячів радикального руху А. Шмигельського, А. Грицуняка, Я.Остапчука. Тут письменник доповідав про еміграцію селян, застерігав від неї. Він також порушував питання народної освіти, виробничої реформи, вимагаючи їх докорінної зміни.

Про неодноразові поїздки Франка до Тернополя свідчать меморіальні таблиці на будівлях, де він зупинявся [3, с. 90-91]. Тут він зупинявся у

поїздках до села Вікно, до сіл Збаражчини. У червні 1887 року як кореспондент газети “Кур’єр Львовскі” Іван Франко відвідує українську краєву етнографічну виставку. Тут він побував також у 1897-1898 рр. з нагоди передвиборчих зборів до австрійського парламенту по виборчому округу Тернопіль-Збараж-Скалат. У 1902 році письменник зустрічався з тернопільськими гімназистами. А в 1911 році громадськість Тернополя вітала його на майдані біля залізничного вокзалу. Разом із сином Андрієм він приїхав читати свою поему “Мойсей”. Хворого і паралізованого письменника учні гімназії на руках понесли через площу до будинку Міщанського братства (сучасне приміщення філармонії), де й він читав “Мойсея”. Сьогодні про цю подію нагадує меморіальна таблиця з барельєфом І.Франка на фасаді приміщення філармонії. Там само читав свою „Полтаву” у 1929 році видатний письменник Богдан Лепкий, а роком раніше – виступала оперна співачка Соломія Крушельницька – уродженка села Білявинці Бучацького району (є меморіальні таблиці). У 1883 році на Шевченківському концерті у місті Тернопіль відбувся перший виступ співачки в хорі товариства „Руська бесіда”. На одному з концертів цього хору 2 серпня 1885 року був присутній Іван Франко, який став духовним наставником великої співачки.

Неодноразово він зупинявся у готелі “Подільський” (нині – “Україна”). Навесні 1911 року в цьому готелі письменник вечеряв разом із вчителями міста. Це був останній рік перебування Франка у Тернополі. У жовтні 1963 року на будинку філармонії та на стіні готелю “Україна” встановлено меморіальні дошки на честь письменника.

Іменем І.Я.Франка названо школи у містах Тернопіль та Збараж, вулиці у містах та селах, кінотеатри. У с. Вікно Гусятинського району діє кімната-музей письменника, а поблизу села скелі, де любив бувати І.Франко, названі його іменем – “Франкові скелі”. Кімнати-музеї є також в Українській гімназії імені Івана Франка у місті Тернополі і Збараській гімназії. Про перебування І.Франка у нашому краї є експозиції в обласному краєзнавчому музеї, Денисівському краєзнавчому музеї, меморіальному музеї В.Гнатюка у с.Велеснів Монастириського району та ін.

Висновки. Об’єкти, що увічнюють події, пов’язані з перебуванням І.Франка у нашому краї, є важливими для потреб пізнавального туризму. Пам’ятники і меморіальні дошки свідчать про широку географію місць перебування письменника, його творчу і громадську діяльність, зв’язки з відомими людьми Тернопільщини. Це може бути основою для створення франкознавчих екскурсій, особливо для дітей і молоді, або як додатковий матеріал для комплексних пізнавальних мандрівок рідним краєм.

Література і джерела

1. Гайда П. І. Франко у Тернополі // Часопис "Г". – № 63, 2010. – С.119-123.
2. Грабовецький В. Історико-краєзнавчі погляди Івана Франка в його праці "Галицьке краєзнавство" // IV Респ. наук. конф. з істор. краєзнавства. – К. – 1989. – С.64-65.
3. Дударчук К.Д. Історико-культурні туристичні ресурси Тернопільської області: стан збереження та використання. – Тернопіль: ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2013. – С. 90-91.
4. Енциклопедія Українознавства: В11.// Головний ред. проф. д-р Володимир Кубійович. – Репринтне відтворення вид. 1955-1995 рр. – Львів: Наукове товариство ім.Т.Шевченка у Львові, 1993-2003.
5. Медведик П.К., Михайлюк І.С. Іван Франко і літературна Тернопільщина. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1963. – 75 с.
6. Мельничук Б., Уніят В. Іван Франко і Тернопільщина. – Тернопіль: Тернограф, 2012. – 280 с.
7. Пам'ятники Івану Франку на Тернопільщині / Б. І. Заставецький / Обласна організація Українського товариства збереження пам'яток історії та культури. – Тернопіль, 1991.
8. Франко Іван Якович // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат "Збруч", 2008. – Т. 3 : П - Я. – С. 528.
9. Франко І. Галицьке краєзнавство // Збір. творів: у 50-т. – Т.46. – Кн.ІІ. – К.: Наукова думка, 1986. – С.116-150.

УДК 911.3

Ніна Марцинишин, Вікторія Сливка

СТЕЖКАМИ ІВАНА ФРАНКА НА ЗБАРАЗЬЧИНІ

2016 рік – «Рік Івана Франка в Україні» викликав природний інтерес до зв'язків Каменяра із Збаразьчиною, бажання відтворити цілісну картину перебування його в нашому краї, розробити низку екскурсійних маршрутів по місцях перебування Франка у Збаразькому повіті.

Поруч із відомими вже подіями розкрито маловідомі широкому загалу сторінки з політичного і особистого життя Каменяра та його соратників, узагальнено події у таблиці «Хронологія і географія перебування Івана Франка на Збаразьчині», вперше подано «Перелік творів І.Я.Франка, написаних на матеріалах Збаразьчини».

Матеріали можуть бути використані педагогами, засобами масової інформації, туристичними організаціями, студентами, органами влади, широким колом читачів.

Ключові слова: екскурсійні маршрути, туризм, екскурсії, Тернопільська область.

Nina Marzynyshyn, Viktoriya Slyvka. On the paths of Ivan Franko on Zbarazh region. Year 2016 is "The year of Ivan Franko in Ukraine" which caused a natural interest to relations of Kamenyar wih Zbarazhchyna, desire to recreate a complete picture of his stay in our land, to develop a series of tour routes to the places of Franko's habitats in Zbarazh district.

Along with the already known events of writer's life some of the little-known of the public pages of political and personal life of Kamenyar and his supporters are disclosed in this work, the events are summarized in the table "Chronology and geography of Ivan Franko's stay in Zbarazhchyna", "The list of works of Ivan Yakovych Franko which were written on the materials of Zbarazhchyna" are presented here for the first time.

These materials can be used by educators, media, tourism organizations, students and authorities, and by a wide range of readers.

Key words: tour routes, tourism, excursions, Ternopil region.

«Бажав я для скованих волі,
для скривджених кращої долі
і рівного права для всіх»

І. Франко

Вшановуючи великого Каменяра, нас зацікавило багато граней таланту нашого Велета. Крім

титанічної організаторської і редакторської роботи, І.Я.Франко виявив себе як визначний краєзнавець-

дослідник та історіограф Галичини, Волині й Поділля і мав тісні зв'язки із Збаражчиною.

І.Я.Франко в 1892 р. вперше ввів термін «галицьке краєзнавство» в статті під такою ж назвою. На думку автора, добре поставлена краєзнавча робота дає «... змогу докладно ознайомитися зі своїм краєм і усією батьківщиною, з її географічним положенням, ґрунтами, кліматом, шляхами сполучення, містами, людьми, суспільним устроєм, пам'ятками і т.д. Адже це перший ступінь, перша прикмета раціональної освіти – знати своє найближче оточення, минуле й сучасне свого народу і відчувати себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об'єднаного організму» [4, с.65].

Сучасна поетеса, наша землячка Марія Назар написала такі рядки:

*«І кажемо: «Він завжди з нами.
За нього світ весь, і ми – за...»
Франка читаємо – не читаємо,
Бо він великий і без нас.»*

Ці рядки змушують зупинитись і задуматись: «Чи не збайдужіли ми серед щоденної суєти? Що ми знаємо про зв'язки нашого краю з Франком?..»

Тема набуває ще більшої **актуальності** з віддаленням в часі від тих подій.

Опитування жителів сіл Розношинці, Чорний ліс, Тарасівка показують, що вони не обізнані з перебуванням Франка в їхніх селах, не збереглися ніяких матеріалів. Нащадки Антона Грициняка не можуть розповісти про своє родовідне дерево до прапрадіда Антона, від якого Франко записав оповідь «Свинська конституція». Це ще раз підтверджує актуальність теми науково-дослідницької роботи, щоб не було прогалин в історичній пам'яті народу, загублених сторінок.

Виникло ще багато запитань, недосліджених фактів та ситуацій, які стали основою **завдань** науково-пошукових досліджень:

- створити цілісну картину зв'язків І.Я.Франка із Збаражчиною;
- встановити хронологію та географію перебування І.Франка на Збаражчині;
- зробити перелік творів Франка, написаних за мотивами нашого краю;
- скласти картосхеми місць перебування Каменяра у місті Збаражі та населених пунктах району;
- розробити екскурсійні маршрути по місцях, пов'язаних з Франком у місті Збаражі та навколишніх селах;
- зібрати інформацію про невідомі сторінки з особистого життя І.Франка;
- поповнити зібраними матеріалами шкільний музей Івана Франка, обласний краєзнавчий музей.

Постать Франка як захисника українського люду завжди була в пошані. З перших повоєнних років районна газета «Колгоспне життя» (пізніше «Народне слово») щорічно друкувала багато матеріалів про Франка і Збаражчину, спогадів соратників, очевидців, краєзнавців.

Найбільш повно про зв'язки із Збаражчиною описали у 80-90-х роках у своїх працях Медведик П.К., Михайлюк І.С., Малевич А.П., Мельничук Б.І., Уніят В.Б., Назар М.І., Дем'ян Г.В. та ціла плеяда українців у діаспорі США та Канади (1980 р.). Цінними є праці директора музею Івана Франка у Львові Р.Горака (2010 р.), науковців Львівського національного університету ім. І.Франка подружжя Тихолозів (2016 р.).

Матеріали науково-дослідницької роботи можуть бути використані педагогами у навчально-виховному процесі; засобами масової інформації у просвітницькій роботі, у зміцненні народної пам'яті, вихованні поваги до власної історії та любові до рідного краю, традицій, духовності; органами влади – при перейменуванні вулиць та вшануванні об'єктів; студентами – при написанні курсових і наукових робіт; туристами-мандрівниками – у вивченні історії та природи Збараських Медоборів.

Екскурсійний маршрут №1 по місту Збаражу

Зупинка № 1. Тема: «Борець за краще життя для селян» (центр м. Збаража, майдан Незалежності біля пам'ятника І.Я. Франку)

Пам'ятник було відкрито 1 листопада 1992 року на честь 74-х роковин проголошення державності на західноукраїнських землях. Скульптор – В.Одрехівський зі Львова. Відкривали його ветеран освіти, краєзнавець А.П.Малевич і державний діяч, поет Д.В.Павличко, який промовив:

«Ніхто не скаже з усією істинністю, що таке світ, бо він безмежний і суперечливий в своїй суті. І ніхто не визначить, що таке геній Івана Франка, бо він так само безмірний і діалектичний за своєю природою... Потрібно нам народжуватись тричі, щоб прочитати всі твої томи...».

20 творів поета пов'язані із нашим краєм.Що ж викликало такий інтерес у Франка до Збаражчини?

Сьогодні важко встановити, коли поет почав цікавитися нашим краєм. Соратник – наш земляк Яцько Остапчук в своїх спогадах згадує, що Франко на початку 80-х років знав деяких збаражан, зокрема Андрія Марцинюка, кореспондента з Добромірки, майстрів Збараського килимарства, знав людей з Черниховець [9, с.5].

Рис. 1. Картохема екскурсійного маршруту Збаражем, пов'язаного з Іваном Франком

Умовні позначення

Екскурсійні маршрути:

- №1 – майдан Івана Франка, «Борець за краще життя селян»
- №2 – меморіальна дошка на ЗОШ №1, «Кандидат у послы до австрійського парламенту»
- №3 – вул. Грушевського, буд. №7 родини Білинських, «Соратники та друзі Івана Франка у Збаражі»
- №4 – вул. Івана Франка, «Чому ж Франко не був обраний до парламенту»
- №5 – біля Збаразького замку, «Героїчне минуле Збаража»
- №6 – вул. Гвардійців-Кантемирівців, буд. №6, «Великою любов'ю палало її серце»

Дев'яності роки XIX століття позначилися бурхливим розвитком у Східній Галичині суспільного руху. Значний вплив на селянські маси мала Русько-Українська радикальна партія, ліве крило якої очолили І. Франко і М. Павлик. На Збаражчині Франко мав багато своїх однодумців, тому мав велике бажання ширше познайомитися зі збаражанами, побувати у них, пізнати їх ближче. Така нагода настала.

У 1892 році І. Франко приїжджав на Збаражчину, щоб вивчити причини еміграції, застерегти селян від неї. Того ж року в робітничій віденській газеті з'явилася стаття Франка «Еміграція Галицьких селян». У ній він називав наш край не Медоборами, а «Недоборами», зупинився над причинами еміграції – безземелля, нужда і темнота. Він пише: «Цілими днями у Збаражі туляться люди до канцелярії, її староства за закордонним паспортом до Бразилії. За одну ніч пан з Шилів позбувся усієї двірської служби із сім'ями.

Перелякані пани бояться, що не буде кому збирати урожаю».

У 1894 році І. Франко, як кореспондент польської газети «Кур'єр Львовські» вдруге відвідав Збаражчину. У результаті поїздки з'явилася стаття «З приводу еміграції населення».

У 1896 році І. Франко знову побував на Збаражчині. Бачив черги перед староством, говорив з селянами, застерігав їх. У «Кур'єрі Львовські» була надрукована його стаття «Еміграція у Збаразькому повіті». Автор ділився своїми враженнями від поїздки до Збаража [9, с.5]. Франко був пригноблений тяжким не тільки економічним, але й національно-політичним становищем селян. Він написав у Збаражі вірш «Журавлі», де висловив такі спостереження:

«Селища бідні, непошиті
Хатки обдерті і пусті стодоли,
Люд темний, сумовитий, голий...»

Зупинка № 2. Тема: «Кандидат у послы до австрійського парламенту» (Біля меморіальної дошки з 1970 р. на школі.) [17, с.88].

У 1895 році в Австрії оголошено вибори до Віденського парламенту. Збаражани висунули своїм кандидатом Івана Франка.

26 грудня 1895 року він прибув до Збаража на селянське віче. Іван Франко виступив з доповіддю, в якій застерігав селян від еміграції. В програму зборів входило питання виборчої системи та шкільне питання. Кандидат в послы гостро критикував шкільну систему і вимагав докорінної реформи: мовою викладання в Галичині, де живе українське населення, повинна бути українська мова, більше відвести місця для природничих дисциплін, відкрити при школах курси для дорослого населення. На той час на Збаражчині не було жодної української школи.

На закінчення зборів виступив вїйт з Черниховець, радикал Антон Грицуняк. Його сатирична розповідь про антинародну суть австрійської конституції дали Франкові матеріал для написання сатиричної повісті «Свинська конституція». Яцько Остапчук у своїх спогадах звертає увагу на поведінку І.Франка, який з великим захопленням слухав Антона Грицуняка – цього неписьменного, але кмітливого селянина.

Тут письменник вперше особисто познайомився з А.Грицуняком, хоч про нього багато чув. Довго ще просидів Франко серед селян. Старого Грицуняка він не відпустив ні на хвилину від себе, а народний промовець весь час згадував щось таке, що дуже подобалося письменнику [13, с.6].

Зупинка № 3. Тема: «Соратники та друзі Франка у Збаражі» (Біля дому родини Білинських, вул. Грушевського, 7).

Увечері Іван Франко відвідав лікаря В.Білинського. Мало розмовляв, був задуманий, лише на питання пані Білинської, чи він не хворий, письменник відповів: «Отаке життя мужицьке – для панів свині дорожчі за людей». Довго світилося в кімнаті, де ночував гість. Кажуть, що цієї ночі народилася повість «Свинська конституція», яка стала окрасою нашої сатиричної літератури. Перекладено на англійську, німецьку, французьку, чеську, польську мови, стала популярною в Європі.

І хоч збаражани проголосували за свого кандидата, однак через махінації властей бути послом не судилось Каменяреві. Але він не занепадав духом, своїм однодумцям говорив: «Нехай я не попаду до парламенту, але я буду знати, що мої поїздки по селах були сівбою правди, яку провадив серед народу» [21].

1897 рік. Червень. Знову ми бачимо Франка на передвиборчих зборах. Він записав від А.Грицуняка «Притчу про графа Баденього», «Розбійник і піп» та інші оповідки. Перебуваючи біля будинку варто згадати про наймолодшого брата дружини В. Білинського – Галини, – брата Євгена, який маючи прекрасні організаторські здібності та

грандіозну працездатність, став на всю Галичину відомим пасічником і власником найбільшої в Польщі пасіки, в якій тільки у Збаражі нараховувалось 300 вуликів та ще 1100 в різних місцях. Він заснував українське товариство «Сільський господар» на Збаражчині з розгалуженнями філій. Товариство видало низку періодичних видань...З приходом радянської влади всі його промисли були націоналізовані. [3, с.219]. На старість він, колись найбагатша людина у Збаражі, жив жебраком у голоді та холоді, і помер 1955 р. Його оповідам не вірили, бо чи можна вірити жебракові. Ніхто не хотів записати від нього спогади. Та світлина, яку передав племіннику Борису Білинському (професору-онкологу зі Львова), свідчить про останній приїзд Франка на Збаражчину у грудні 1911 р., про який не було відомо до 2010 р.

Тепер на будинку родини Білинських, у 2010 р. була встановлена меморіальна дошка, де вказано, що в будинку Білинських Франко бував у 1895, 1897, 1898, 1900 і 1902 рр. Тому вважали, що І.Франко відвідував Збаражчину п'ять разів. Ми ж склали хронологію, з якої видно, що Каменяр бував у нашому краї щонайменше 10 разів.

З родиною Білинських Франка пов'язувала ще одна сторінка біографії. Сестра Володимира Білинського, з яким Франко вчився у Дрогобицькій гімназії, – Ольга, свого часу (1883 – 1884 р.) була нареченою І. Франка, – стверджує директор Львівського музею Івана Франка Роман Горак: «У фонді І. Франка, що в Інституті літератури ім. Т.Шевченка, зберігаються шість листів О.Білинської до І.Франка та одна записка. Вони й відкрили нещодавно ще одну таємницю Франкового серця: бо вже пошила собі сукню до шлюбу Ольгою Білинська, але так і не довелось бути дружиною І. Франка. Вчителювала в селі Чижки на Бродівщині, відтак втекла у глухе село під Ходоровом, а опісля зникла з виду, залишивши у Франковому серці біль і сумні спогади, що час від часу виливались у сумні рядки його поезії» [3, с. 223]. Про це ще мало хто знає.

(Чи не знайомство з Ольгою викликало інтерес Франка до Збаражчини?).

Зупинка № 4. Тема: Чому ж Франко не був обраний до парламенту? (Вулиця Білинських та вул. І.Франка)

Тричі виборча округа Тернопіль – Збараж – Скалат висувала Франка до австрійського парламенту і польського сейму.

Тодішня виборча система була зовсім інша.

«Право голосування залежало від того, хто скільки платив податку. Селянин-комірник, що не мав власної хати, був зовсім позбавлений права голосу. В Галичині було залишено стару систему, бо вона давала більше можливостей зловживати та фальшувати виборчу математику, тобто обчислювання виборчих голосів. Про це подбала вже шляхта, бо в її руках була адміністрація всієї Галичини. Сам намісник Галичини, тобто перша

особа після цісаря, граф Бадені, завзятий україножер, доцільно затримав стару систему виборів, щоб не допускати до збільшення кількості українських послів у парламенті. Тому в Галичині практиковано далі куріяльні вибори,» – зазначає Пилип Гайда у статті «Франко у Тернополі».

Був рік 1895. Виборці Тернопільської виборчої округи, у склад якої входили ще Збаразький і Скалатський повіти, вирішили одногосно, що з селянської курії кандидатом на посла до віденського парламенту буде ніхто інший, тільки найбільш заслужений для селянства – Іван Франко [1, с. 119-123].

Він був тоді найпопулярнішою людиною, і українські селянські маси хотіли його бачити в лавах своїх політичних вибранців і заступників на пості посла до парламенту у Відні чи до сейму у Львові.

Вороги Франка вели в той час напружену агітацію проти його кандидатури. Особливо старалося зробити це духовенство. Піп Райтеровський з села Вищі Луб'янки в церкві виступив проти Франка: «Боговідступник він. Хто за нього голосувати буде, того прокляну перед Богом».

Житель с. Добромірка Лука Іщук згадував, що чув багато нісенітниць про Франка: мовляв Франко – багач, що справжнє його прізвище Френкель, бо він єврей, боговідступник, не нашої віри, бусурманець...

За словами А.Остапчука із хутора Ліски, що біля Залужжя:

«Контркандидатом Франку був виставлений граф Пінінський. Підкупи, взятки, горілка – ось метод Пінінського, яким добився він права бути послом.

Та, не дивлячись на те, майже всі виборці голосували за Франка. Місто ніколи ще не переживало таких днів. Міська тюрма була переповнена людьми, а в півній деякі виборці пропивали свої голоси» [14, с. 2].

Відгомін цих виборів відбився по всій Австрії, бо заговорила про них преса українська, польська і німецька. Крім докладного опису неприхованих фактів пера проф. М. Возняка, сам Іван Франко написав статтю про ці вибори у віденському тижневику "Die Zeit" 9 листопада 1895 року під заголовком "Найновіші галицькі вибори". Він також помістив статтю в "Кур'єрі Львівському", де згадав і про свій власний арешт, dokonаний ніби помилково під час передвиборчого віча.

Відомо, що внаслідок усунення графа Бадені з прем'єрства, звільнилося місце в селянській курії тернопільської виборчої округи. Щоб це місце заповнити, призначили додаткові вибори 22 червня 1898 р.

Австрійська влада та місцева шляхта і духовенство боялися великого авторитету Франка серед народних мас. Вони всіляко намагалися скомпрометувати письменника та його однодумців. За їх вказівкою напередодні виборів 1898 р. жандарми арештували А.Шмигельського, А.Гри-

цуняка та 250 найактивніших селян в повіті [9, с. 6].

Усе вказувало на те, що Франко цього разу вийде переможцем. Багато українців, а також деякі помірковані поляки вже склали йому наперед гратуляції. Але по закінченні виборів з невідомих причин не результат не оголошувався. Усім стало ясно, що комісія перейшла на спекулятивну альгебру. Так посольський мандат одержав О.Гладишовський з різницею у 10 голосів [14, с. 2].

Зупинка № 5. Тема: Героїчне минуле Збаража (Панорама Збаража з Меморіального комплексу).

Перебуваючи у нашому місті, письменник відвідав руїни Збаразького Замку, побував на г.Монастирок (г.Чернецій), на якій височіє Спасо-Преображенська церква – одна з найдавніших святинь краю, що впродовж віків була помітним осередком духовності нашого народу. На південній зовнішній стороні з часу спорудження храму знаходиться рідкісний сонячний годинник.

У 1649 році під час облоги Збаразького замку в Спасо-Преображенській церкві побував гетьман Богдан Хмельницький. У 1707 році у храмі побував український гетьман І.Мазепа. Варто й відвідати Хресну дорогу з г. Монастирок до с. Залужжя.

Під враженням тих пам'яток Іван Франко написав твори «Іван Вишенський», «Збаразька експедиція», в якій змалював відвагу, мужність і героїзм козаків під час штурмів замку в 1649 році. Цікавим твором поета є «Хмельниччина 1646-1649 рр. у сучасних віршах».

Зупинка № 6. Тема: «Великою любов'ю палало її серце» («Літературна учениця Івана Франка») (вул. Гвардійців-Кантемирівців, буд. № 6).

Ще одна цікава і щемлива сторінка поєднує долю Франка із Збаражчиною. Перебуваючи у Збаражі, молодий Франко заприятелював з дочкою о.Бохенського Євгенією. Родина знатна, заможна, володіла великим наділом землі у місті на лівому березі річки Гнізни, який донині називають «бохенщина».

Євгенія Бохенська, учителька за освітою, належала до плеяди західноукраїнських письменників, які гуртувалися навколо Івана Франка, користувалися його творчими порадами і допомогою, листувалися і зустрічалися з ним особисто. Бохенська відома як поетеса, прозаїк, фольклорист і педагог. Це знайомство переросло в кохання. Євгенія Бохенська настільки була вірна своєму першому коханню, що потім упродовж всього свого життя не хотіла більше нікого з чоловіків знати і до смерті залишилася неодруженою.

В останні дні життя хворого Франка в санаторії навідали дружини В.Гнатюка, О.Роздольського, і Є.Бохенська. Франкові саме було недобре, марив... Прийшов до себе, побачив Бохенську що стояла і плакала, і в нього з очей покотилися сльози. «Геню, дайте руку,» – сказав він. Притис її долоню до свого лица, струсив сльозу і промовив: «Візьміть

цю сльозу на згадку!». Всі присутні також розплакалися [5, с.11].

3 січня 2017 р. минає 100 років з дня смерті Євгенії Бохенської. Виконуючи закон про деко-

мунізацію, ми підтримали ініціативу центральної районної бібліотеки перед міською радою про перейменування вул. Гвардійців-Кантемирівців на вулицю Родини Бохенських.

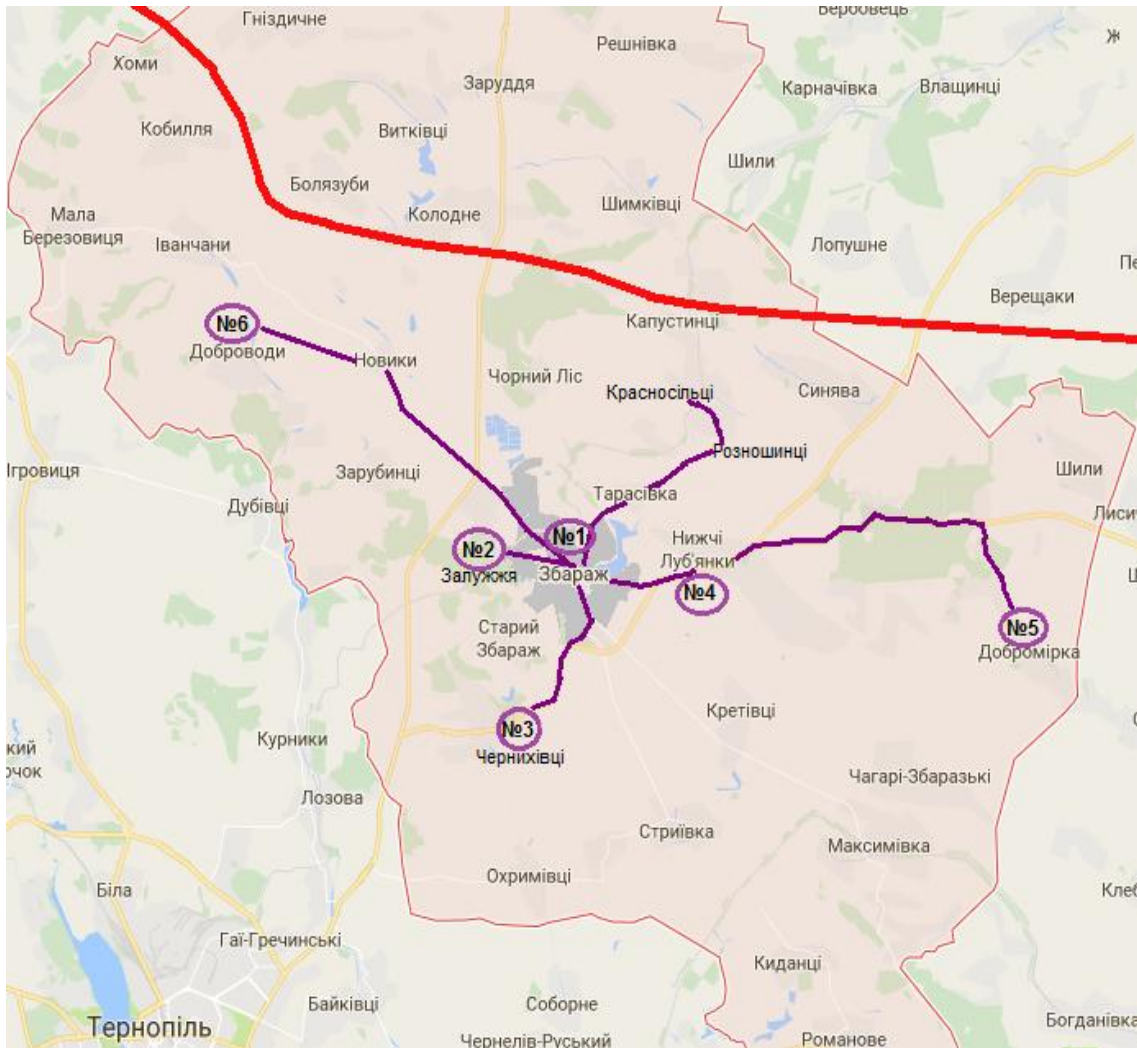

Рис. 2. Картохема екскурсійних маршрутів Збаражчиною, пов'язаних з Іваном Франком

Умовні позначення

Екскурсійні маршрути:

№ 1 – м. Збараж, «Борець за краще життя для селян»;

№ 2 – с. Залужжя, «Стежками Івана Франка»;

№ 3 – с. Чернихівці, «Дружба Івана Франка з Антоном Грицуняком»;

№ 4 – с. Нижчі Луб'янки, «Вірні ідеї Франка»;

№ 5 – с. Добромірка, «Андрій Марцинюк – джерело народної мудрості»;

№ 6 – с. Доброводи, тема: «Вірні друзі до останнього подиху».

Екскурсійний маршрут № 2 – с.Залужжя

Тема: «Стежками Івана Франка»

Будучи на Збаражчині, Іван Франко любив відвідувати Старий Збараж, Княжу, Бабину і Чернечу (Монастирок) гори. Як розповідав 90-літній Олещук із Старого Збаража: «Сядуть собі із Андрухом на мурах Старозбаразької фортеці, збудованої ще за Данила Галицького, і поет слухає

розповіді про облогу татарвою фортеці та щось собі записує, бо папір і олівець завжди з собою носить. Саме тут зародився твір «Іван Вишенський» про монаха із гори Афон.

Дуже цікавився Бабиною горою, де колись було «Капище поганське», стояв ідол-баба. Тут збиралася Рада старійшин, тут був і суд, і школа, і дім молитви. Кажуть, що потім він використовував

ці розповіді у своїх творах, зокрема в поемі «Панські жарти». Згадуваний Андрух – це Андрій Шмигельський, який народився 1866 року в с.Залужжя, Збараського повіту. Великою самоосвітою зміг піднятися дуже високо. Селянин-радикал належав до Русько-Української радикальної партії. Спів-організатор селянських страйків у 1902 р. в Збараському повіті. У 1907-1913 рр. А.Шмигельський – посол Галицького сейму у 1918-1919 рр. – депутат Української Національної Ради від Збараського повіту. Як член делегації Української Національної Ради А.Шмигельський 22 січня 1919 р. брав участь у проголошенні Акту Злуки Західно-української Народної Республіки та Української Народної Республіки [16, с. 270]. Підтримував товариські і ділові взаємини з І.Франком, який зупинявся в А.Шмигельського у Залужжі, привозив заборонену літературу для відправлення у Росію. Декілька разів І.Я.Франко привозив нелегальну літературу [9, с. 6].

В червні 1917 р. у м.Тернопіль під час відзначення річниці смерті Франка А.Шмигельський виступив на мітингу з промовою.

Помер у Проскуріві в 1920 р. від тифу, де і був похований. Був неодружений. Свято бережуть пам'ять про І.Франка та його соратників нинішні покоління. У Залужжі росте ясен Франка, є кладка і стежка через р. Гнізну, куди йшов Франко на Мале Залужжя, коли його переслідували жандарми, верба, де була захована література.

Екскурсійний маршрут № 3 – с. Чернихівці

Тема: «Дружба з Антоном Грицуняком»

Грицуняк Антін (1820-1890) – місцевий неписьменний оповідач. Народився і помер у с. Чернихівці. Належав до заможних селян. Прославився як чудовий розповідач народних бувальщин про важке становище простого люду і його протистояння з заможними панами. Завдяки активній боротьбі за права селян Антона Грицуняка обирали війтом села, він завжди був бажаним гостем на народних вічах, де виступав з гострими лаконічними промовами. Великий український Каменяр був особисто знайомий із нашим земляком Антоном Грицуняком. Розповіді Грицуняка настільки впливали на свідомість односельчан, що і Франко, неодноразово гостюючи у черниховецького війта у 1895-1896 рр., записав від нього у своїй обробці оповідання «Свинська конституція», яке було поміщене в німецькій, польській та українській пресі [9, с. 5].

В ньому йдеться про безправне становище селян Галичини за часів Австро-Угорської імперії. Антін Грицуняк розповідає, як один селянин з жінкою віз на продаж до Тернополя свиню, прив'язану до драбини воза. При в'їзді в місто на рогащі їх зупинив польський вартовий, пригрозив арештом за те, що мучать тварину. Розрізав шнур, розмахом поранив свиню. Але жінка відкупила їх за двадцять крейцарів хабара. Увечері, повертаючись додому, Грицуняк побачив таку картину на рогащі:

жандарм вів двох закованих у кайдани мужиків, прив'язаних один до одного... Але сердитий пан-вартовий нічого не сказав, а ще й поклонився йому чемненько...

«Отак, любий друже, виглядає хлопська конституція. Хлоп мусить завидувати свині!» [16, с.40].

У червні 1897 року, напередодні виборів до австрійського парламенту і Галицького сейму Тернопілля відвідав Іван Франко. Він агітував за кандидатів Русько-Української радикальної партії.

У травні ж 1898 року, під час виборчої кампанії у так званому четвертому виборчому округу Тернопіль-Збараж-Скалат кандидатів Франкові активно допомагав Антон Грицуняк. Він супроводжував письменника на багатьох селянських вічах, зокрема у с.Тарасівку Збараського району. Під час спілкування із А.Грицуняком, на основі його розповідей, І.Франко записав такі твори: «Розбійник і піп», «Притча про графа Баденього», легенду «Чоловіка не наситиш», опубліковану у V томі «Етнографічного збірника» (1898 р.) [7, с. 211].

29 березня 1900 року помер Антон Грицуняк. І.Франко приїхав на похорон свого товариша у с.Чернихівці. Провести в останню путь народного захисника зійшлися свідомі люди з усієї округи. Але покійного довелося хоронити без священика, оскільки сільський парох Василь Курдидик не взяв участі в поховальній церемонії. Причиною було те, що за життя радикал Грицуняк конфліктував із москвофілом Курдидиком, звинувачував його в грошових поборах. Через це о.Василь відмовився хоронити померлого, назвавши його «комуністом». Насправді Антон Грицуняк ніколи не був комуністом – це чудово розуміли селяни, які достойно поховали свого війта [6, с. 287]. І.Франко відгукувся на цю смерть статтею-некрологом в газеті «Свобода». «Нехай же живе твоя пам'ять серед українського народу, дорогий товаришу, чесна гаряча душа, невтомний поборнику мужицької кривди, щирий робітнику при будові кращої будущини нашого народу.» – так Франко оцінив діяльність А.Грицуняка. Записані від нього оповідання він видав в 1902 р. окремою книжечкою «Антон Грицуняк, його життя та смерть, і спадщина, яка по нім лишилася для нас».

Екскурсійний маршрут № 4 – с. Нижчі Луб'янки

Тема: «Вірні ідеям Франка»

Найбільш одіозними фігурами при пошуковій роботі соратників Івана Франка були батько і син – Дмитро і Яцько Остапчуки. В деяких авторитетних джерелах: газ. «Колгоспне життя» (1956 р.), книжка І.С.Михайлюка, П.К.Медведика «Іван Франко на Збаражчині» (1994 р.), книга Б.І.Мельничука, Уніята В.Б. «Іван Франко і Тернопільщина» (2011 р., с. 263) подають, що Остапчуки є жителями с.Тарасівка Збараського повіту.

Інші поважні джерела – двохтомник української діаспори «Збаражчина» і ін., подають уточнені

дані про родину Остапчуків як жителів с. Нижчі Луб'янки.

Наші пошуки при чисельних опитуваннях жителів сіл Тарасівка, Нижчих і Вищих Луб'янок, а головне – дослідження записів у церковних книгах підтвердили, що родина Дмитра Остапчука проживала у с. Нижчі Луб'янки. Свою політичну та громадську діяльність по створенню осередків радикальної партії разом з Іваном Франком вони поширювали на села Збаражчини, вели агітаційну роботу за обрання Івана Яковича Франка до австрійського парламенту.

Батько Дмитро Остапчук був на той час послом до Галицького сейму, очолював у селі осередок Русько-Української радикальної партії. У 1895 році за посередництвом Леся Мартовича познайомився з Іваном Франком. Під час роботи сейму перебував у нього в м. Львові разом із С.Новаківським. Письменник допомагав обом селянським послам готуватися до виступів у сеймі [12, с. 263].

У 1896 і 1898 рр. Дмитро Остапчук із сином Яцьком супроводжував Франка на вічах у Збаразькому повіті, а письменник відповідно гостював у Остапчуків.

Яцько Дмитрович Остапчук – син Дмитра Остапчука, народився 4 січня 1873 р. в с.Нижчі Луб'янки Збаразького повіту. Батьки були середньо заможними господарями. Синові Левкові батько залишив господарку, а Яцька відправив до науки.

Навчався Яцько спочатку в школі у родинному селі матері в Красносільцях, потім у Збаражі. Продовжував навчання у Тернопільській гімназії [6, с. 564]. З 1890 р. продовжив навчання в українській гімназії у Львові, де познайомився із редакторами журналу «Народ» Іваном Франком та Михайлом Павликом.

У листопаді 1896 року відбулось народне віче у Збаражі, на якому виступав перед народом Іван Франко, потім Андрій Шмигельський та Антін Грицуняк. Після віче у розмові Франко кілька разів звертався до батька Яцька, щоб він не перешкоджав синові займатися громадсько-політичною працею, бо вона корисна народу [15, с.181].

Навесні 1898 р. були призначені додаткові вибори в окрузі Тернопіль – Збараж – Скалат. Кандидувати на посла від округи згодився І.Франко. Це був початок велетенської своїми розмірами і своїм піднесенням виборчої агітації за Франка. Та вибори було сфальсифіковано.

У 1898 р. прогресивна громадськість України відзначала 25-річний ювілей літературної діяльності Івана Франка. З цією знаменитою датою вітали письменника трудящі Тернопільщини. На святковому концерті у Львові, що відбувся на честь письменника, представник від селян Збаражчини Яцько Остапчук декламував вірш поета «Наймит» та виконував пісню на слова Франка «Мій раю зелений», до якої склав сам мелодію. Яцько мріяв бути актором. Тоді ж від Я. Остапчука записав

мелодію цієї пісні композитор Станіслав Людкевич. В його обробці пісня і пішла в народ [13, с.7].

У 1907 році Яцько Остапчук став послом австрійського парламенту у Відні від УРП (1907-1911 рр.) видавав у м.Збараж газету «Червоний прапор». У Львові співпрацював із Лесем Мартовичем, Михайлом Павликом та Іваном Франком.

Після розвалу Австро-Угорщини переїхав до дочок на Закарпаття: Анди, яка після закінчення Віденської консерваторії була примадонною Українського театру в Ужгороді, Ірини, що також жила в Ужгороді та Дарії, що проживала в Чехії. Був членом Української Народної Ради на Закарпатті і борювся за приднання до Соборної незалежної України [15, с.181].

Яцько Остапчук помер 30 січня 1959 р., проживши 86 років.

Екскурсійний маршрут № 5 - с. Добромірка Тема: Андрій Марцинюк – джерело народної мудрості

Уродженець с. Добромірка, Збаразького повіту, Андрій Марцинюк (20.03.1862 р. – 16.08.1938 р.) – громадсько-політичний діяч, літератор. Закінчив місцеву початкову школу, працював ковалем у рідному селі. Знайомство А.Марцинюка як народного агітатора у 1895-1900 рр. з Іваном Франком та Лесем Мартовичем сприяло його зацікавленню і публікаціям у прогресивних виданнях Галичини: «Народ», «Хлібороб», «Радикал», «Громадський голос», «Літературно-науковий вісник». Автор гумористичних оповідань із селянського життя «Хитрі пута» (1891р.), «Хлопські приятелі» (1896 р.), «Голодишині пироги», «Запомога» (1913 р.); публіцистичних статей «Доля заступника громади», «З щасливого Поділля», «Причини до пояснення еміграції» (всі 1890-1906 рр.) та ін.[12, с. 259].

І.Я.Франко записав від Марцинюка, перебуваючи в с.Добромірка, народні пісні «Сестри», «Приймак», «Друга жінка – звірка», «Свекруха і невістка», «За нелюбом», «Із-за землі», які були надруковані.

І.Франко листувався з ним. «Він селянин-коваль. Пише до нас чудові листи. Коли читати Марцинюкові листи, то відчувається якийсь особливий запах нашої рідної мови. Пише якимось так ясно, що здається наче бачиш перед собою живісінський образ, мимоволі пригадується мелодія найкращих місць Шевченкової лірики, де поет попадає у тон народної пісні. Таких майстрів слова, як Марцинюк можна не раз знайти у нашому селі. Як на нього кажуть, щось зайде, то починає сипати жартами, як з рукава. А як зійдуться два такі жартуни-скоморохи і почнуть говорити віршованою мовою, то прямо розкіш послухати» [9, с. 6].

Екскурсійний маршрут №6 – с.Доброводи Тема: «Вірні друзі до останнього подиху»

У живописному куточку подільських Товтр

лежить село Доброводи. Тут в 1872 р. народився видатний вчений-етнограф і перекладач Осип Роздольський, який був у дружніх відносинах з Іваном Франком, Михайлом Коцюбинським, Лесем Мартовичем, В.Гнатюком та К.Квіткою.

Під впливом Франка О.Роздольський почав ще у 1892 р. записувати в селах Західної України народні новели, легенди, пісні. Він уперше в українській фольклористиці почав використовувати для фіксації пісень фонограф. С.Людкевич зазначив, що у справі застосування фонографа Галичина не поступилась першістю навіть Америці.

Іван Франко в останні роки свого життя перебував у дуже близьких стосунках з сім'єю О.Роздольського, які спорядили великого поета в останню дорогу. Ось як про це згадувала дружина Осипа Роздольського Ольга: «Першу звістку про смерть Франка дістала я від дружини Гнатюка, що почула цю сумну вістку в редакції «Діла». Був травень, цвіли дерева. З букетами бузку ми пішли до його хати і застали там уже двох гуцулів солдатів, що стояли навколішках біля ліжка Франка і сердечно плакали...

Покійний лежав на ліжку, прикритий стареньким подертим простирадлом. Ми обложили його свіжими квітами..., роздивлялися, чи є в що одягнути покійника. Виявилось, що нема ні однієї порядної сорочки. Тоді Бандрівський (шкільний товариш) післав нас до Герміни Шухевичевої, щоб дала гарну вишиванку свого померлого мужа. В ту сорочку й стареньке вбрання вдягнули студенти покійника.

На другий день рано я з Бандрівським пішла на Личаківське кладовище, де ми згодили за місячною оплатою тимчасове місце для покійного в чужій, доволі глибокій гробниці, у якій було місце на шість домовин. Ми сподівалися, що згодом зможемо спорядити йому хорошу могилу.

В день перед похороном, Бандрівський пішов до собору Святого Юра замовити священників, бо хотіли справити покійному «парадний» похорон, з більшим числом священників. Та швидко виявилось, що про це і мови бути не може, бо ж покійний був

«явним ворогом духовенства». Духовна влада виделегувала на похорон тільки одного священника з волоської церкви.

У гарну сонячну днину рушив вельми численний похоронний похід, у якому брало участь чимало селян, інтелігенції, студентів, учнів, робітників та інших з незліченними вінками та квітами на Личаківське кладовище, де складено тлінні останки покійного поета в чужій, позиченій домовіці. Було дуже жаль, що за домовиною не йшла ні дружина, ні діти. Його щирий друг Гнатюк був також тяжко хворий, сидів у кріслі і сумно дивився у вікно.

Мушу розповісти ще про одну деталь. Коли Франка поклали у домовину, уста його були розтулені. Я взяла хусточку і підв'язала нею лице покійника. Коли домовину ставили в склеп, я хустку цю розв'язала і поклала під подушку.

Прошло 10 років. У 1926 р. Франкові останки урочисто перенесли до його могили. Зібралось багато людей. Серед натовпу була і я. Коли відкрили склеп, у якому тимчасово знаходилась домовина Франка, то знайшли там шість однакових домовин. Котра ж із них Франкова? Художник І.Труш, що був одним із розпорядників процесії, побачив мене і покликав до себе: «Чи не пригадуєте якихось прикмет домовини?» Це було дуже давно, тому почали відкривати домовини підряд. Не знайшли ніяких прикмет Франка. І тоді я згадала: «Розкривайте всі. В якій буде хустинка під подушкою і чорні тапочки, – Франко».

Розкрили ще одну. Тіло вже висухло, лежали кістки та на подушці рижі вуса, до стінки домовини прилипли тапочки. Підняли подушку – там була хустинка, якою я колись підв'язувала йому лице.

Останки Івана Франка перенесли тоді і поховали там, де тепер підняв молот гранітний Каменярь» [18, с. 407-417].

Похований О.Роздольський на Личаківському цвинтарі у Львові. Вдячні земляки у с.Доброводи у 1972 р. встановили на фасаді будинку культури меморіальну дошку із барельєфним портретним зображенням ученого.

Таблиця 1

Хронологія і географія перебування Івана Франка на Збаражчині

Рік	Населений пункт	Мета	Додаткова інформація
1883-1884 рр.	м. Збараж		Знайомство з Ольгою Білинською, Євгенією Бохенською
1892 р.		Франко вперше приїжджав на Збаражчину, щоб вивчити причини еміграції	Написав статтю «Еміграція галицьких селян»
1894 р.		Як кореспондент польської газети «Кур'єр Львовські» продовжив вивчення питання масової еміграції	Написав статті «З приводу еміграції», «Еміграційні агенти в Галичині»
26.12.1895 р.		Виступ на віче на майдані про виборчу систему в Австрії та реформу і проблеми шкільної освіти в Галичині. Оглянув вперше історичний Збаразький замок.	Захоплений виступом вїйта с.Чернихівці Антона Грицуняка Іван Франко написав оповідання «Свинська конституція». Був у соратника Володимира Білинського

<i>Продовження таблиці 1</i>			
15.10.1896 р.		Віче у Збаражі. Доповідь Франка про причини еміграції селян, їх нужденне життя, про зміну виборчої системи та безправ'я місцевого населення.	Написав статтю «Еміграція у Збаразькому повіті», вірш «Журавлі». Записав від А.Грицуняка оповідання «Грицева шкільна наука». Написав роман «Перехресні стежки».
02.06.1897 р.		Виступ на передвиборчому віче у Збаражі. Побував на Княжій, Бабиній та Чернечій горах. Оглянув Збаразький замок.	Написав «Притчу про графа Баденього», новелу «Розбійник і піп». Вражений героїчним минулим Збаражчини, написав вірш «Збаразька експедиція» і статтю «Хмельниччина 1646-1649 рр. у сучасних віршах», поему «Іван Вишенський»
1897 р., 1898 р., 1900 р., 1902 р.			У зв'язку зі справами, зупинявся в товариша по Дрогобицькій гімназії, соратника і агітатора головного лікаря Збаража Володимира Білинського
10.09.1911 р.			І.Я.Франко гостював у Євгена Білинського – брата дружини Володимира Білинського (Франко востаннє побував у Збаражі, про що свідчить оприлюднене фото 2010 р. Борисом Тарасовичем Білинським).
24.05.1896-1898 рр.	с. Залужжя (маршрут №2)	Товариські взаємини із однопартійцем і співорганізатором селянських страйків Андрієм Шмигельським. Іван Франко привозив заборонену політичну літературу, яку переправляли в Росію.	З А.Шмигельським милувались Княжою, Чернечою та Бабиною горами (Монастирок), церквою Спаса (Франко сказав: «Бачте, як наш народ вміє будувати такі храми...»). Під враженнями написав роман «Перехресні стежки», поему «Іван Вишенський», «Панські жарти»
грудень 1895 р. 02.02.1897 р. 1898 р. 29.03.1900 р.	с.Чернихівці (маршрут №3)	Дружба з селянином – мудрим оповідачем, вїйтом Антоном Грицуняком. Франко вдруге побував у Чернихівцях. Агітаційна робота та підготовка до виборів. Похорон А.Грицуняка	І.Я.Франко записав оповіді А.Грицуняка і опублікував: «Грицева шкільна наука», «Свинська конституція», «Притча про графа Баденього», «Чоловіка не наситиш» Стаття-некролог у газеті «Свобода»
1896-1897рр.	с.Нижчі Луб'янки (маршрут №4)	Організація первинних осередків радикальної партії та проведення віче та страйків у селах Збаразького повіту, підготовка до виборів до Австрійського парламенту та Галицького сейму. Співпраця з соратниками батьком і сином Дмитром та Яцьком Остапчуками.	Дмитро і Яцько Остапчуки супроводжували Франка на вічах у селах повіту, а письменник відповідно гостював у них.
1896 р.	с.Добромірка (маршрут №5)	Дружба і листування із селянином-ковалем, громадсько-політичним діячем, літератором, кореспондентом прогресивних видань Галичини «Народ», «Хлібороб», «Радикал», «Громадський часопис», «Літературно-науковий вісник», агітатором Андрієм Марцинюком. Виступ Івана Франка на зборах під час передвиборчої агітації до австрійського парламенту	Перебуваючи в Добромірці, Іван Франко записав від А.Марцинюка народні пісні «Сестри», «Приймак», «Друга жінка – звірка», «Свекруха і невістка», «За нелюбовка», «Із-за землі» і були надруковані в журналі «Народ», який редагував І.Франко.

<i>Продовження таблиці 1</i>			
1895 р.	с.Тарасівка	Створення осередку радикальної партії	Написав статтю «Панщина і її скасування та наслідки»
1896 р.		Передвиборча агітація серед селян.	Франко склав для селян пісеньку: «Та й жнива надходять,
1898 р.		Віче в Тарасівці і промова Франка на ньому, заклики до непокори.	Треба страйкувати – Посіпак з подвір'я Буком виганяти...»
1902 р.		Страйк у Тарасівці	

Висновки. 2016 рік – рік Івана Яковича Франка: 160 років з дня народження і 100 років з дня смерті. Вшановуючи ювілей великого Каменяра, ми зібрали цінний матеріал про зв'язки Івана Франка зі Збаражчиною та відтворили цілісну картину перебування його в нашому краї.

1. Дослідження дали змогу розробити низку екскурсійних маршрутів по місцях неодноразового перебування Франка: 6 зупинок у місті Збаражі, села Залужжя, Чернихівці, Нижчі Луб'янки, Добромірка, Доброводи, і детально описали ці об'єкти.

2. Вважалось, що Іван Франко вперше побував у м.Збаражі 1892 р., але посилаючись на останні вивчення архівних матеріалів директора Львівського музею Франка Романа Горака (2010 р.) про наречену поета Ольгу Білинську, можна стверджувати, що інтерес до Збаражчини у нього виник ще на початку 80-х років.

3. Вивчивши важливі доступні джерела, ми розробили таблицю «Хронологія і географія перебування Івана Франка на Збаражчині», з якої видно, що Франко бував у Збаражі щонайменше 10 разів, а не 8, як вважалось раніше.

4. Неодноразово Іван Франко відвідував села: Чернихівці (1895, 1897, 1898, 1900рр.), Залужжя(1896, 1897, 1898рр.), Нижчі Луб'янки (1895, 1896, 1897рр.), Добромірку (1895, 1896, 1898, 1899рр.), Тарасівку (1896, 1898, 1902рр.), а також Чорний Ліс, Розношинці, Базаринці, Ліски.

5. Великими друзями, політичними сорат-

никами, агітаторами, кореспондентами Каменяра були Антін Грицуняк з с. Чернихівці, Дмитро і Яцько Остапчуки з Нижчих Луб'янок, Андрій Шмигельський з с.Залужжя, Андрій Марцинюк з с.Добромірка, Йосафат Шмігер з с.Розношинці, Осип Роздольський – уродженець с.Доброводи.

6. Вперше складено нами картосхеми місць перебування І.Франка у місті Збаражі і в населених пунктах краю.

7. Відшукані нами церковні книги в с.Вищі Луб'янки з реєстрацією про народження родини Остапчуків саме в с.Нижчі Луб'янки, а не в Тарасівці, як подає частина джерел.

8. Пошуки об'єктів, спогадів старожителів, нащадків показали, що найбільше з тих часів збереглося у м. Збаражі (будинок Білинських, місце віче на майдані, будинок Бохенських), в с.Чернихівці – хата і могила А.Грицуняка, в с.Добромірка – Могила А.Марцинюка.

9. Детальні вивчення теми допомогли відшукати не лише 15(як вважалось), а 20 творів Івана Франка, написаних на матеріалах Збаражчини.

10. Зібрано інформацію про невідомі сторінки з особистого життя Франка.

11. Науково-дослідницька робота є чудовим поповненням матеріалів шкільного музею Франка та для широкого загалу про тісний зв'язок Каменяра зі Збаражчиною.

Іван Франко – надзвичайна людина, яка стала генієм, але залишалася Людиною.

Література і джерела

1. Гайда П. І. Франко у Тернополі / П.І.Гайда // Часопис «І». – № 63, 2010. – С.119-123. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n63texts/hajda.htm>.
2. Горак Р., Борак І. По Тернопільщині / Р. Горак, І.Борак // Науковий вісник музею Івана Франка у Львові. – Львів: Ініціатива, 2010. – С.149-191.
3. Горак Р. Невідома світлина Івана Франка / Р.Горак // Вісник Львів. ун-ту. Серія філолог. 2010. – Вип. 51. – С.211-233.
4. Грабовецький В. Історико-краєзнавчі погляди Івана Франка в його праці «Галицьке краєзнавство» / В.Грабовецький // IV Респ. Наук. конф. з іст. Краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. – К. 1989. – С.64-65.
5. Дем'ян Г. Бохенська Є.І. Твори / Г. Дем'ян // Упоряд., автор вступ. Ст. та приміт. Г.В. Дем'ян. – Львів: Каменяра, 2002. – 146 с.
6. Збаражчина: зб. ст., матеріалів і споминів / ред. В.Жила. – Нью-Йорк, Торонто, 1980. – Т.1. – С. 467, 469-470, 564-565. – (Наукове товариство ім. Шевченка).
7. Енциклопедія українознавства: В 11. / Головний ред. проф. д-р Володимир Кубійович. – Репринтне відтворення вид. 1955-1995рр. – Львів: Наукове товариство ім. Т.Шевченка у Львові, 1993-2003.
8. Лехман Т. Іван Франко – пропагандист краєзнавчих екскурсій / Т. Лехман // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2003. – № 41. – С.22.

9. *Малевич А.П.* Зерна правди. / А.П. Малевич // Газ. «ВІК» №8(9), серпень 1996 р. – С.5-6.
10. *Медведик П.К., Михайлюк І.С.* Іван Франко і літературна Тернопільщина / П.К. Медведик, І.С.Михайлюк // Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1963. – 75 с.
11. *Медведик П.К.* «На нашім золотім Поділлі» // Шляхами Івана Франка на Україні / Ужгород. – Канд. філолог. наук М.О. Мороз. – Львів: Каменяр, 1982. – С.47-58.
12. *Мельничук Б.І., Уніят В.Б.* Іван Франко і Тернопільщина, / Б.І.Мельничук, В.Б.Уніят // Тернопіль: ТзОВ «Тернограф», 2011. – 280 с.; іл.
13. *Михайлюк І.С., Медведик П.К.* Іван Франко на Збаражчині / І.С.Михайлюк, П.К.Медведик // Збараж: Медобори, 1991. – 16с.
14. *Остапчук А.* Чому Франко не був обраний в парламент? / А.Остапчук // газ. «Народне слово», 27 жовтня 1992 р. – С.2.
15. *Остапчук Я.* Подих з недавньої бувальщини. [текст]: Думки і спогади з мого життя / Я. Остапчук // Збаражчина: зб. споминів, ст. і матеріалів/ Літ. ред. Д.Корбутяк. – Торонто: накладом Об'єднання Збаражан Америки і Канади. – III. 17. – С.181.
16. *Присяжний Т., Присяжний П., Бандура В.* Нетрадиційний погляд на життя і творчість Каменяра. Монографія / Т.Присяжний, П.Присяжний, В.Бандура // – Тернопіль: Гал-Друк, 2006, – 264 с.
17. *Радзівеський В., Бурма В.* Медобори: Пугівник: В.Радзівеський, В.Бурма. – Л.:Каменяр, 1974. – 88 с.
18. *Роздольська О.* З останніх років Івана Франка// Іван Франко у спогадах сучасників / О.Роздольська. – Кн. 1. – Львів: Книж. – журн. Вид-во, 1956. – С.407-417.
19. *Тихолоз Б., Тихолоз Н.* Франко від А до Я. / Б.Тихолоз, Н.Тихолоз // Вид. Старого Лева. Львів. – 2016. – 36 с.
20. *Франко І.* Галицьке краєзнавство // Збір. Творів: у 50 т. – Т.46. – кн.ІІ. / І.Франко // – К.: Наукова думка, 1986. – С.116-150.
21. *Франко Іван.* Зібрання творів у 50 т. / І.Франко // – К.: Наукова думка, 1975-1986.
22. *Франко І.* Твори, Т X. / І.Франко // – Київ, 1954. – С.20-21.

Постаті

УДК 911.3

Олег Шаблій

БОГДАН ЗАСТАВЕЦЬКИЙ: ЛЮДИНА, ОСВІТЯНИН, УЧЕНИЙ

Богдан Іванович Заставецький (1941–2000) – помітна постать в українській географічній науці. Він був передовсім Людиною з великої літери. Світлим розумом, волею і чином було осяяне усе його свідоме життя. У статті відзначаються перші кроки Б. Заставецького навчання на географічному факультеті Львівського державного університету (1961–1966), початки його педагогічної діяльності у сільській школі, яку він любив. Розглядається організаційна діяльність ученого: створення кафедри географії України у Тернополі (одна з перших в Україні), організація видавництва фахового часопису («Історія української географії»). Як науковець Богдан Заставецький найбільший внесок зробив у географії населення України. Тема кандидатської дисертації, захищеної у 1988 р., «Обласна система розселення: особливості формування, структура і напрямки вдосконалення (на прикладі Тернопільської області)». Тут він обґрунтував декілька наукових принципів, які не втратили свого значення до сьогодні. Готовив Богдан Іванович докторську дисертацію. Охарактеризовано Б. Заставецького як книголюба.

Ключові слова: Богдан Заставецький, навчання, організаційна діяльність, учений, дисертація.

Oleh Shablii. Bohdan Zastavetskyi: a person, an educator, a scientist. *Bohdan Ivanovych Zastavetskyi (1941–2000) is a notable figure in Ukrainian geographic science. He was first of all a Man with a capital letter. Light mind, will and action was illuminated all his conscious life. The article marks the first steps of B. Zastavetskyi's studies at the Faculty of Geography of the Lviv State University (1961 - 1966), the beginnings of his pedagogical activity in the village school, which he liked. Organizational activity of the scientist is considered: creation of the Chair of Geography of Ukraine in Ternopil (one of the first in Ukraine), the organization of the publishing of the specialized scientific magazine ("History of Ukrainian Geography"). As a scientist, Bohdan Zastavetskyi made the greatest contribution to the geography of population of Ukraine. Subject of the candidate's dissertation, proved in 1988, was "The regional system of resettlement: features of formation, structure and direction of improvement (on the example of Ternopil region)". Here he substantiated several scientific principles that have not lost their significance until now. Bohdan Ivanovych was preparing a doctoral dissertation. B. Zastavetskyi as bibliophile is characterized.*

Key words: Bohdan Zastavetskyi, education, organizational activity, scientist, dissertation.

I. ПЕРШІ КРОКИ У НАВЧАННІ, НАРОДНІЙ ОСВІТІ І НАУЦІ

Час біжить невблаганно і непомітно. Вже минуло шістнадцять літ, як відійшов у вічність *Богдан Заставецький* – учений-працелюб, організатор національної освіти і науки, бібліофіл, громадський діяч. Просто – добра, чесна і світла людина, сім'янин.

Добрі люди чомусь відходять завчасно. Але

встигають багато зробити. Таким був й *Богдан Іванович*. Доля відвела йому тільки 59 років. Нині він святкував би своє 75-ліття.

Богдан Іванович Заставецький – помітна фігура в українській географічній спільноті. Він був передовсім *освітянином* – викладав географію у середній і вищій школах. Був *науковцем*: захистив кандидатську дисертацію, писав наукові праці,

особливо статті і книги, брав участь в організації наукових форумів, створенні наукових збірників, фахового часопису. І головне, організував одну з перших у нашій державі кафедру географії України. Це сталося лише у період незалежності. Нарешті, він був знаним на Тернопільщині *громадським діячем* – депутатом обласної ради. І не лише.

Якби нічого іншого *Богдан Іванович* не зробив у своєму житті, то цих трьох його внесків вистачило б на декілька визначних постатей. У моїй пам'яті зафіксовано понад десяток справ, про які можна сказати, що ними жив мій приятель. Звичайно, все це суб'єктивне. Бо у кожного, хто мав честь зустрітися з *Богданом Івановичем*, свої спомини.

Рис. 1. Б.І. Заставецький

Зустрів я *Богдана* вперше, коли той лише вступив на географічний факультет у 1961 р. Виглядав він звичайним сільським хлопцем (і насправді був таким, бо походив із типового подільського села Литвинів з Підгаєччини, що на південно-західному краю Тернопілля). На обличчі був сухорлявим. Віддалено був схожим на молодого *Івана Франка*: така ж будова голови, особливо підборіддя, круглий лоб, сірі проникливі очі, світловолосий. Кремезний, середнього зросту.

Тоді я починав свою науково-педагогічну кар'єру – вів семінарські заняття з курсу “Вступ до економічної географії”. Лекції з цієї дисципліни читав завідувач кафедри, доцент (згодом професор) *Опанас Ващенко*. Вже на перших заняттях я звернув увагу на симпатичного хлопця *Богдана*, мого земляка. Відрізнявся він допитливістю. Пам'ятаю семінар на тему “Роль географічного середовища (слова “довкілля” тоді ще не вживали) у географії

суспільства”. Ця тема мала ідеологічний підтекст, бо треба було постійно доказувати, що ця роль не головна, а другорядна. А вирішальне значення нібито має спосіб виробництва матеріальних благ.

Має – так має. Хто б сперечався з цією, здавалося б, простою тезою. Тим паче, що надворі вже закінчувалася хрущовська відлига. Не кожний міг і смів щось заперечити проти утвердженої “марксистської істини”. Хоч, правда, знайшлися учені, як, наприклад, *В. А. Анучин* із Московського університету, який написав книгу, де у явній формі заперечував цю тезу. У 50-х роках ХХ ст. – навіть розгорілася наукова дискусія: чи є об'єктом дослідження землезнавчої науки географічне середовище. На лекціях для першокурсників доц. *О. Т. Ващенко* делікатно оминав цю дискусію. Просто, знаючи долю своїх попередників із Харкова (сам був слобожанином), він не бажав її розділити з ними.

І в цьому контексті на згаданому семінарі виступив першокурсник *Богдан Заставецький*. Сміливо, безкомпромісно. “Якщо, – говорив він, – суспільство – це абстракція, а існують лише окремі конкретні суспільно-економічні формації, то кожна з них пристосовується до певних природних умов, які різні у різних зонах світу, та й в окремих з них. Тобто ступінь розвитку суспільства, а отже, і продуктивність праці прямо залежить не лише від засобів виробництва, але й суттєво від природного середовища”. І навів приклади.

Мене здивували не так зміст висловлювань першокурсника, як його відвага, відкритість до дискусії. Ця добра риса проявилася у *Богданові* пізніше, коли він став науковцем – готовим до суперечок – безкомпромісних, аргументованих і спокійних.

Пізніше виявилось, що вже на першому курсі *Богдан* разом зі своїми колегами створили таємний гурток. Знаємо, що членом цього гуртка був *Святослав Праск* – тепер відомий на Рівненщині поет. Саме останній вже у роки незалежності розказав мені про їхню таємну організацію зі своєю політичною програмою. Зрозуміло, що така діяльність, як мінімум, загрожувала виключенням з університету. КГБ навіть вийшов на слід молодих сміливців. Та ніхто з них ні в чому “крамольному” не признався, не видав товаришів.

Мені сподобався студент *Б. Заставецький*. Але вже на II курсі його взяв під свою опіку завідувач кафедри, який керував курсовими і дипломними роботами. І на те, як кажуть, не було ради.

По закінченні університету *Богдан Іванович* зник з мого об'єкту. Він влаштувався викладачем географії у сільській школі у с. Купчинцях біля Тернополя. Там він виріс як народний учитель, знайшов своє сімейне щастя. Нарешті, відчув смак громадської праці.

Йшли роки за роками. *Богдан Іванович* став думати про наукову кар'єру. І вступив до заочної аспірантури у Київський університет до професора

Олексія Діброви, відомого своїми проукраїнськими поглядами. Комуністична професура недолюблювала Олексія Тимофійовича, писала на нього доноси “куда нада”, наклепи в ЦК Компартії України про його (Діброви) нібито буржуазний націоналізм. Про це мені розказував сам Діброва, як його “розбирали” на Секретаріаті ЦК КПУ після виходу солідного підручника “Географія Української РСР”. Був закид, що автор ігнорує відомий вислів Леніна, де сказано: “лише при єдиній дії пролетарів великорусських й українських вільна Україна можлива...”. “Але я, – казав учений, – таки навіть цю цитату, лише не у “Вступі”, а у першому розділі”. Так наклепники сіли у калюжу. Були й інші випадки інкримінації.

Та тоді учителю сільської школи – Богданові Заставецькому було вже не до написання дисертації. Повіяло брежнєвсько-сусловськими холодами.

У 1974 р., коли Богданові Івановичу було вже 33 роки, він одружився із своєю шкільною вихованкою Ольгою Ткач (тепер вона – доктор наук, професор, очолює кафедру географії України і туризму, створену Б. Заставецьким). А далі все йшло звичним шляхом: з’явилися діти – Тарас і Леся (навіть вибираючи імена дітей, Богдан разом з дружиною Ольгою проявили себе як патріоти). Тоді, в советські часи, назвати дітей іменами Тараса Шевченка і Лесі Українки – це вже був певний виклик владі.

Крутий поворот у своєму житті здійснив Богдан Іванович у середині 1980-х років, коли став викладачем Тернопільського педінституту, захистив кандидатську дисертацію з географії, з ентузіазмом підключився до створення другої географічної кафедри на природничому факультеті – економічної географії, а також до організації окремого географічного факультету в інституті. Коли ж у 1990 р. такий підрозділ у ТДПІ був створений, Богдан Іванович у притаманній йому енергійній манері взявся за організацію третьої кафедри (на цей раз – географії України), яку вважав необхідною міцною опорою нового факультету. І вже у 1992 р. така кафедра запрацювала.

II. ОРГАНІЗАЦІЯ КАФЕДРИ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ

З часів т. зв. горбачовської перебудови і особливо після проголошення незалежності України було зрозуміло, що залишатися при старих структурах підготовки географів високої кваліфікації вже не можна. До цього спеціалістів-географів готували головню університети і педінститути. Давали непогану фахову освіту з фізичної і економічної географії загалом, географії СРСР і країн зарубіжного світу зокрема; про окрему “Географію України” та ще й на базі спеціальних кафедр з цього напрямку не могло бути й мови. Та й у середній школі не викладали предмета з географії України, в т. ч. фізичної й економічної.

І навіть на початку незалежності України ідея українізації та дерусифікації (= декомунізації)

географії, особливо економічної, сприймалася з острахом. Точніше – з прихованим опором, особливо зі сторони “власть імущих” у центрі, тобто в Києві, і на Сході. Наведу приклади з підготовки “Національного атласу України”, членом Редакційної ради якого я був.

Один приклад стосується структури цього атласу, інший – змісту деяких карт. Атлас побудований за радянськими лекалами: спочатку йшли історичні карти, далі – розділи, присвячені природним умовам, населенню, економіці, охороні природи. Отже, – це стара, “ватна” структура. А де ж карти, які б відображали українців як державотворчу націю (в атласі поміщено щось п’ять картосхем поширення гельмінтів і жодної солідної карти розселення українців, жодної карти української діаспори!). Тут відсутній розділ про геопросторову організацію держави (держав), про збройні сили України та інші атрибути української незалежності. Я запропонував ряд принципів створення цього атласу, зокрема необхідність використати принцип україніоцентризму. Богдан Заставецький підтримав цю ідею.

Треба було побачити і почути негативну і бурхливу реакцію очільника редколегії цього атласу. Не помогли мої аргументи, що в “Атласі України й сумежних країв” В. Кубійовича є аж 15 карт, присвячених українцям. Я навіть інший, вже сучасний приклад: у двотомнику національного атласу Білорусі, підписаному президентом А. Лукашенком, близько 17-ти (!) картосхем розселення білорусів. Не допомогло.

Незважаючи на такі критичні обставини у географічній науці, Б. Заставецький приклав чимало зусиль, щоб створити кафедру географії України у Тернопільському педуніверситеті.

Про свої митарства і приглушений опір декомунізації я розказував Богдану Івановичу. Він не лише співчував мені, але й активно українізував і декомунізував навчальний процес своєї кафедри, будучи не лише її організатором, але й вже керівником. Це стосується передовсім навчальних планів і програм, змісту географії України та її підрозділів, підготовки навчальних і методичних посібників.

Так, у 1995 р. він організував у Тернополі першу наукову конференцію, присвячену проскрибованому у советський період визначному українському географові і картографові проф. В. Кубійовичу з нагоди 95-ліття від його народження і десятиліття смерті. Саме тоді вийшли дві мої книги: одна про цього вченого (“Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення”, 1994 р.), друга – його твори (“Володимир Кубійович. Т. I. Наукові праці”, 1996 р.). Конференція, дві книги (у 2000 р. вийшла ще книга “Володимир Кубійович. Т. II. Мемуари. Роздуми. Вибрані листи. Спогади”) стали справді науковим вибухом в історії національної географічної науки, повернули нам славне ім’я В. Кубійовича – спадкоємця фундатора модерної української географії С. Рудницького (1877–1937).

Рис. 2. Перший склад кафедри географії України (1992 р.).

Зліва направо: доц. Заставецький Б.І., доц. Мариняк Я.О., доц. Заставецька О.В., ас. Гунько С.І., ст. лаб. Стецько Н.П., доц. Царик Л.П., доц. Федунік Б.Я.

Ще можна додати спогад про те, як ми готували у 1991 – 1994 рр. один з перших в Україні навчальних посібників (по суті, це був підручник для вищої школи) – “Соціально-економічну географію України”. Вийшло три його видання. *Богданові Івановичу* було доручено підготувати розділи про національний склад населення України і про розселення населення. Він впорався повністю із завданням, бо був компетентним у питаннях, які висвітлював.

Кафедра географії України у Тернополі зайняла гідне місце серед подібних організаційних структур в університетах України. Була вона третьою за часом виникнення на теренах держави після Львова і Чернівців.

III. ДИСЕРТАЦІЯ

Богдан Іванович встиг захистити лише кандидатську дисертацію. На етапі завершення був його науковим керівником. Цікаво, що за багатьма своїми заняттями – освітянськими, організаційними, громадськими він мав мало часу на писання докторського дисертаційного твору. Але почав нагромаджувати матеріал для підготовки докторату з проблем персоналій у нашій науці.

Часом можна почути легковажну думку від людей, які не розуміють, що таке дисертація і як вона

твориться. Навіть ті, хто приступив до її виконання, дуже часто не тямлять, які наукові, методичні та організаційні труднощі попереду. Тому я не раз виступав проти зарахування в аспірантуру випускників після закінчення п'ятого курсу. Вони часом уявляють собі кандидатську дисертацію як звичайне продовження дипломної (або тепер – магістерської роботи).

На мою думку, людина повинна відчувати потребу в науковій праці, набратися життєвого і науково-методичного досвіду. Таке усвідомлення свого творчого потенціалу матиме і мотивацію, і зацікавлення. Про те, що писати дисертацію слід у зрілому віці (десь так, починаючи з 23-25 років), вже маючи наукові публікації у певній області знань (а в географії – ще й смак польових та архівних досліджень!), я усвідомив, коли почав консультувати підготовку дисертацій моїми учнями. Були серед них і “початківці”, які вступили в аспірантуру зразу по закінченні університету. Але були пошукувачі солідні – такі, як *Б. Заставецький*.

Богдан Іванович в аспірантурі *О. Т. Діброви* написати дисертацію не встиг. Очевидно, на це були певні підстави. Я здогадувався, що цими підставами могла бути біографія *Богдана*. Працівники служби безпеки (відомого КГБ) уважно стежила за такими, як він. Тому випробувати їх *Б. Заставецький*,

очевидно, не став.

В одній з розмов зі мною після смерті *О. Діброви Богдан Іванович* попросив бути його науковим керівником. Я з охотою згодився, бо знав, що претендент на цей науковий ступінь є поважною людиною, яка вже мала свою наукову та ідейну позицію. Очевидно, що з такою людиною буде не важко працювати. І я не помилився. Ми легко вибрали тему дисертаційного дослідження: “Обласна система розселення: особливості формування, структура і напрями вдосконалення (на прикладі Тернопільської області) (дещо уточнивши тему за керівництва *О. Діброви*). Це була тоді порівняно нова тема. Правда, матеріали переписів, особливо щодо національної і соціальної структури населення, були засекречені або й не розроблялися. Крім того, у післявоєнний час відбувалася форсована советська індустріалізація та урбанізація, закріпачувалося сільське населення, зросли маятникові міграції, змінився істотно національний склад – у малих міських поселеннях виникали районні адміністративні центри. З території Тернопільщини зникло єврейське і польське населення, натомість там з’явилося немало росіян. Відбулися істотні зміни і у розселенні міської та сільської людності. Все це потребувало подивитися на повоєнну географію населення “комплексним” поглядом спеціаліста. Саме таким способом оглянув територію фахівець з демогеографії *Богдан Іванович Заставецький*.

Богдан Іванович усі ці зміни добре знав. Він засвоював їх ще змалку. Бо все це творилося на його очах. Він був органічно пов’язаний з галицьким Поділлям. Тому працювати з молодим науковцем було не важко. Він з ходу сприймав думку керівника (часом опонента).

Пам’ятаю, як ми обговорювали п’ять принципів геопросторової організації міських поселень обласних регіонів (на прикладі Тернопільщини). У звичайній дискусії *Богдан* схоплював ідею (наприклад, принцип функціональної двоїстості ядер системоформування вищого рівня – окружних, районних тощо) і швидко шукав аргументи для її заперечення.

“Дух заперечення” при верифікації наукової думки і як форма аргументації – це дуже важлива риса наукової дискусії. Правда, з того часу минуло мало не сорок років, а два принципи – наростаючої *систематизації* і особливо наростаючої *централізації* заслуговують перегляду. Зараз спостерігається зростаюча *децентралізація*. Тому, коли у 2015 р. докторську дисертацію захищала дочка *Богдана Івановича Леся Заставецька*, я як консультант радив їй “розкритикувати” ці два принципи – її тата і мій, бо змінилися часи і обставини.

Б. Заставецький, вже маючи кандидатську дисертацію написаною, не спішив її захищати. Дбав, щоб вона була вичитаною, формально відповідала усім вимогам ВАК, була строгою змістовно. І це дало результат.

Захист дисертації відбувся у Києві в Інституті

географії НАН України. Тоді я був членом Спеціалізованої вченої ради Інституту, яка прийняла дисертацію до захисту. Це було навесні 1988 р. Я був присутнім на захисті і як член ради, і як керівник.

Це були ще советські часи. Тоді була вимога доповідати і відповідати на запитання членів ради лише російською мовою. Так само текст дисертації і автореферат мали бути надруковані по-російськи. Я бачив, як захист *Богданові* давався важко. Він був простуджений, з температурою. До того ж, вимова його була фонетично не російською: не було “акання”, “пом’якшення шиплячих приголосних”, часом траплялися невдалі наголоси і т. п. Звичайно, це не вплинуло на результат захисту, але загальна картина виглядала як наруга над людиною, вже й не дуже тоді молодою.

Подякувавши за позитивний результат голосування (все-таки з’явився ще один кандидат наук!), ми з *Богданом* поквапом вийшли з Інституту географії у морозну, але безсніжну кийську ніч і спустилися вниз вулицею Леніна (тепер Б. Хмельницького). На розі з Хрещатиком була знаменита “Варенична”. Повечеряли ми і пообідали водночас кожен двома порціями вареників з сиром і сметаною. Як відомо, на Тернопільщині вареники-пирого є улюбленою, мало не щоденною стравою. Перекусили без лицемірних тостів. Та й алкоголю не було...

І поїздом поїхали додому. *Богдан Іванович* – до рідного Тернополя. Я – теж до рідного, але Львова.

IV. ОРГАНІЗАЦІЯ ВИДАННЯ ЧАСОПISУ

Великою справою стала організація у Тернопільському педагогічному університеті ім. В. Гнатюка видання першого в Україні часопису, який ось уже 16 років висвітлює проблеми історії української географії. Цей часопис так і називається: “Історія української географії”. Вже видано 32 числа цього солідного наукового журналу, фахового часопису з географічної науки.

Ідея організації часопису з проблем історії географії, першою чергою вітчизняної, носилася у повітрі вже в середині 90-х років ХХ ст. Тоді в Академії наук виходив лише один “Український географічний журнал”, який не надавав проблемам історії вітчизняної науки особливого значення або й викривлював її. Мене вразило, коли в одному з чисел цього часопису ім’я фахового географа акад. *Степана Рудницького* було поставлено в один ряд з галузевиками – професорами і академіками *П. Тутковським* (геолог і геоморфолог), *Л. Прасоловим* (грунтознавець), *Є. Оппоковим* (гідролог) та ін. Директор Інституту географії і горе-міністр освіти О. Марініч проводив свою антиукраїнську, точніше – промосковську політику. Навіть незалежно від сказаного і з урахуванням того, що в низці українських науково-освітніх центрів вже виходили “Вісники” чи “Наукові записки” серії “Географія” (у Львові, Чернівцях, Харкові, Тернополі, Луцьку та ін.),

часопис з історії української географії треба було організувати.

Думку про видання “Історії української географії” я виголосив взимку 1995-го року на Першій всеукраїнській конференції з історії географії у Тернополі. Було створено навіть Оргкомітет. Чим ми керувалися тоді, запропонувавши ідею такого журналу?

По-перше, виходячи з відомого гегелівського постулату єдності логічного та історичного. Постулат стверджує, що сучасний рівень розвитку науки, особливо її теорії, це не просто сума знань, а логічний (змістовний) наслідок історії розвитку, момент в історичному розвитку, починаючи від зародження ідей і теорій, їх становлення, повноцінного функціонування і переростання в нову якість.

По-друге, з історії української географії в советський час було усунено не лише багато ідей, принципів і висновків минулих часів, але й їх носіїв.

По-третє, національна географія була позбавлена досягнень учених-географів зарубіжжя – європейських (особливо британських, французьких, німецьких та навіть поближких країн – Польщі, Чехо-Словаччини, Румунії тощо) й американських. Переважно практикувалася вульгарна критика цих географів за їхні ідеї.

По-четверте, і це не другорядне: треба було показати, що з прадавніх часів Україна була багата на “географічні тексти”, а у новітній період вона, незважаючи на перебування під чужоземним гнітом, мала визначних світового рівня адептів географії. Таких, як *Степан Рудницький*, *Володимир Гериневич*, *Володимир Огоновський*, *Антін Синявський*, *Валентин Садовський*, *Юрій Полянський* та інші.

Ще багато інших мотивів та причин необхідності організації нового географічного часопису можна назвати. Та ідеї ідеями, мотиви мотивами, але хтось мав взятися практично за цю справу. За це взявся якраз *Богдан Іванович*. Можна без будь-яких сумнівів стверджувати: без організаційного хисту *Б. І. Заставецького*, його настирливості, навіть впертості і т. п. ми б не мали нового й оригінального часопису “Історія української географії”.

Його можна було створити лише за згодою Києва, де треба було пройти т. зв. реєстрацію та отримати ліцензію, дозвіл. *Богдан Іванович* знав кому поклонитися у Міністерстві вищої освіти і ВАКу. Не можна було обійтися без київських географічних світил (проф. *П. Г. Шищенко*, *М. Д. Пістун*, пр. н. сп. *В. П. Нагірна*). Взяти ми у редколегію також відомих учених з цілої України – Львова (проф. *І. П. Ковальчук*, *С. П. Позняк*), Одеси (проф. *О. Г. Топчієв*), Чернівців (проф. *Я. І. Жупанський*, *В. П. Руденко*), пізніше – з Харкова (проф. *Л. М. Немець*), Києва (проф. *Я. Б. Олійник*) і зарубіжжя (проф. *Ігор Стебельський* з Канади).

А ще потрібне було організаційне сприяння Тернопільського педагогічного університету, де юридично “прописувався” часопис. *Б. І. Заставецький* мав, очевидно, особливий респект перед

ректором ТНПУ ім. В. Гнатюка проф. *В. П. Кравцем*, який надав тоді і продовжує надавати допомогу у виданні часопису. Мені, як шеф-редактору часопису, особливо приємно подякувати п. *Володимиру Кравцю* – людині, яка дбає про розвиток свого університету і географічної освіти й науки в ньому.

Моя функція у редколегії часопису досить скромна: визначати його головні напрями роботи, окреслити віхи в історії української географії, підібрати й підготувати до друку персональні раритети, спрямувати натур- та антропогеографічні студії в історії нашої національної географії тощо.

На жаль, *Богдан Іванович* як редактор часопису видав тільки один випуск журналу, другий підготував до друку. Його смерть була раптовою, непередбачуваною. Здавалось, що усі зусилля доц. *Б. Заставецького* були надаремні. Але склалося так, що його повністю заступила дружина – *Ольга Заставецька*, яка на той час вже захистила докторську дисертацію, стала професором і очільником кафедри (тепер це кафедра географії України і туризму). Її помічниками стали члени редколегії доц. *Тарас Заставецький* та викл. *Ігор Дітчук*, члени ділові, кмітливі.

Добре діло *Б. Заставецького* живе і укріплюється. “Історія української географії” стала всеукраїнським фаховим часописом. У ньому друкуються і поважні географи природничого і соціально-економічного спрямування, і молоді адепти географічної науки, які лише стають на стежину землезнання. Це – один із трьох в Україні фахових журналів, від заснування якого і до нашого часу вогнем натхнення світиться ім'я *Богдана Івановича Заставецького*. Незважаючи на потуги деяких титулованих руйнівників і нахабних функціонерів від географії, часопису “Історія української географії” бути!

V. ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

На диво, при зовні спокійному характері *Б. Заставецький* був чільним громадським діячем. Спочатку горбачовської перебудови п. *Богдан* знайшов час і простір, щоб виступати перед громадськістю Тернополя та області. Часті виїзди в терен дали можливість *Богдану Івановичу* проявити себе з глибоко патріотичних позицій, повести за собою не лише старших людей, але й, що дуже важливо, молодь.

У кінцевому підсумку вже на початку незалежності України *Богдан Іванович* стає депутатом обласної ради. Стає не як популіст (а таких багато до нашого часу), а як гідний представник свого гнобленого народу. Високий мандат довіри йому надали земляки – мешканці Литвинівського виборчого округу тоді ще Бережанського району.

Він передусім був *культуртрегером*. Тобто людиною, яка знала історію і культуру своїх теренів. Бо жоден справжній географ не має права не знати історичного розвитку України, в т. ч. рідного краю. Незважаючи на те, що історію України в совдепії вивчали перекрученою, *Богдан* штудював її за

першоджерелами, зокрема працями *М. Грушевського*. А також добре орієнтувався в історії визвольних рухів в Україні і особливо в Галичині.

Особливо проявив себе *Б. Заставецький*, коли постало питання відновлення в територіально-адміністративному поділі Тернопільщини ліквідованого Підгаєцького району. Аргументи учено-географа були не лише актуальними, але й науково обґрунтованими.

Відомо, що територія Підгаєччини після її приєднання до Бережанського району опинилася в тилу розвиненішої територіальної системи. Почали занепадати й самі Підгайці, особливо у сфері послуг. Тому проблеми більш рівномірного розвитку області вимагали в умовах падіння економіки, особливо соціальної сфери, відновити статус Підгаєцького району.

За розповідями *Богдана Івановича*, це була найтрудніша задача, яку він розв'язав у своєму житті. Відомо, що такі дії є прерогативою лише Верховної Ради України. Треба було пройти усі ступені постсоветської бюрократії, щоб добитися поставленої мети. Воля і чин *п. Богдана Заставецького* переборолі усі перепони. За це йому честь і хвала!

Цікаво, як би поступив *Б. Заставецький* зараз, коли формуються у цьому районі територіальні громади!?

VI. КНИГОЛЮБ

Богдан Іванович любив книгу. Не конкретну, хоч може така була в нього (очевидно, це був "Кобзар" *Тараса Шевченка*). А книгу загалом: мудру,

добротну, красиву. Тому усе свідоме життя формував свою домашню бібліотеку. А згодом – і бібліотеку кафедри.

Куди б не приїжджав учений, він першою чергою шукав книгарню. Довго і вдумливо стояв біля полиць і переглядав мало не кожну книгу. І завжди знаходив. Думаю, тільки те, що шукав.

Та й востаннє я бачив *Б. Заставецького* навантаженого книгами, які він придбав незадовго до смерті. У Львові тоді відбувався (а це вересень місяць) черговий Форум книговидавців (він був і форумом книгопродавців). Одного дня десь після обіду я вийшов з кафедри і біля Головної пошти зустрів *п. Богдана*. Він вгинався під тягарем книг: в обидвох руках, у двох сумках. Почервонілий і спотілий...

– Богдане Івановичу, – сказав я, – та ж вам не слід так навантажуватися!

Знав я, що з серцем у нього не усе було гаразд. Та й цукор підвищений. Треба було б про себе трохи дбати. Проте не таким був мій молодший колега.

Отакі мої короткі спомини про *Богдана Заставецького*. Неординарну людину із світлими помислами і корисними освітніми, науковими і громадськими діяннями, патріотичним чином. Людину, яка дуже долучилася до організації вищої географічної освіти і науки, людину – українського патріота і громадського діяча.

м. Львів
3. 11. 2016 р.

Наукові школи та центри

УДК 911.3:94:001.32(477)

Сергій Шевчук

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКОВИХ ШКІЛ УКРАЇНСЬКОЇ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

У статті розкрито особливості формування сучасної джерельної бази дослідження наукових шкіл в історії української суспільної географії. Виділено основні групи джерельної бази та детально проаналізовано інформаційні можливості використання літератури з проблем історії української географії; архівних документів; авторефератів захищених дисертацій; збірників наукових праць та матеріалів періодичних видань. Зроблено висновок про наявність потужних масивів архівних першоджерел, які ще до цього часу не залучені у науковий обіг історії української суспільної географії.

Ключові слова: історія української географії, суспільна географія, наукові школи, джерела, архівні фонди.

Serhiy Shevchuk. Resources research science schools Ukrainian human geography. *In the article features of formation of the modern study of sources of scientific schools in the history of Ukrainian human geography. The main group of sources and analyzed in detail the possibility of using informational literature on the history of Ukrainian geography; archival documents; abstracts of dissertations protected; collections of scientific works and materials periodicals. The conclusion about the existence of powerful array of archival sources that have hitherto not involved in the history of Ukrainian scientific use of human geography. The source base study of the history of geography covers a range of sources that reflect the origin, formation and development of scientific schools in the Ukrainian human geography during the XX – XXI century. The question of Ukrainian history of human geography works out in O. Shabliy, J. Zhupanskyi, M. Pistun, L. Rudenko, Y. Oliynyk, S. Ishchuk, O. Zastavetska, O. Topchiev, M. Bagrov, O. Krasnopolskyi, V. Rudenko, A. Dotsenko, M. Dnistrianskyi, L. Nyemets M. Kostyrytsya, P. Shtoyko, V. Matvienko, A. Vistak, N. Krasnopolska, O. Yaromenko, S. Shevchuk, Y. Kandyba, A. Fedyuk and others. Important documents on the history of Ukrainian human geography, especially the 1920 – 1930-ies., kept in the Central State Archive of the higher authorities, the Central State Archive of Public Associations, archival institution National Library of Ukraine named after V.I. Vernadskyi. Fountain base includes periodicals Ukraine of the twentieth century, which published the results of human-geographical research ("Red Road" (1923 – 1936), "The economy of Ukraine" (1924 – 1929), "Culture and Life" (1925 – 1928), "Journal of Natural Science" (1927 – 1931rr.), "Broom of the National Academy of Sciences of Ukraine" (from 1928), "Notes of a Ukrainian research Institute of geography and cartography" (1928 – 1930) "Proceedings of the Research Institute of geographers" (1948 – 1952 years.), "Economic and social Geography" (from 1966), "Ukrainian geographical journal" (from 1993), "History of Ukrainian geography" (from 2000 .), "Journal of social and economic geography" (from 2005). Task sources for scientometric analysis of scientific schools in the Ukrainian human geography make abstracts, and in some cases the thesis of human geography by starting in 1936. These sources is the basic material for analysis subject of scientific studies of schools and their evolution over the last century.*

Key words: Ukrainian history geography, human geography, science schools, sources, archival records.

Вступ. Якість і результативність будь-якого дослідження з історії географічної науки залежить від повноти та якості джерел, використаних дослідником. Історія української суспільної географії охоплює історію ідей, теорій, концепцій, носіями яких є наукові школи. Аналіз джерельної бази дає більш повне уявлення про ступінь розробки проблеми дослідження, дозволяє систематизувати та критично оцінити використані джерела, виділити головне у сучасному стані вивчення наукових шкіл в українській суспільній географії. Робота з джерельною базою дозволяє виявити напрями дослідження, охарактеризувати попередні роботи з історії української суспільної географії та чітко окреслити коло тих питань які залишалися нерозв'язаними.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Про значення джерелознавчих досліджень в історії української суспільної географії було вперше відзначено проф. О. Шаблієм та доц. О. Вісьтак у статті «Історико-географічне джерелознавство» [2]. Наукові основи суспільно-географічного джерелознавства були обґрунтовані нами у статті «Методологічні основи суспільно-географічного джерелознавства» [3], а також комплексно висвітлено теоретичні й методичні особливості функціонування та використання джерельної бази історії української суспільної географії у спільній з проф. Я. Олійником праці «Методологічні основи в розвитку суспільної географії в Україні у ХХ столітті»[1].

Метою даного дослідження є показати конкретний набір джерельної бази вивчення історії української суспільної географії на прикладі однієї із її проблем – формування та функціонування наукових шкіл; а також показати інформаційну потужність масивів першоджерел, які ще до цього часу не залучені у науковий обіг історії української суспільної географії.

Результати дослідження. Відбір джерельної бази дослідження визначається з одного боку авторською концепцією дослідження, а з іншого може бути обмеженим об'єктивним станом джерельної бази, а також тим, що історик науки має справу, як правило, з об'єктами які уже не існують в реальності. Джерельна база дослідження охоплює цілий комплекс джерел, які відображають особливості виникнення, становлення та розвитку наукових шкіл в українській суспільній географії упродовж ХХ – початку ХХІ століття.

Джерельну базу дослідження наукових шкіл української суспільної географії складають: література з проблем історії української географії; література з історії науки та наукознавства; архівні документи; автореферати захищених дисертацій упродовж ХХ – початку ХХІ століття з проблем суспільної (економічної, економічної та соціальної географії); література з історії розвитку наукових та освітніх установ; бібліографічна література; література з теоретичних і прикладних проблем суспільної географії; нормативно-правові доку-

менти; збірники наукових праць та матеріали періодичних видань; матеріали конференцій і з'їздів; інтерв'ю та анкетування учених.

Першу групу джерел складають монографії – праці українських науковців, які вивчали проблеми історії української суспільної географії – проф. О.Шаблій, проф. М. Пістун, проф. Я. Жупанський, проф. М. Костриця, проф. Я. Олійник, проф. В.Руденко та інші. Цінним джерелом виступають також біографічні праці про видатних учених. Ці видання не лише знайомлять із науковими розробками, змістом головних праць того чи іншого вченого, а ще й містять інформацію про життєвий і творчий шлях видатних представників суспільно-географічної науки. Особливо варто звернути увагу, в цьому відношенні, на серію «Постаті вітчизняної землезнавчої науки», яка продовжує видаватися у Львові під загальним редагуванням проф. О. Шаблія. З-поміж інших, окремі видання серії були присвячені постатям акад. С. Рудницького, проф. Г. Величка, проф. В. Геріновича, проф. В. Кубійовича, проф. М.Дольницького, проф. О. Степанів, проф. В.Огоновського. У започаткованій Інститутом географії НАН України серії «Видатні географи України» за ред. акад. Л. Руденка та проф. В. Нагірної вийшла друком праця присвячена акад. М. Паламарчуку (2006). Праці першоджерел та інформацію про українських географів, які спеціалізувалися у сфері національної суспільної географії вміщено у хрестоматійному виданні «Новітня українська суспільна географія» (упорядник та автор біографічних статей проф. О.Шаблій, 2007).

Починаючи із 1990-х років проблемам історії української суспільної географії було присвячено ряд наукових праць, навчальних посібників та наукових розвідок. Започатковані ж ці дослідження були проф. Ф. Заставним під час підготовки підручника «Географія України» (1994) та проф. О.Шаблієм при підготовці перших розвідок про основоположника новітньої української географії С.Рудницького (1994). Проф. М. Пістун у навчальному посібнику «Основи теорії суспільної географії» (1996) окрему увагу звернув на етапи та особливості розвитку вітчизняної суспільно-географічної науки. Вагомий внесок в історію української географії у 1990-х роках був здійснений проф. Я. Жупанським шляхом підготовки навчального посібника «Історія географії в Україні» (1997). Досить ґрунтовно особливості становлення та розвитку суспільно-географічної науки в Україні розглянуто в ряді наступних праць проф. О. Шаблія – «Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії» (2001 р.), «Основи загальної суспільної географії» (2004 р.), «Основи суспільної географії» (2012 р.), «Суспільна географія: у двох книгах» (2015 р.). Питання історії української суспільної географії викладені також у інших працях О.Шаблія, Я. Жупанського, М. Пістуна, Л. Руденка, Я. Олійника, С. Іщука, О. Заставецької, О. Топчієва, М. Багрова, О. Краснопольського, В. Руденка, А. Доценка, М. Дністрянського,

Л. Немець, М. Костриці, П. Штойка, В. Матвієнка, О. Вісьтак, О. Чернюха, Н. Краснопольської, О. Яроменко, С. Шевчука, Ю. Кандиби, О. Федюка та інших.

Другу важливу групу джерел складають архівні джерела. Відкриття українських архівних фондів дало нам можливість значно розширити джерельну базу дослідження багатьох проблем історії української суспільної географії, вони дозволили оприлюднити приховувані у минулому факти та особливості розвитку вітчизняної суспільно-географічної науки. Значна кількість архівних джерел, до цього часу залишаються невідомими для широкого загалу українських географів.

Важливі документи з історії української суспільної географії, особливо 1920 – 1930-х рр., зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, які здійснювали організацію та керівництво наукою в Україні починаючи з 1918 р. (фф. 2201 «Міністерство народної освіти та мистецтва Української держави; 166 «Народний комісаріат освіти»). Окремі фонди в архіві сформовані за установами: фф. 66 «Українська Академія Наук», 3795 «Українська господарська академія в Чехословаччині», 3859 «Український вільний університет в Празі», 3972 «Український педагогічний інститут імені М. Драгоманова у Празі» тощо. Справи цих фондів містять різнопланові документи, які зберігають інформацію про розвиток української науки (починаючи від відомостей про склад і структуру наукових установ і закінчуючи особистою документацією). Особливу цінність для нас складають матеріали ф. 166 «Народний комісаріат освіти», що містить документи про організацію та роботу науково-дослідних кафедр у 1920-х роках, протоколи засідань, програмні документи, плани і звіти наукової роботи, статистичні звіти про персональний склад науковців, викладачів та аспірантів науково-дослідних установ УСРР 1920 – 1930-х років. У різних справах вказаного фонду розпоршені численні документи, що дають змогу скласти комплексне уявлення про роботу Українського науково-дослідного інституту географії та картографії. Використання яких дозволило нам вперше комплексно розкрити особливості функціонування даної установи [4].

Персональна частина ф. 166 містить особові справи ряду українських географів (К. Воблий, С. Рудницький, О. Сухов, М. Волобуєв, В. Геринович, К. Дубняк, С. Остапенко, А. Синявський, О. Смирнов, Г. Величко, І. Ландота інші), які працювали у 1920 – 1930-х рр., де представлено їх анкетні, автобіографічні відомості, списки наукових праць, відомості про науково-педагогічну діяльність, рукописи праць, епістолярні документи, тощо. Використання цих документів дає можливість уточнити деякі факти біографій і наукового життя відомих вчених, прослідкувати коло їх наукових інтересів, характер стосунків з іншими ученими.

Автобіографічні відомості виступають ще й важливою формою самооцінки вченого.

У Державному архіві міста Києва містяться фонди Київського університету починаючи з 1917 р. Тут на особливу увагу заслуговують матеріали атестації наукових кадрів вищої кваліфікації, які містяться починаючи з кінця 1940-х рр., коли Київський університет отримав право приймати до захисту дисертації. Фонд 1246 містить майже 60 атестаційних справ економіко-географів (дисертації, автореферати, відзиви на дисертації та автореферати, особові документи) здобувачів наукових ступенів – І. Старовойтенка, О. Діброви, Г. Кривченка, М. Пістуна, І. Рибачка, М. Ігнатенка, Ю. Пітюренка, Я. Жупанського, В. Поповкіна, М. Крачила, І. Горленко, А. Степаненка, М. Фащевського та інших. Матеріали цього фонду вміщують також інформацію про плани та звіти з виконання річних планів наукової роботи, протоколи засідань кафедри економічної географії Київського університету починаючи з 1944 р.

Опрацювання фондів інших архівних установ України: Центральний державний архів громадських об'єднань України (ф. 263), Центральний державний історичний архів у м. Львові (ф. 309), Державний архів Харківської області (фф. 2792, 6452), Державний архів Київської області (фф. 2356, 2462) також показує наявність значного масиву джерельної бази історії української суспільної географії, який потребує наукового опрацювання та узагальнення. Значний інтерес викликають кримінальні справи репресованих географів, що зберігаються у Державному архіві Харківської області (ф. 6452) та Галузевому архіві Служби безпеки України (ф. 6), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ф. 263 «Колекція позасудових справ реабілітованих»).

Особливу наукову цінність для вивчення історії становлення академічної школи української суспільної географії становить комплекс архівних джерел Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Серед них виокремлюється група джерел, яка сформована установами АН УРСР, із архівних фондів особового походження діячів української науки, архівних фондів окремих установ, що діяли на території України і мали відношення до географічної науки. Наступну групу складають діловодні документи, що утворилися безпосередньо в результаті діяльності Академії наук, її установ та відносин з органами влади. Значну наукову цінність має група джерел пов'язана з архівними фондами особового походження та біобібліографії учених.

Комплекс джерел Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського (Інститут архівознавства та Інститут Рукопису) детально характеризує напрямки досліджень, рівень забезпеченості, методи та способи їх проведення. Для дослідників історії української суспільної географії, цей комплекс джерел має особливе значення, виходячи з того, що вони, до цього часу, майже не залучені в науковий обіг. Це пов'язане з тривалим обмеженням доступу до архівних матеріалів, у першу чергу тих, які

репрезентували академічні українознавчі студії 1920 – 1930-х рр., а також певною «не престижністю» досліджень у сфері історії географії в наукових колах українських географів. Разом з тим, саме у період 1920 – 1930-х рр. було реалізовано цілий ряд вагомих наукових досліджень у сфері суспільної географії, зроблено фундаментальні теоретичні узагальнення, видано значний масив літератури. Багато з них було у подальшому вилучено з наукового обігу, зліквідовано установи, де проводилися дослідження, а вчених репресовано. Основний масив документів являє собою сукупність ділових документів українознавчих установ, ліквідованих у 1934 р. – установ, які представляли природничі і соціально-економічні науки.

Найбільшим і унікальним за своїм складом і змістом комплексом джерел з історії академічної науки в Україні починаючи з 1918 р. є архівний фонд Інституту рукопису (ф. 10), масив якого складають документи ліквідованих установ. З позицій дослідження історії української суспільної географії виключно наукову цінність мають документи Соціально-економічного відділу (циклу) та його установ (спр. №№ 231 – 1449), де з поміж інших варто виокремити документи, що стосуються списків друкованих праць співробітників, списки літератури до кандидатських дисертацій пошукувачів наукових ступенів, списки друкованих джерел, покажчики літератури при розробці окремих тем. Серед документів, що репрезентують функціонування Економічного циклу, особливу увагу привертають матеріали, що стосуються роботи Комісії по вивченню народного господарства України, створеної у 1921 р. під керівництвом акад. К. Воблого; матеріали Комісії по вивченню території Дніпрельстану; Комісії для складання історично-географічного словника української землі; Комісії порайонного дослідження території України; Комісії для складання словника українських діячів науки, історії, мистецтва та громадського руху, які містять бібліографічні матеріали про відомих діячів української географії, що готувалися для Української радянської енциклопедії.

Разом з тим, слід відзначити і той факт, що саме період 1930-х рр. в історії української суспільної географії є найменш забезпечений джерелами. Найголовнішими причинами цього є втрати значної кількості архівних документів у роки Другої світової війни, а також репресивна політика радянського уряду, вилучення і знищення цілого ряду документів.

У Інституті рукопису сформовано також особові архівні фонди К. Воблого (ф. 38) та І. Рибачка (ф. 157). Ці фонди містять, окрім рукописів, відзивів, особової інформації, також матеріали конференцій, з'їздів, збірники наукових праць, цінні фотоматеріали тощо.

В Інституті архівознавства НБУВ знаходяться фонди Інституту економіки АН УРСР, що також містять особові справи українських економіко-географів 1940 – 1950-х рр. (ф. 360). Особові фонди

акад. П. Першина (ф. 20), акад. О. Шліхтера (ф. 191), акад. Л. Яснопольського (ф. 2) окрім особистої інформації містять важливі відомості із питань загальних проблем і тенденцій розвитку української суспільно-географічної науки в 1940 – 1950-х рр. Окрему увагу ф. 360 «Інститут економіки АН УРСР» привертають матеріали до захисту дисертацій з економічної географії в Інституті економіки упродовж 1940 – 1960-х рр., які вміщують особові дані про здобувачів наукових ступенів, інформацію про саму дисертацію, представлені автореферати дисертацій, відзиви до них, стенограми засідань по захисту кожної дисертації тощо.

З позицій дослідження історії української географії загалом та суспільної географії зокрема, неоціненне значення мають архівні фонди особового походження видатних учених України. Наукова цінність комплексу цих джерел для історії української географії безцінна, особливо тому, що значна кількість документів наукових установ і організацій АН, де проводилися географічні дослідження, на сьогодні є втраченими назавжди. Документи з особистих фондів допомагають глибше розкрити внутрішні й зовнішні процеси розвитку суспільно-географічної науки, конкретизувати окремі деталі. Без документів, що утворилися внаслідок діяльності вчених, неможливо взагалі висвітлити питання шляхів розвитку української суспільної географії в її внутрішніх перебігах. Разом з тим, дослідження особистих фондів дозволяє більш повно і всебічно висвітлити творчу спадщину науковців, розкрити приховані за офіційними документами складні шляхи становлення наукових шкіл в українській суспільній географії, проаналізувати їх досягнення та усвідомити їх значення як культурного феномену. Особові архівні фонди містяться у Інституті рукопису та Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, завдяки яким можна отримати значні бібліографічні матеріали. В Інституті рукопису виключно цінність мають фф. 10 (Академія наук УРСР) та 38 (К. Воблий). Умовно до цієї ж групи джерел відносимо і особові справи діячів української науки починаючи від академіків і закінчуючи аспірантами, що працювали в Україні упродовж 1920 – початку 1930-х рр., які містяться у ф. 166 ЦДАВО, а також матеріали архівно-слідчих справ репресованих українських географів (ф. 6 Галузевого архіву СБУ; ф. 263 ЦДАГО; ф. 6452 ДАХО тощо), за якими можна уточнити дати народження та смерті окремих науковців, відновити окремі факти з їхнього життя, що були недостатньо висвітлені в літературі. Особові справи співробітників львівських (філій) інститутів АН УРСР містить у собі ф. 244 Інституту архівознавства НБУ імені Вернадського.

Особливості розвитку української суспільної географії у роки Другої світової війни з позицій їх джерельної бази є вкрай малозабезпеченими документами, а інформативність наявних архівних джерел носить фрагментарний характер. Інформація

про діяльність академічних установ міститься в архівному фонді НАН України та ЦДАВОВ (ф.ф. 2206, 3674, 3676). Доповнюють інформацію про українську суспільну географію в роки війни, як на окупованій території так і в евакуації, окремі матеріали періодичної преси, епістолярні та мемуарні джерела відомих діячів науки. Разом з тим варто відзначити, що преса перебувала під суворою цензурою, а листи та мемуари мають до певної міри суб'єктивний характер. Значний масив документів міститься у ЦДАВОВ, ЦДІА м. Львова та ДАХО, що присвячені питанням діяльності в умовах окупації наукових товариств, зокрема таких як НТШ у Львові, Харківського наукового товариства, Просвіти тощо.

Питання розвитку економіко-географічної науки та формування її наукового потенціалу в межах АН УРСР у повосенний час найбільш повно розкриваються у тематичних планах науково-дослідної роботи Академії та у звітах про результати їх виконання, що представлені у архівному фонді Президії НАН України (ф. 251).

Окрему групу архівних джерел дослідження склали судово-слідчі справи репресованих українських географів, які зберігаються, як правило у архівах Служби безпеки України, проте окремі з них уже передано до державних архівів. Ці матеріали дозволяють не лише прослідкувати долю окремих людей, а й реально уявити масштаби репресій проти української географічної науки. Відомості про репресованих учених, які потрапили на Соловки містяться у двотомнику «Остання адреса» (1997, 1998).

Для отримання інформації про публікації представників тієї чи іншої наукової школи використовуються дані «Літопису українського друку» (1924 – 1936), «Літопису друку. Книги» (з 1936 р.), «Літопису друку. Журнальні статті» (з 1936), «Реферативного журналу», бібліографічні покажчики, каталоги НБУ імені В.І. Вернадського.

До джерельної бази входять також періодичні видання України ХХ століття, в яких публікувалися результати суспільно-географічних досліджень («Червоний шлях» (1923 – 1936 рр.), «Господарство України» (1924 – 1929 рр.), «Культура і побут» (1925 – 1928 рр.), «Вісник природознавства» (1927 – 1931 рр.), «Вісник Національної академії наук України» (із 1928 р.), «Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії» (1928 – 1930 рр.), «Труди Науково-дослідного інституту географії» (1948 – 1952 рр.), «Економічна та соціальна географія» (із 1966 р.), «Український географічний журнал» (із 1993 р.), «Історія української географії» (із 2000 р.), «Часопис соціально-економічної географії» (із 2005 р.), а також вісники чи наукові записки університетів Києва, Львова, Харкова, Одеси, Чернівців, Тернополя тощо.

Безперечний ренесанс української періодики був пов'язаний із подіями Української національної революції 1917 – 1921 рр. Із створенням перших науково-дослідних установ у 1920-х рр. почати виходити їх фахові записки, на сторінках яких також

друкувалися результати суспільно-географічних досліджень. Варто зауважити, що видання 1920-х рр. виходили досить малими тиражами і майже відразу ставали бібліографічною рідкістю.

Репрезентація економіко-географічних досліджень у УРСР відбувалася на сторінках фахових Вісників університетів (у першу чергу Київського), видань АН УРСР та збірника «Економічна географія» (з 1966 р.). Аналіз періодичних видань, особливо радянського часу, дає змогу більш повно реконструювати умови роботи тогочасних учених, умови в яких формувалися і знищувалися тоталітарним режимом наукові напрями, наукові школи.

Питання історії української суспільної географії знаходять своє відображення і в сучасних періодичних виданнях, з поміж яких варто виокремити «Український географічний журнал», «Економічна та соціальна географія», «Історія української географії», «Часопис соціально-економічної географічної». Досить важливим є поява у сучасних періодичних виданнях матеріалів дослідження щодо життєвого шляху та наукового доробку українських суспільних географів – акад. С. Рудницького, проф. В. Кубійовича, проф. В. Гериновича, проф. К. Дубняка, проф. А. Синявського, проф. В. Садовського, проф. Ф. Матвієнка-Гарнаги, проф. О. Степанів, проф. О. Діброви, акад. М. Паламарчука та інших.

Специфічною рисою цих джерел є їх комплексний, синтетичний характер, які репрезентують досить широкий спектр інформації як документальної (хронологічні відомості з наукового життя, рецензії на наукові видання) і поточно-наукової (результати конкретних досліджень) так і особового характеру (біографії учених, ювілейні видання, некрологи тощо). Разом з тим, досліджуючи періодичні видання радянського періоду варто пам'ятати, що на їх зміст, рівень повноти й об'єктивності вміщеної у них інформації мали вплив не лише кваліфікація авторів, а й умови, в яких вони видавалися.

Спеціальну групу джерел для проведення наукометричного аналізу, розвитку наукових шкіл в українській суспільній географії складають автореферати, а в окремих випадках дисертації з суспільної географії захищені починаючи з 1936 р. Ці джерела є базовим матеріалом для аналізу тематики наукових студій шкіл та їх еволюції упродовж минулого століття. Дисертаційні матеріали є явним показником зв'язку між здобувачем наукового ступеню та його науковим керівником, тема дисертації, як правило, лежить у площині наукових інтересів керівника. Аналіз масиву дисертацій із суспільної географії з метою вивчення наукових шкіл пояснюється такими аспектами: вибір теми дисертаційного дослідження, як правило, пов'язаний із розробкою науково-дослідної програми школи; саме дисертаційні дослідження підлягають ретельному аналізу на предмет актуальності та наявності наукової новизни; дисертаційні досліджень містять

детальний опис методики і результатів проведення дослідження; дисертації, у переважній більшості, є неопублікованими результатами досліджень, а тому рідко стають об'єктами аналізу, посилань. Наукометричний аналіз дисертаційних досліджень захищених в Україні зроблено нами у статті «Комплексний аналіз дисертаційних робіт із суспільної географії в Україні (1936 – 2012 рр.)» [5].

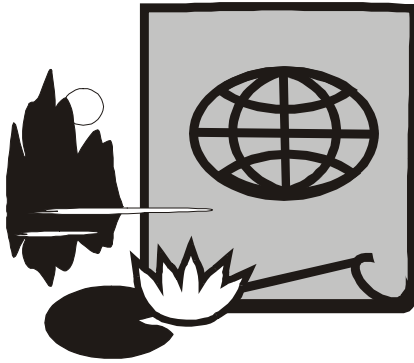
Дослідження наукового потенціалу української суспільної географії було б не повноцінним без використання існуючих довідникових видань енциклопедичного типу, зокрема Енциклопедії українознавства, Української радянської енциклопедії, Енциклопедії сучасної України, Географічної енциклопедії України, бібліографічних довідників, випусків часописів «Наука і наукознавство», «Історія науки і біографістика», «Українська біографістика», біографічних нарисів про діячів української суспільно-географічної науки, матеріалів періодичних видань (ювілейні журнальні статті, некрологи), наукових збірників конференцій та з'їздів Українського географічного товариства тощо. На початку 1970-х рр. в збірнику «Економічна географія» було опубліковано серію біографічних відомостей «Економіко-географи вузів УРСР», в яких розміщено короткі відомості про життєвий шлях, науково-педагогічну та громадську діяльність професорсько-викладацького складу економіко-

географів України.

Висновки. Таким чином, джерельна база дослідження історії української суспільної географії складається з цілого ряду документів, досліджень, які розкривають особливості розвитку наукових шкіл в українській суспільній географії у ХХ столітті. У сучасній українській науці відсутнє системне й комплексне дослідження, яке було б присвячене проблемі розвитку наукових шкіл в українській суспільній географії. Системне використання усього комплексу охарактеризованих нами джерел дозволяє розкрити дану проблему на необхідному рівні повноти та об'єктивності. Методичну основу дослідження джерельної бази складає комплексне використання принципів об'єктивності, науковості та системного підходу до вивчення проблеми функціонування наукових шкіл в українській суспільній географії, що й обумовлює відбір джерел та методів дослідження, які дають змогу розглянути наукові школи у динаміці, змінах і часовій послідовності. Обґрунтована нами система джерел обумовлена також складністю і суперечністю самого об'єкту дослідження і водночас необхідністю глибокого пізнання власне наукових шкіл в українській суспільній географії, що характеризується надзвичайно різностороннім спектром джерельної бази.

Література

1. *Олійник Я.Б.* Методологічні основи розвитку суспільної географії в Україні у ХХ столітті: Навчальний посібник / Я.Б. Олійник, С.М. Шевчук. – К.: ВГЛ Обрії, 2011. – 168 с.
2. *Шаблій О.І.* Історико-географічне джерелознавство / О.І. Шаблій, О.І. Вісьтак // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2000. – Вип. 2. – С. 7 – 12.
3. *Шевчук С.М.* Методологічні основи суспільно-географічного джерелознавства / С.М. Шевчук // Економічна та соціальна географія: Наук. збірник. – К., 2007. – Вип. 57. – С. 45 – 52.
4. *Шевчук С.М.* Наукова школа Українського науково-дослідного інституту географії та картографії / С.М. Шевчук. – Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2013. – 270 с.
5. *Шевчук С.М.* Комплексний аналіз дисертаційних робіт із суспільної географії в Україні (1936 – 2012 рр.) / С.М. Шевчук // Український географічний журнал. – 2015. – Вип. 4. – С. 31 – 39.

Натургеографічні та геоекологічні студії

УДК 910:332.3

Дмитро Сопов

ДО ФОРМУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ОСНОВИ КОНСТРУКТИВНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

Наголошено на необхідності досліджень проблеми землекористування з конструктивно-географічних позицій. Окреслено значення неklasичних і постнеklasичних наукових підходів для географічних досліджень у галузі землекористування. Виявлено дію законів діалектики в розвитку ґрунту – головного земельного ресурсу. Наведено перелік основних заходів, необхідних для оптимізації землекористування.

Ключові слова: землекористування, конструктивно-географічні дослідження, методологія, науковий підхід, метод.

Dmytro Sopov. To the formation of the methodological basis of the constructive-geographical studies of land use. *Land tenure problems are geographical is essentially because of the peculiarities of the land resources is limited and the inability to replace other means of production.*

Any land dedicated to a specific fragment of space, characterized by certain natural conditions. These conditions largely determined the place of territory in the structure of land resources and its evaluation from the position of the probable yield of crops. Therefore, the land use issues within the competence of geographical Sciences.

Among the methodological bases of research of problems of land use leading places are occupied by dialectics, system approach, the fundamental position of modern constructive geography and ecology. Important role in the study of geographical aspects of land use play logical methods of cognition analysis, synthesis, induction, deduction. Significant importance is the consideration of the latest research approaches in geography – coevolutional, synergistic, noosphere.

In particular, an important component of the methodological basis of research of problems of land use is concepts of modern ecology. In particular, it should be noted the ideas of G.A. Bachynsky, M.M. Moiseev, J. Odum, M.F. Reimers and other scientists, the essence of which is to find ways of achieving a harmonious relationship with nature.

A significant part of the methodological basis of research is the theory of genetic soil science, since soil determines the possibility of using lands in agricultural production.

The most important practical activities in the development of environmentally sound land use strategies in a particular region, we believe the development of the cadastral system of land identification of geospatial features in the manifestation of adverse landscape impacts of unsustainable land use, development the main aim of improving territorial structure of the economy of the region with the aim of improving the environmental situation and preserving the diversity of natural and economic landscape systems, and the rationalization of land use.

Key words: land use, structural and geographical studies, methodology, scientific approach, method.

Постановка проблеми та її актуальність.

Проблеми землекористування, землеустрою та кадастру в умовах становлення ринкових відносин в економіці України є надзвичайно актуальними. Упродовж останніх 25 років вони міцно увійшли в коло дослідницьких інтересів економістів, землепорядників, геодезистів. Поки що меншою мірою зазначені проблеми стали предметом географічних досліджень попри те, що землекористування має чітко виражений просторовий аспект.

Останні десятиріччя характеризуються суттєвою деградацією земельних ресурсів України, що зумовлено збідненням ґрунтів у результаті непродуманої сільськогосподарської діяльності та наявною структурою земельних угідь, що не відповідає екологічним нормам і критеріям.

Огляд останніх публікацій. Серед українських географів, в центрі уваги яких перебувають питання землекористування, слід відзначити проф. О.Г. Топчієва [11], проф. Ю.М. Палеху [5], проф. П.Г. Шищенка [12] та ін. У їхніх працях, зокрема, розглядаються економіко-географічні аспекти оцінки земель, порушуються питання геопланування та регіонального проектування, висвітлюються екологічні проблеми землекористування тощо.

Мета статті – обґрунтувати географічний зміст феномену землекористування.

Завдання статті:

- визначити сутнісні особливості земельних ресурсів серед інших видів природних ресурсів;
- схарактеризувати основні методологічні підходи до географічних досліджень проблем землекористування;
- виявити прояв законів діалектики в галузі землекористування;
- окреслити спектр методів конструктивно-географічних досліджень землекористування.

Виклад основного матеріалу. Особливістю методології конструктивно-географічних досліджень земельних ресурсів є те, що, на відміну від інших видів природних ресурсів, вони мають певні виняткові властивості. Серед останніх на особливу увагу заслуговує та особливість, що земельні ресурси територіально обмежені і не можуть бути замінені іншими засобами виробництва [7]. Крім того, земельні ресурси пов'язані з природними умовами, які визначають їхню якість. Водночас за умови раціонального використання земельних ресурсів їх можна не тільки зберегти, хоча б частково, а й поліпшити їхні характеристики. Насамперед, це стане можливим за конструктивістського підходу до формування структури землекористування.

Дослідження проблем природокористування, в силу самої їхньої сутності, перебуває на межі кількох наук – аграрної науки, економіки, права і, далеко не в останню чергу, географії. Адже будь-яка

ділянка землі приурочена до конкретного фрагменту геопростору, що характеризується певними природними умовами. Цими умовами великою мірою й визначається місце території у структурі земельних ресурсів, її оцінка з позиції ймовірної врожайності сільськогосподарських культур. Отже, питання землекористування значною мірою належить до компетенції географічних наук, а саме – географії ґрунтів, геоморфології, кліматології, економічної географії тощо, інтегруючи роль щодо яких відіграє конструктивна географія.

Зазначимо, що питання землекористування перебувають у площині ширшої проблеми регіонального проектування, яке проф. П.Г. Шищенко визначає як «вид географічної діяльності, що включає систему заходів із вивчення, освоєння, раціонального використання й оптимального перетворення, відтворення й охорони природних умов і природних ресурсів» (переклад наш. – Д. С.) [12, с. 5].

Серед методологічних засад досліджень проблем землекористування провідні місця посідають закони й принципи діалектики, системний підхід, фундаментальні положення сучасної конструктивної географії та екології. Важливу роль у вивченні географічних аспектів питань землекористування відіграють логічні методи пізнання – аналіз, синтез, індукція, дедукція. Вагоме значення має врахування новітніх дослідницьких підходів у географії – екоеволюційного (концепція «сталого розвитку»), синергетичного, ноосферного.

Дія законів діалектики у сфері землекористування полягає в наступному. Закон єдності й боротьби протилежностей проявляється через взаємодію природних передумов ведення сільського господарства та суспільно-історичних чинників його розвитку. Часто вплив цих факторів є протилежним за своїми наслідками (наприклад, за наявності родючих ґрунтів нераціональне землекористування могло спричинитися до погіршення їхніх властивостей; результатом стає неухильне зниження врожайності сільськогосподарських культур).

Прикладом дії закону переходу кількісних змін у якісні може бути поступове зниження родючості ґрунту внаслідок постійного культивування монокультури (зокрема, в межах Луганської області на значних площах такою монокультурою фактично є соняшник); кінець кінцем, земля втрачає родючість настільки, що вже неможливо стає вирощувати зернові та інші традиційні для північностепової підзони сільськогосподарські рослини. Іншим прикладом є збільшення площ ріллі на схилах крутизною понад 2°, що призводить до виникнення або посилення ерозійних процесів, а, відтак, – до деградації ґрунтів.

Закон заперечення заперечення, на нашу думку, проявляється в той спосіб, що в результаті доведення до непридатності земель, зайнятих під зернові культури, відповідні ділянки не втрачають

остаточно свого господарського значення й надалі можуть використовуватися під вирощування менш вибагливих культур або під пасовища, сіножаті тощо.

Стрижневою засадою досліджень проблем землекористування є системний підхід. Як зазначають професори С.А. Мороз, В.І. Онопрієнко й С.Ю. Бортник, системний підхід – це поняття, що «в цілому відбиває стратегічне намагання надати дослідженням всеосяжний характер, пов'язати в систему відкриті та ті, що заново відкриваються, факти і закономірності, подати знання у вигляді деякої логічно несуперечливої єдиної системи або схеми» [4, с. 118]. Ще в першій половині ХХ ст. розроблено низку географічних концепцій, що мали виразно системний характер – зокрема, про ландшафт (Л.С. Берг), про географічну оболонку (А.О. Григор'єв), про ноосферу (Е. Леруа й П. Тейяр де Шарден), про біосферу та ноосферу (В.І. Вернадський). У другій половині минулого сторіччя напрацьовано концепції природокористування (М.Ф. Реймерс), синергетики (Г. Гакен, І. Пригожин, І. Стенгерс), сталого розвитку (А. Печчеї, Г.Г. Брундтланд), що дали змогу вдосконалити системологічні дослідження в географії. Як зазначає проф. О.Г. Топчієв, «найважливішим завданням сучасного розвитку географічної науки є конкретизація системної концепції в кожному з напрямків географічних досліджень, в кожній окремій методиці» (переклад наш. – Д. С.) [10, с. 10].

Значний внесок у розвиток системного підходу в контексті його застосування у природничій географії здійснили Р. Чорлі, Б. Кеннеді, Я. Демек, Е. Нееф, В.Б. Сочава та інші вчені. Безпосередньо в аспекті питань землекористування можливість застосування системного підходу аналізували І.М. Андрішин та А.Я. Сохнич, зокрема в контексті розгляду проблем землекористування з позицій теорії організації та вивчення структури досліджуваного складного об'єкта як системи [1].

Яскравим прикладом застосування системного підходу в дослідженні обраної нами проблеми може бути аналіз структури й динаміки земельних угідь. Ці угіддя, що складаються з пасовищ, сіножатей, ріллі, а остання, у свою чергу, з посівів різних культур, являють собою складний об'єкт (отже, його можна розглядати як систему) із характерними для нього властивостями (ієрархічністю будови, емерджентністю тощо).

Системний підхід у дослідженнях проблем землекористування проявляється й при аналізі співвідношення просторових і часових закономірностей формування сучасної структури земельних ресурсів.

Важливою складовою методологічної основи досліджень проблем землекористування є концепції сучасної екології. Зокрема, слід відзначити ідеї Г.О.Бачинського, М.М. Моїсєєва, Ю. Одума, М.Ф. Реймерса та інших учених, суть яких полягає в пошуку

шляхів досягнення гармонійних взаємин людини з природою. Так, М.М. Моїсєєв писав: «...поступово прийшло розуміння того, що й людина – її спосіб життя, її доля – є так само невіддільною від довкілля та складає його невід'ємну частину. І її взаємовідносини з природою: вплив на природу в процесі життєдіяльності, передовсім виробничої діяльності й, звичайно, зворотний вплив збідненої природи на людину та розвиток суспільства – все це повинно стати предметом спеціального вивчення. Так почала виникати „паралельна” наука – екологія людини» [3, с. 4] (переклад наш. – Д. С.).

Вагомою частиною методологічної основи нашого дослідження є теорія генетичного ґрунтознавства, розроблена наприкінці ХІХ ст. В.В. Докучаєвим у працях «Русский чернозём» («Російський чорнозем») і «Наши степи прежде и теперь» («Наші степи колись і тепер»). Згаданий учений сформулював визначення ґрунту, що не втратило актуальності до сьогодні: «ґрунти – це вічно мінливі функції від: а) клімату (вода, температура, кисень, вуглекислота повітря тощо); б) материнських вірських порід; в) рослинних і тваринних організмів – особливо нижчих; г) рельєфу й висоти місцевості й, нарешті, е) ґрунтового, а частково й геологічного, віку країни...» [цит. за: 7, с. 16] (переклад наш. – Д. С.). Інше відоме визначення поняття «ґрунт» належить В.Р. Вільямсу: «Коли ми говоримо про ґрунт, ми розуміємо пухкий поверхневий горизонт суходолу земної кулі, здатний творити врожай рослин. Поняття про ґрунт і його родючість є невіддільними. Родючість – істотна властивість, якісна ознака ґрунту, незалежно від ступеню її кількісного прояву. Поняття про родючий ґрунт ми протиставляємо поняттю про безплідний камінь, або, іншими словами, поняттю про масивну гірську породу» [цит. за: 7, с. 19] (переклад наш. – Д. С.). Синтезуючи обидві вищезазначені дефініції, власне визначення ґрунту пропонує Б.Г. Розанов: «ґрунт – це складна поліфункціональна відкрита чотирифазна структурна система в поверхневій частині кори вивітрювання гірських порід, що є комплексною функцією гірської породи, організмів, клімату, рельєфу й часу та характеризується родючістю» [7, с. 27] (переклад наш. – Д. С.).

Саме ґрунт визначає можливості використання земель у сільськогосподарському виробництві. Відповідно, території, зайняті найбільш родючими ґрунтами, за жодних умов недопустимо виводити з категорії земель сільськогосподарського призначення. Навпаки, ділянки з менш родючими ґрунтами доцільно використовувати для несільськогосподарських потреб (промислове виробництво, будівництво, прокладання шляхів сполучення тощо).

Відповідно до положень учення В.В. Докучаєва, дія чинників ґрунтоутворення є рівноцінною. Тому й структура посівних площ (як і сама можливість ведення землеробської діяльності) залежить від цих чинників.

Важливою складовою методологічної основи досліджень виступають логічні методи пізнання. Прикладом застосування аналізу може бути порівняння співвідношення різних видів сільськогосподарських угідь у різні часи. Синтетичний характер має оцінка стану землекористування з урахуванням різноманітних природних і суспільних чинників. Застосування дедуктивного методу можливе при аналізі статистичних даних щодо землекористування у їхньому зв'язку з природними умовами окремих районів. Використання індуктивного методу пов'язане, зокрема, з порівнянням особливостей природних передумов ведення землеробства в різних господарствах (адміністративних районах) та подальшим узагальненням і формулюванням закономірностей.

Поряд із методологічними підходами, що традиційно використовуються фізичною географією (описовим, геокомпонентним, геокомплексним, геосистемним, ландшафтним тощо), в останні десятиріччя стали застосовуватися якісно нові, яким, на відміну від класичних підходів, не властивий антагонізм у взаєминах суб'єкта й об'єкта дослідження. Більше того, спостерігається суб'єкт-об'єктна збіжність (взаємний перехід суб'єкта в об'єкт і навпаки, їх позиціонування як певної цілості). Прикладами таких підходів є ековолюційний (більш відомий як концепція «сталого розвитку», прийнята багатьма державами світу на міжнародній конференції з екологічної проблематики в Ріо-де-Жанейро в 1992 р.; термін «ековолюційність» належить проф. В.М. Пашенку [6], який вважає його найбільш точним і коректним), синергетичний (пов'язаний із дослідженням об'єкта як результату «спільної дії» множини чинників /у випадку нашої проблеми – блоків природних і антропогенних факторів/) та ноосферний, що являє собою географічну інтерпретацію загальнонаукового й філософського вчення про ноосферу, розробленого незалежно одне від одного П. Теяр де Шарденом [9] і В.І. Вернадським [2]. На нашу думку, зазначені новітні (некласичні та постнекласичні) підходи в географічних дослідженнях повною мірою можуть використовуватися при розгляді проблем землекористування.

Здійснення географічних досліджень проблем землекористування передбачає застосування цілої низки як загальнонаукових, так і міждисциплінарних та власне географічних методів. Про можливість використання деяких загальнонаукових методів ми зазначали вище. Серед міждисциплінарних одним з основних є історико-географічний метод, сутність якого (в контексті нашої проблеми) полягає у вивченні динаміки землекористування в розрізі адміністративних та інших територіальних утворень. Важлива роль належить також математико-статистичним методам, зокрема, факторному й кореляційному аналізу, а також графічному методу, моделюванню тощо. З-поміж власне географічних

(внутрішньодисциплінарних) методів провідне місце посідають картографічний (створення карт і картосхем площинного змиву, індексу спроможності земель до самовідновлення тощо) та картометричний (визначення показників зарученості на різночасових топографічних картах).

До принципів дослідження проблем землекористування ми відносимо принципи комплексності, синергізму (щодо взаємодії природи та суспільства), детермінізму (наявності провідного чинника), загального зв'язку та взаємодії тощо. Найважливішими практичними заходами при напрацюванні екологічно обґрунтованої стратегії землекористування в певному регіоні ми вважаємо такі:

- розроблення системи кадастру земельних угідь;
- виявлення геопросторових особливостей у прояві несприятливих для ландшафту наслідків нерационального землекористування;
- розроблення головних напрямків удосконалення територіальної структури господарства регіону з метою поліпшення екологічної ситуації та збереження різноманіття природно-господарських ландшафтних комплексів;
- раціоналізація геопросторової й організаційної структури природокористування;
- розроблення системи підтримки прийняття рішень із метою прогнозування розвитку певної території.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дослідження землекористування мають деякі суттєві особливості, пов'язані із сутністю земельних ресурсів як географічного феномену, а саме – їхньою просторовою обмеженістю та чи не найтіснішим (порівняно з іншими видами природних ресурсів) зв'язком із природними умовами.

Враховуючи комплексний вплив різних природних та антропогенних чинників на стан земельних ресурсів і перспективи землекористування, в сучасних конструктивно-географічних дослідженнях доцільно, поряд із традиційними методологічними підходами, застосовувати нові, постнекласичні – зокрема, ноосферний, синергетичний та ековолюційний.

Широкий спектр методів, серед яких – як загальнонаукові (зокрема, діалектика, що має різнобічний вияв), так і міждисциплінарні (в тому числі історико-географічний) та спеціальні (картографічний тощо), виразно засвідчує необхідність залучення географії до наукових розробок у галузі землекористування та практичного вирішення пов'язаних із ним проблем.

Подальше вивчення порушеної нами теми може стосуватися, зокрема, формування поняттєво-термінологічного апарату конструктивно-географічних досліджень як важливого інструменту пізнання суті природних і антропогенних процесів, що впливають на характер та екологічні наслідки землекористування.

Література і джерела

1. Андрійшин І.М. Методологічні основи оптимізації охорони природи і землекористування / І.М. Андрійшин, А.Я. Сохнич. – Львів: Укр. технології, 1998. – 136 с.
2. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста / В.И. Вернадский. – Москва: Наука, 1988. – 520 с.
3. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера / Никита Николаевич Моисеев. – Москва: Молодая гвардия, 1990. – 351 с.
4. Мороз С.А. Методология географической науки / С.А. Мороз, В.І. Онопрієнко, С.Ю. Бортник. – К.: Заповіт, 1997. – 334 с.
5. Палеха Ю.М. Теорія і практика визначення вартості територій і оцінки земель населених пунктів України (економіко-географічне дослідження) [Текст]: автореф. дис... д-ра геогр. наук: 11.00.02 / Палеха Юрій Миколайович; НАН України, Інститут географії. – К., 2009. – 38 с.
6. Пащенко В.М. Методология постнекласического ландшафтознания: Монография / В.М. Пащенко. – К., 1999. – 284 с.
7. Розанов Б.Г. Морфология почв / Б.Г. Розанов. – Москва: Академический проект, 2004. – 432 с.
8. Тараріко О.Г. Формування сталих систем землекористування та охорони ґрунтів: актуальність та проблеми у сучасних умовах / О.Г. Тараріко, Т.В. Ільєнко, Т.Л. Кучма // Український географічний журнал. – 2016. – № 3. – С. 56–60.
9. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. Пер. с франц. Н.А. Садовского / Пьер Тейяр де Шарден. – Москва: Прогресс, 1965. – 296 с.
10. Топчиев А.Г. Пространственная организация географических комплексов и систем / А.Г. Топчиев. – К.; Одесса: Вища шк., 1988. – 187 с.
11. Топчієв О.Г. Застосування методів аналізу великомасштабних планів землекористувань при формування регіональних екомереж / О.Г. Топчієв, А.М. Шашеро // Український географічний журнал. – 2012. – №3. – С. 51–57.
12. Шищенко П.Г. Принципы и методы ландшафтного анализа в региональном проектировании / П.Г. Шищенко. – К.: Фитосоциоцентр, 1999. – 284 с.

УДК 911.2 (091) (477.87): 712

Микола Карабінюк, Анатолій Мельник

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕОЛОГІЧНОГО ФУНДАМЕНТУ ЛАНДШАФТУ СВИДОВЕЦЬ

Проаналізована історія дослідження геологічного фундаменту (геологічної будови, неотектонічних рухів і рельєфу) ландшафту Свидовець. Значну увагу приділено характеристиці окремих праць в яких висвітлено результати геологічних та геоморфологічних досліджень, проведених безпосередньо на території Свидовця. Звернуто увагу на особистий вклад тих чи інших дослідників у вивчення тектонічних особливостей, неотектоніки, дочетвертинних і четвертинних відкладів та рельєфу ландшафту.

Ключові слова: ландшафт Свидовець, геологічний фундамент ландшафту, історія дослідження, геологічна будова, рельєф.

Mykola Karabiniuk, Anatoliy Melnyk. The History of Research of Landscape's Svidovets geological Foundation. *The history of landscape's Svidovets geological foundation research (geological structure, neotectonic movements and relief) is analyzed. Considerable attention is devoted to the description of separate works in which the results of geological and geomorphological investigations conducted directly on the territory of Svidovets. Emphasis is laid on the personal contribution of various researchers studying tectonic features, neotectonic quaternary sedimentations and landscape's relief. The investigation of landscape Svidovets geological foundation was mainly related to the study of geological structure and relief of Ukrainian Carpathian Mountains as a whole, their separate tectonic coverings or geomorphological areas. At the same time, a lot of research studies, especially geomorphological, were directly concerned with landscape or its separate parts. Geological map of Ukrainian Carpathians in scale 1:200 000 edited by V. Shakina (1976), geological map of Ukraine in scale 1:200 000 (B. Matskiy and others (2009)) and especially V. Vaschenko's maps of quaternary sedimentations in scale 1:50 000 (1985) in accordance to which the landscape of Svidovets is composed of flysch world rotation of mainly*

clay and sandstone type of paleogene, chalky-paleogene and chalky system, deserve special attention among the mentioned works. Particularly important attention for further landscape researches is paid to the results of geomorphological mappings of Svidovets territory in scale 1:50 000 given by V. Vaschenko in 1985. The conducted analysis of the history of landscape's Svidovets geological foundation research proves a relatively high degree of studying its tectonic peculiarities, stratigraphy and relief, as well as its modern collapse and pouring processes, processes of plane washout, linear erosion, landslides, mudflows and others. It is proved by the presence on the whole landscape's territory of geomorphological map and maps of quaternary sedimentations in scale 1:50 000 and descriptions to them (Vashchenko, 1985).

Keywords: *landscape of Svidovets, geological foundation of landscape, research history, geological structure, relief.*

Актуальність дослідження. Аналіз історії дослідження природних умов ландшафту Свидовець має як наукове, так і прикладне значення, оскільки дозволяє встановити ступінь вивченості його природних компонентів, що є важливим для їх раціонального природокористування. З ландшафтної точки зору результати таких досліджень є важливими для аналізу факторів формування морфологічної структури ландшафту Свидовець і подальшого вивчення закономірностей його просторово-часової організації.

Оскільки ведуча роль у формуванні морфологічної структури гірських ландшафтів належить геолого-геоморфологічним (літогенним) чинникам [32], тому відомості про гірські породи, особливості їх залягання та пов'язані з ними форми рельєфу є важливими як для розмежування природних територіальних комплексів, так і пізнання їхніх властивостей.

Поняття геологічний фундамент (геолого-геоморфологічна, або літогенна основа) ландшафту, яке було сформоване в працях М.А. Солнцева (1954, 1960, 1962, 1963), включає геологічну будову, літологію поверхневих порід і рельєф [39]. Згідно А.Г. Ісаченка (1991) геологічний, або твердий фундамент ландшафту – це окрема морфоструктура або її частина, яка сформована породами однієї формації (в орогенних областях – частіше комплексом порід різних формацій, які приурочені до однієї геологічної структури), із закономірним набором морфоскульптур і узгоджених з ними четвертинних відкладів. Основними його показниками є петрографічний склад поверхневих гірських порід, умови їхнього залягання, режим неотектонічних і сучасних рухів та рельєф [24, с.126-127].

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Спеціальні дослідження присвячені історії вивчення геологічної будови і рельєфу гірського масиву Свидовець не проводилися. У зв'язку з цим заслуговують на увагу результати аналізу історії геологічної будови і рельєфу Українських Карпат С.С. Круглова і О.В. Максимова (1968), П.М. Циця (1968), В.М. Шушняка (2004, 2014), Вододільно-Верховинських Карпат Р.О. Сливки (2001) та Полонинсько-Чорногірських Карпат Я.С. Кравчука (2008) та ін.

Мета і цілі статті. Метою даної праці є аналіз історії дослідження геологічного фундаменту

(тектоніки, неотектоніки, стратиграфії і рельєфу) ландшафту Свидовець та з'ясування внеску окремих вчених у його вивчення.

Виклад основного матеріалу. Ландшафт Свидовець – цілісний, ясно відособлений у рельєфі гірський масив в Українських Карпатах, який характеризується добре вираженими в тектоніці, орографії і гідрографії межами. Він простягається з північного заходу на південний схід від р. Тересва і її лівої притоки Брустуриянка до р. Чорна Тиса. Відповідно північно-західна і південно-східна межі ландшафту проходять по тектонічних порушеннях, до яких приурочені русла зазначених вище рік, північно-східна – по синклінальному зниженню успадкованому річками Турбаг і Чорна Тиса, а південно-західна – пов'язана з межею Дуклянського і Поркулецького тектонічних покривів, що знаходить вираження в рельєфі [31].

З точки зору фізико-географічного районування ландшафт Свидовець входить до складу Свидовецько-Чорногірського району Високогірно-Полонинської області та межує на південному сході з Чорногірським ландшафтом, на північному сході – з Буштульським тієї ж фізико-географічної області [31]. На північному сході він межує з Братківським ландшафтом Високогірно-Полонинської області, на південному заході – з Апецьким Стіг-Плайського району середньогірно-полонинської області, на північному сході – з Ясінянським Міжгірно-улоговинного району Міжгірно-верховинської області, а на заході – з Русько-Мокрянським Міжгірського району також Міжгірно-верховинської області [31].

Орографічну вісь ландшафту Свидовець утворює гірський хребет загальнокарпатського простягання з вершинами Свидова (1424,7 м), Подпула (1629,6), Унгаряска (1707,8 м), Трояска (1702,6), Котел (1770,8 м), Стіг (1704,3 м), Близниця (1881,0 м), який має низку відгалужень ("плайок", за С.Л. Рудницьким (1925)) південного простягання – Апецької, Стайкової, Гласкулової, Урду.

Гірський масив Свидовець складений переважно масивними пісковиками крейдового і палеогенового віку [11], з чим пов'язана його орографічна цілісність і характер рельєфу. Подібність літології гірських порід і рельєфу ландшафту Свидовець зумовила єдність його гідро-кліматичних умов, ґрунтово-рослинного покриву та своєрідну морфологічну структуру.

Дослідження тектонічної будови. Одними із перших дослідників тектоніки Українських Карпат, до яких належить ландшафт Свидовець, були Г.П.Алферьев (1948) та А.А. Богданов (1949). Як зазначають С.С. Круглов і О.В. Максимов, вони вивчали тектонічну будову базуючись на теорії фіксізму, яка виходить із уявлень про непорушність (фіксованість) ділянок земної кори та вирішальну роль вертикально спрямованих тектонічних рухів у її розвитку і розглядали Українські Карпати як мегаантиклінорій [27]. Згідно тектонічної карти Східних Карпат А.А. Богданова південна частина Свидовця розміщена в межах внутрішньої антиклінальної зони, а північна відноситься до ділянок піднятої складчастої основи центральної синклінальної зони, які є структурними частинами складчастої області Східних Карпат [3].

Вивчаючи неотектонічні рухи І.Д. Гофштейн (1964) уклад картосхему неотектоніки Українських Карпат, згідно якої Свидовець належить до внутрішнього поясу складчастості, в якому проявлялась лише одна її новітня фаза на межі палеогену і неогену. Згідно структурного поділу Українських Карпат І.Д. Гофштейна високогір'я ландшафту Свидовець знаходиться в межах Полонинської тектонічної зони, центральна частина якого представлена горстом, а північно-східні і південно-західні схили належать до Внутрішньої флішової тектонічної зони [20]. На думку І.Д. Гофштейна, на території ландшафту Свидовець в межах Полонинської зони чітко виражена тектонічна структура у рельєфі та проявляється значна тектонічна активність, для якої з початку неогену характерні показники ізобаз становлять 1000-1500 [20].

Завдяки працям О.С. В'ялова (1960, 1965а, 1965б, 1966, 1967, 1969) розвивались уявлення про складчасто-лускувату будову Українських Карпат. Згідно зі схемою тектонічного поділу західних областей УРСР О.С. В'ялова Свидовець розміщений в Кросненській тектонічній зоні з Венгловецькою (Субсілезькою), Сілезькою, Буковецькою і Переддуклянською (Ветлинською) підзонами і її можливим продовженням – Черногірської зони [8, с.9]. Дещо пізніше О.С. В'ялов та інші (1967) удосконалили схему тектоніки Українських Карпат та прилягаючої до них частини Східно-Європейської платформи, згідно з якою південна частина Свидовця знаходиться в межах Черногірської, а північна – Сілезької зон.

Опираючись на матеріали буріння Є.К.Лазаренко та інші (1963) [33], а пізніше В.В. Глушко і С.С. Круглов (1971) [12] обґрунтували покривну структуру Українських Карпат. Згідно зі схемою тектонічного поділу Закарпаття Є.К. Лазаренка та Е.А. Лазаренка (1963) південна частина ландшафту Свидовець (територія на південь від лінії с. Лопухів – смт Ясіня) знаходиться у Магурській зоні, а північна – Кросненській, які є структурними частинами Карпатської складчастої області [33].

Відповідно до тектонічної схеми Українських

Карпат С.С. Круглова і О.В. Максимова (1968), укладеної за літературними даними, центральна і південна частина ландшафту Свидовець знаходиться в межах Черногірської тектонічної зони, а північна частина – Кросненської (або Сілезької) зони.

Відповідно до тектонічного районування Українських Карпат В.В. Глушка і С.С. Круглова (1971) центральна, південна та південно-східна частина ландшафту Свидовець знаходиться в межах Близницької та Лужанської підзони Дуклянської зони, східна (басейн потоку Свидовець) – в межах Яловичорської підзони Черногірської зони, західна (басейн потоку Яблуниця) – в межах Сілезької зони, а північна (хребет Шасса, а також територія на північ від вершини Татарука) – в межах Скибової зони [12].

На думку М.А. Беєра, С.Л. Бизової, Н.И.Маслакової (1971) Близницька підзона (Близницька підзона Дуклянської зони згідно В.В. Глушко і С.С.Круглов (1971)) і Говерлянська підзона (Яловичорська підзона Черногірської зони згідно В.В.Глушко і С.С. Круглов (1971)) є структурно-фаціальними елементами Черногірської (Шипотської) зони Українських Карпат і на півночі межують із Скибовою зоною. Аналізуючи геологічну будову Близницької підзони згадані вище дослідники встановили чергування антиклінальних та брахіантиклінальних структур, особливості зім'ятості та характер взаємодії лусок підзони (Татаруки, Подпули, Темпи) (зокрема, вони звернули увагу, що в районі гори Близниця чітко виражена неузгоджена зім'ятість геологічних пластів, значно поширені лежачі складки північного орієнтування) [2].

Відповідно до тектонічної схеми Закарпатської області С.С. Круглова (1981) ландшафт Свидовець знаходиться в межах Дуклянського і Черногірського покривів (зон згідно В.В. Глушко і С.С. Круглов (1971)) та Кросненської зони.

В 1985 році на територію ландшафту Свидовець В.А. Ващенком була укладена тектонічна схема у масштабі 1 : 100 000, згідно якої досліджуваний ландшафт знаходиться в межах Свидовецької, Красношорської, Сілезької та Черногірської структурно-фаціальних зон. Свидовецька і Красношорська зони охоплюють центральну, південну і південно-східну частини ландшафту й узгоджуються відповідно з Близницькою і Лужанською підзонами Дуклянської зони, виділеними В.В. Глушком і С.С.Кругловим (1971). Південна межа Сілезької зони, яка охоплює північну частину ландшафту Свидовець, співпадає з межею Черногірської (Шипотської) і Скибової зон М.А. Беєра та ін. (1971). Сілезька зона В.А. Ващенка відповідає Кросненській зоні С.С. Круглова (1981), а Говерлянська підзона Черногірської зони – однойменній підзоні М.А. Беєра та ін. (1971), яку В.В. Глушко і С.С. Круглов (1971)) назвали Яловичорською підзоною.

Співробітниками Українського науково-

дослідного геологорозвідувального інституту у 1986 році була укладена карта тектонічної будови Українських Карпат у масштабі 1 : 200 000 під редакцією В.В. Глушка і С.С. Круглова [43] і пояснювальна записка до неї під редакцією С.С.Круглова [42]. Згідно даної карти виділена В.В.Глушком і С.С. Кругловим (1971) Дуклянська зона із Близницькою та Лужанською підзонами (Свидовецькою і Красношорською зонами згідно В.А.Ващенко (1985)), отримала назву Дуклянського покриву. Кросненська зона згідно С.С. Круглова (1981) (Сілезька згідно В.А. Ващенко (1985)) була розділена на Славсько-Верховинську та Турківську підзони, остання з яких охоплює північну частину ландшафту Свидовець. Невелика північно-східна частина досліджуваного ландшафту знаходиться в межах Яловичорської підзони Чорногірського покриву, яка відповідає Говерлянській підзоні М.А.Беєра і ін. (1971) та В.А. Ващенко (1985).

Відповідно до тектонічної карти Закарпатської області С.С. Круглова (1991) південна частина ландшафту Свидовець знаходиться в межах Дуклянського покриву, східна – в межах Чорногірського покриву, а північна – в зоні Кросно [23].

У 2009 році на основі узагальнення результатів вивчення тектоніки В.В.Глушком і С.С.Кругловим (1971, 1986), М.А.Беєром, С.Л.Бизовою, Н.І. Маслаковою (1971), С.С. Кругловим (1981, 1991), В.А. Ващенко (1985) та іншими, Б.В.Мацьків та ін. уклали тектонічну схему, згідно якої центральна, південна і південно-східна частини досліджуваного ландшафту знаходиться в межах Лужанського (Красношорського згідно В.А.Ващенко (1985)) і Близницького (Свидовецького згідно В.А. Ващенко (1985)) субпокривів Дуклянського покриву, північна частина – в межах Турківської підзони (Новоселицька, Ялинкувате і Брустерянська луски) Кросненської зони, а невелика східна частина – в межах пакету Шипітського (Яловичорського згідно В.В. Глушко і С.С. Круглов (1971)) субпокриву Чорногірського покриву [29].

Для ландшафту Свидовець характерна значна неотектонічна активність. Згідно карти неотектонічних рухів України В.П. Палієнко (2009) сумарна амплітуда неотектонічних (пізній кайнозой-антропоген) рухів земної кори тут становить 1600-1800 м, а згідно карти сучасних тектонічних рухів земної кори України А.Л. Боднара та ін. (2009) ландшафт Свидовець знаходиться в районі прояву підняття земної кори із значною кількістю розломів з насувними ознаками сучасної тектонічної активності [34].

За результатами дослідження геологічної будови та еволюції Українських Карпат на основі терейного аналізу О.М. Гнилко (2011а, 2011б, 2012) уклали карту головних тектонічних елементів Українських Карпат, відповідно до якої південна та східна частина ландшафту Свидовець знаходиться в межах Свидовецького, Красношорського і Чорногірського внутрішніх флішевих Передмармароських

покривів Зовнішніх Східних Карпат, а північна частина - в межах Скибового зовнішнього флішево-моласового покриву Зовнішніх Карпат. Дослідник обґрунтував, що названі покриви є самостійними структурно-фаціальними одиницями [17, 18, 19]. Виділений О.М. Гнилком Красношорський покрив узгоджується із Лужанською підзоною, яку виділили В.В. Глушко і С.С. Круглов (1971, 1986) (інша її назва Красношорська зона згідно В.А. Ващенко (1985)). Говерлянський субпокрив Чорногірського покриву відповідає однойменній підзоні М.А. Беєра та ін. (1971), В.А. Ващенко (1985) та Яловичорській підзоні В.В. Глушка і С.С. Круглова (1971, 1986). Натомість, Свидовецький покрив, який відлив О.М.Гнилко, займає дещо більшу площу у порівнянні із Близницькою підзоною В.В. Глушка і С.С. Круглова (1971, 1986) та М.А. Беєра та ін. (1971) і простягається від р. Чорна Тиса до р. Віча, але в межах ландшафту Свидовець охоплює ту саму центральну його частину. Сілезька (Кросненська) зона, яку виділили В.В. Глушко і С.С. Круглов (1971, 1986), О.М. Гнилко обмежив до басейну р. Ріка, відповідно північна частина ландшафту Свидовець входить до Скибового зовнішнього флішево-моласового покриву Зовнішніх Карпат, який узгоджується із Скибовою зоною Беєра та ін. (1971).

Дослідження стратиграфії дочетвертинних відкладів. Одним із перших дослідників гірських порід Свидовця був Є. Ромер (1906), який в процесі вивчення давньольодовикового рельєфу звернув увагу на склад і особливості їх залягання на північно-східних та південно-західних схилах високогір'я Свидовця, в яких закладені кари та цирки.

У 1963 році Є.К. Лазаренко та Е.А. Лазаренко (1963) уклали одну з перших схематичних геологічних карт Закарпаття, згідно якої південно-західний макросхил ландшафту Свидовець та басейн річки Яблониця в його західній частині в межах Дуклянського і Чорногірського покривів складені геологічними відкладами верхнього відділу (пісковики, аргіліти, алевроліти, мергелі, кварцити) і нижнього відділу (пісковики, аргіліти, алевроліти, вапняки, мергелі) крейди, а на північному-східному макросхилі досліджуваного ландшафту в межах зони Кросно поширені геологічні відклади палеоцену (пісковики, гравеліти, конгломерати, аргіліти) [33]. В басейні річки Чорна Тиса на досліджуваній території невеликими вклиненнями поширені геологічні відклади олігоцену (чорні аргіліти, вапняки, мергелі, пісковики з прошарками аргілітів) та еоцену (пісковики, аргіліти, алевроліти) [33].

На думку І.Д. Гофштейна (1964) Свидовецький хребет складений із пісковиково-аргілітового і пісковикового комплексів (блоків) гірських порід. Прикладом пісковиково-аргілітового блоку, як зазначає І.Д. Гофштейн, може бути флішова товща в районі вершини Близниця (1880 м), в розрізі якого переважають пісковики із середньою

потужністю 30–50 см, або виходи корінних порід на обвальній стінці кару на північ від г. Доляски, де середня потужність пластів голубувато-сірих різнозернистих пісковиків становить 1–1,5 м [20, с.23]. В якості прикладу пісковикового блоку, І.Д.Гофштейн наводить г. Татарука (1707 м), яка складена масивними середньозернистими пісковиками з тонкими прошарками аргілітів, а місцями взагалі без них [20, с.23].

В 1966 році співробітницею тресту «Київ-геологія» Н.С. Расточинською була укладена геологічна карта Східних Карпат в межах УРСР у масштабі 1:1 000 000 під редакцією М.М. Жукова, згідно якої на території ландшафту Свидовець найбільш поширені геологічні відклади верхнього відділу крейди (пісковики, аргіліти, алевроліти, мергелі, кварцити), які формують найбільш підняту центральну частину досліджуваного ландшафту – від гірських хребтів Шанта і Бедевельська на заході, до Урду-Флавантучу – на сході [35]. В південній частині ландшафту Свидовець на плайках Апещька, Стайкова, Гласкулова та Урду поширені геологічні відклади нижнього відділу крейди (пісковики, чорні аргіліти, вапняки, кварцити, мергелі, алевроліти), а в північній, в басейні річок Брустуриянка з притокою Турбат – відклади еоцену (пісковики, алевроліти, аргіліти, строкаті аргіліти), а в басейні Чорна Тиса – олігоцену (аргіліти, пісковики, алевроліти, мергелі) [35].

М.А. Беєр, С.Л. Бизова та Н.И. Маслакова (1971) досліджуючи геологічну будову Близницької підзони Флішових Карпат, з якою пов'язана найвища частина ландшафту Свидовець, уклали схематичну геологічну карту даної підзони та описали стратиграфію геологічних світів, їхню потужність і включення форамініфер. Згідно цієї схеми найбільш поширеними геологічними відкладами в цій частині ландшафту Свидовець є маастрихт-палеоценові близницькі верстви середньо- та груборитмічного пісковикового флішу, які формують схили вершини Близниця, верхів'я рік Косівська (Кісва) і Шопурка; в басейні рік Чорна Тиса (в районі с. Свидовець) і Мала Шопурка – відклади нижньої (переважно чорні аргіліти) і верхньої (переважно пісковиковий фліш з глауконітово-кварцовими пісковиками) підсвітами шипотської світи (нижня крейда-сеноман) [2]. Червоні аргіліти нижньололинської підсвіти (турон-сантон) поширені в басейні р. Мала Шопурка на Апещькій плайці та лівих притоках потоку Свидовець, а масивні туфопісковики верхньололинської підсвіти (кампан) найбільш поширені на східній частині Свидовця (в нижній частині потоку Гропинець, який бере початок із східних схилів г. Близниця) [2]. Найменш поширеними відкладами в ландшафті Свидовець є дрібноритмічний алевроліто-глинистий фліш з прошарками пісковиків і гравелітів бобруцьких верств (нижній-середній еоцен), які зустрічаються зрідка на хребті Свидовець [2].

Досліджуючи стратиграфію палеогенових

відкладів Свидовецької (Близницької згідно В.В.Глушко і С.С. Круглова (1971, 1986)) підзони П.Н. Царенко і А.Д. Грузман прийшли до висновку, що згаданий вище поділ палеогенових відкладів М.А. Беєра та ін. (1971) не може бути сприйнятий в силу того, що розрізи з кожної з тектонічної луски є відмінними між собою, а також з причин фаціальної мінливості відкладів в окремих лусках, які простежуються по довжині іноді до 50 км [45, с.139]. Натомість, П.Н. Царенко і А.Д. Грузман в межах Свидовецької підзони виділили та описали стратиграфію геологічних порід лусок Татарука, Шаси та Урду [45]. Вони звернули увагу, що вміст мікрофауни у досліджуваних палеогенових відкладах лусок Татарука і Шаси дуже малий, в результаті чого розмежування палеоценових і еоценових відкладів є умовним, натомість у відкладах Урдинської луски наявна значна кількість мікрофауни, яка є важливим індикатором при визначенні точного віку геологічних відкладів [45].

В 1976 році працівниками Українського науково-дослідного геологорозвідувального інституту була укладена геологічна карта Українських Карпат у масштабі 1: 200 000 під редакцією В.А.Шакіна, згідно якої ландшафт Свидовець складений чергуванням флішових світ переважно пісковиково-глинистого типу палеогенової, крейдово-палеогенової та крейдової систем [11]. Найбільш поширеними в центральній і південно-східній частинах досліджуваного ландшафту в межах Близницької підзони є відклади груборитмічного пісковикового флішу крейдово-палеогенової системи та масивні пісковики з прошарками аргілітів палеогенової системи і в меншій мірі (в басейні потоку Гропинець) – темно-сірі аргіліти з прошарками товстошаруватих пісковиків і туфопісковиків тростянецької світи [11]. Натомість у південній і південно-західній частині Свидовця в межах Лужанської підзони поширені аргіліти, алевроліти і пісковики шипотської світи та червоні і зелені аргіліти і мергелі яловецької світи крейдової системи [11].

Згідно згаданої вище геологічної карти Українських Карпат в північній частині ландшафту Свидовець в межах Кросненської зони поширений тонкоритмічний сірий і строкатий фліш, пісковиково-глинистий тонкоритмічний фліш та товстошаруваті масивні пісковики з тонкими прошарками аргілітів довжанської та вигодської світ палеогенової системи, а у східній, в межах Яловичорської підзони, – кварцитовидні пісковики, аргіліти, зрідка мергелі верхньошипотської підсвіти, чорні аргіліти, пісковики, алевроліти і мергелі нижньошипотської підсвіти та червоні і зелені аргіліти та мергелі яловецької світи крейдової системи [11].

У 80-х роках ХХ ст. співробітниками Львівської геологорозвідувальної експедиції геологічного об'єднання «Західукргеологія» на території ландшафту Свидовець проводились великомас-

штабні геологічні знімання під керівництвом В.А.Ващенко, в результаті яких були укладені карти геологічної і геоморфологічної будови та карта четвертинних відкладів у масштабі 1:50 000 [4]. Згідно геологічної карти найбільш піднята центральна частина ландшафту Свидовець з гірськими хребтами Шанта, Бедевельська, Свидовець, Урду-Флавантуч, які знаходяться в межах Свидовецької зони (Блиzniцької підзони згідно В.В. Глушко і С.С. Круглова (1986)), складені сірими пісковиками з чергуванням аргілітів урдинської світи, пісковиково-глинистим флішом нижнього еоцену та нерозчленованими аргілітами з прошарками пісковиків середнього-верхнього еоцену [4]. Межиріччя річок Велика і Мала Шопурка та Косівська, тобто південна частина плайок Апещка, Стайкова і Гласкулова, яка знаходяться в межах Красношорської зони (Лужанської підзони згідно В.В. Глушко і С.С. Круглова (1986)), складені переважно геологічними відкладами крейдової системи – чергуванням середньо-товстошаруватих пісковиків “буркутського” типу і пачок перешарувань аргілітів і пісковиків “шипотського” типу, а також кварцитоподібними пісковиками верхньої підсвіти і чорними аргілітами нижньої підсвіти шипотської світи, натомість в районі вершини Плески Унгурської (1391,7 м) поширені аргіліти і мергелі строкаті нижньої підсвіти та тонкоритмічне перешарування аргілітів і алевролітів верхньої підсвіти яловецької світи [4].

Північна частина ландшафту Свидовець, яка знаходиться в межах Сілезької (Кросненської згідно В.В. Глушко і С.С. Круглова (1986)) зони, згідно досліджень В.А. Ващенко, складена геологічними відкладами палеогенової системи, а саме чергуванням аргілітів сірих, алевролітів і пісковиків головецької світи і пісковиками з пачками тонкоритмічного перешарування алевролітів і аргілітів довжинської світи (поширені переважно на північно-східних схилах хребта Шасса та в басейні Чорної Тиси), а також масивними грубошаруватими пісковиками яменської світи, тонкоритмічним перешаруванням зелено-сірих аргілітів і алевролітів манявської світи, масивними пісковиками з прошарками аргілітів вигодської світи та пісковиково-глинистим флішем стрийської світи крейдової системи (поширені в басейнах річок Яблониця і Турбат) [4]. В східній частині досліджуваного ландшафту у районі вершини Менчул та в басейні потоку Свидовець, які знаходяться в межах Говерляньської (Яловичорської згідно В.В. Глушко і С.С. Круглова (1986) підзони, поширені кварцитоподібні пісковики верхньошипотської підсвіти, тонкошаруваті чорні аргіліти нижньошипотської підсвіти та нерозчленовані тонкоритмічні перешарування аргілітів яловецької світи [4].

У 1991 році була опублікована геологічна карта Закарпатської області С.С. Круглова, згідно якої на території ландшафту Свидовець поширені геологічні відклади верхнього і нижнього відділу

крейдової системи, еоцену і палеоцену палеогенової системи [23].

Згідно карти геологічної будови (дочетвертинний зріз) Українських Карпат масштабу 1 : 1 000 000 С.С. Круглова (2009) північно-східна частина ландшафту Свидовець складена відкладами палеогенової системи (палеоцен-еоцен (фліш), еоцен (фліш, пісковики, вапняки), олігоцен (різномірний фліш, аргіліти, мергелі)), центральна і південно-західна – відкладами крейдової системи (верхня крейда (фліш, червоноколірні мергелі), верхньої – крейди-палеоцену (фліш та бітумінозні аргіліти), крейди (нерозчленовані відклади; фліш, мергелі тощо)) [34].

У 2009 році на основі узагальнення матеріалів раніше проведених геологічних зйомок В.А.Шакіним (1976), В.А. Ващенко (1985) та ін. Б.В. Мацьків та ін. уклали Державну геологічну карту України у масштабі 1:200 000 на частину Українських Карпат, що включає територію ландшафту Свидовець [30], яка узгоджується із геологічною картою В.А. Ващенко (1985), та пояснювальну записку до неї, в якій поданий опис стратифікованих утворень, тектонічної будови, історії геологічного розвитку та корисних копалин досліджуваної території [29].

В результаті вивчення стратиграфії палеоцену-еоценового флішу Свидовецького покриву (Блиzniцької підзони згідно В.В. Глушко і С.С.Круглова (1986)) О.М. Глинко та С.Р. Глинко (2012) виділили біозони палеоцену, нижнього еоцену, середнього еоцену, бартону, верхнього еоцену, встановили межу палеоцену і еоцену в літологічно одноманітному фліші бобруцької світи, провели реконструкцію вірогідних умов осадо-нагромадження флішу Свидовецького покриву, прийшли до висновку, що формування палеоцену-еоценового флішу Свидовецького покриву відбувалось у глибоководних умовах [19].

Дослідження стратиграфії четвертинних відкладів. В процесі вивчення четвертинних відкладів Українських Карпат М.С. Демидюк (1968) звернув увагу, що давньольодовикові моренні відклади на Свидовці найчастіше зустрічаються на північних схилах і представлені морфологічно вираженими боковими та кінцевими крупно-уламковими та бриловими моренами, вік яких точно не встановлений.

Згідно карти четвертинних відкладів В.А.Ващенко на Свидовці наявні наступні генетичні групи четвертинних відкладів: елювіальні (на випуклих ділянках хребтів Свидовець, Урду-Флавантуч та ін.), гравітаційні (полонина Татул, північно-західний схил відрогів від вершини Котел (1770,8)) та водні (делювіальні, пролювіальні, водно-льодовикові, алювіальні) [4]. Останні поширені по всій території Свидовця, окрім водно-льодовикових відкладів, які приурочені переважно до північно-східного макросхилу [4].

Згідно карти четвертинних відкладів України

Б.Д. Возгрин та П.Ф. Гожики (2009) на території ландшафту Свидовець найбільш поширені елювіально-делювіальні та елювіальні відклади, в нижніх частинах схилів переважають делювіально-колювіальні, а до днів річкових долин Тересви, Косівської (Кісви), Шопурки, Чорної Тиси приурочені алювіальні відклади [34].

Дослідження рельєфу. Одним із перших давньольодовиковий рельєф Свидовця досліджував Є. Ромер (1906, 1909). Він, як зазначає Я.С. Кравчук, охарактеризував давньольодовикові форми рельєфу на північно-східних та східних схилах Свидовецького масиву і на основі аналізу численних карів та льодовикових долин зробив висновок, що зледеніння на Свидовці було дворазове [26, с. 6]. Є.Ромер обгрунтував, що зледеніння було поширене не лише на найвищих вершинах Карпат та Альп, а також на гіпсометрично нижчих ділянках до 2000 м н.р.м. [53]. Дослідник проаналізував морфометрію льодовикових долин та карів Свидовця, а для деяких з них (Ворожеска, Апшинська та ін.) уклав великомасштабні гіпсометричні карти [53]. В результаті вивчення морфометрії Свидовецького, Чорногірського, Братківського та інших гірських хребтів Українських Карпат, Є. Ромер прийшов до висновку про існування давньої поверхні вирівнювання [54].

Сліди давнього зледеніння на Свидовці досліджував Ф. Вітасек (1924), який охарактеризував його орографічні особливості та найбільші кари (Труфанецький, Апшинецький, Ворожеський та ін.) [55].

С.Л. Рудницький (1925, 1927) вивчаючи розвиток та перебудову верхів'я річкової системи Закарпаття, висловив думку, що в результаті тектонічних рухів земної кори був сформований один із найстаріших вододілів, який визначали хребти Черногора, Свидовець, Полонина Красна, Боржава та інші. Аналізуючи особливості рельєфу зазначеного вододілу, характер простягання річкових долин тощо, С.Л. Рудницький обгрунтував наявність тут давньої поверхні вирівнювання, описав орографічні особливості Свидовця та звернув увагу на характер простягання відрогів головного пасма та наявність слідів зледеніння [36].

П.М. Цись (1956, 1957, 1962, 1968) розробив схему геоморфологічного районування Українських Карпат на основі повздовжньої структурно-морфологічної зональності гір, згідно якої більша центральна і південна частина території ландшафту Свидовець знаходиться у геоморфологічному районі альпійського і середньогірного рельєфу гірських груп Свидівця і Чорногори (тут характерний альпійський (реліктово-гляціальний) тип рельєфу, добре виражені ділянки давнього полонинського пенеплену та середньовисотний нагірний рельєф (полонинський тип)) та районі середньовисотного нагірного рельєфу Полонинського хребта Полонинсько-Чорногірської геоморфологічної області [49, с.79]. Північно-західна частина Свидовця знаходиться в межах геоморфологічного району

середньовисотних хребтів і гірських груп Привододільних Горган Вододільно-Верховинської геоморфологічної області [47, 49].

На думку П.М. Цися Свидовець є орографічним продовженням Полонинського хребта, але його відмінною рисою є наявність давньольодовикових форм рельєфу із скелястими схилами [47]. Він звернув увагу, що на Свидовці погано збереглися моренні відклади, а льодовикова ерозія посилила ступінчастість повздовжнього профіля річкових долин Драгобрату, Труфанця та ін., а також виділив в його межах вісім річкових терас [47].

Як зазначає Я.С. Кравчук, на південно-західному макросхилі Свидовця, О.І. Спірідонов (1952) і П.М. Цись (1957) виділили три денудаційні поверхні з відносними висотами: 900–1100 (релікти Полонинського пенеплену), 500–600 і 150–250 м [26, с.54]. Наявність збережених рештків Полонинського пенеплену, на думку П.М. Цися, є однією з основних унікальних ознак геоморфологічного району альпійського і середньогірного рельєфу гірських груп Свидівця і Чорногори [48].

І.Д. Гофштейн (1964), як зазначає Я.С. Кравчук, на південно-західних схилах Свидовця виділив дві поверхні вирівнювання: Підполонинську та поверхню Урду, яка отримала свою назву від південного відрогів хребта Свидовця [26, с.54]. Деяко пізніше І.Д. Гофштейн (1995) виділив на Свидовці ділянки вершинної Полонинської поверхні, підняті ділянки поверхні Урду та реліктові поверхні Урду [21].

Впродовж 1965-1966 та 1968-1969 років на території Свидовецького масиву проводились детальні геоморфологічні дослідження геоморфологічною партією науково-дослідного сектору Львівського університету, в результаті яких були описані форми льодовикового рельєфу плейстоценових зледенінь на його північних схилах – від г. Темпа (1634,3 м) на заході, до полонини Менчил на сході, а також на східних і південно-східних схилах хребта Урду-Флавантуч з вершиною Близнаця (1880, 6 м) [26, с.77]. Вивчаючи релікти давнього зледеніння та інші форми рельєфу Свидовця Я.С. Кравчук і Р.Є. Сливка (1966) в його межах охарактеризували два типи рельєфу: середньогірний рельєф із слідами давнього зледеніння на структурах Внутрішньої антиклінальної зони та середньогірний рельєф із реліктами поверхонь вирівнювання на структурах Внутрішньої антиклінальної зони [13].

У 1967 році В.В. Тиханіч вивчаючи сліди плейстоценового зледеніння та особливості формування і розташування давньольодовикових форм рельєфу Свидовця, проаналізував 23 кари та 3 древні сніжникові ніші, більшість з яких описав, а також наніс на карту їхні власні назви [44].

Д.Г. Стадницький та Р.О. Сливка (1970) вивчали особливості розвитку, поширення та періодичність інтенсифікації сучасних геоморфологічних процесів (обвальних-осипних, площинного змиву, лінійного розмиву, зсувів та селів) на

території Свидовця, їхній взаємозв'язок і взаємобумовленість з рельєфом, геологічною будовою та особливостями гідро-кліматичних умов. Вони встановили вертикальну залежність розвитку і поширення зазначених геоморфологічних процесів на Свидовці, яка полягає в тому, що схили нівальної обробки і процесів площинного стоку в пригребеневій частині хребтів змінюються донизу ділянками схилів з дуже розвинутими процесами площинного змиву та обвалью-осипного зносу, а на нижчих гіпсометричних рівнях (на схилах терасованих річкових долин і місцях виходів глинистого флішу) поширені зсувні явища [41].

На території ландшафту Свидовець у верхів'ях басейну річки Чорна Тиса (в басейні потоку Апшинець) впродовж 1974–1990 років проводились стаціонарні дослідження рельєфотворчих процесів співробітниками Московського державного університету імені М. Ломоносова під керівництвом Г.С. Ананьєва. В результаті проведених досліджень, як зазначає В.М. Шушняк, були отримані кількісні показники швидкості вивітрювання в умовах середньогір'я і швидкості руху кам'яних розсипищ у субальпійському поясі Свидовця [52, с.32].

Згідно схеми геоморфологічного районування Українських Карпат Г.С. Ананьєва (1981) Свидовець знаходиться в межах Полонинської підпровінції геоморфологічного району осьової зони Карпат [14]. Дослідження Г.С. Ананьєва у верхів'ях річки Чорна Тиса головно стосувалися вивчення генезису рельєфу та умов його розвитку, вивчення сучасних геоморфологічних процесів (схилових, ерозійних тощо), а також їх залежності від геологічної будови [14]. Дослідник встановив, що щільні і масивні породи (пісковики) свидовецької і досвжинської світ формують слабкорозчленований рельєф, який є відносно стійким до процесів ерозії, натомість найменш стійкими до процесів денудації є аргіліти і алеволіти нижньоменлітової відсвіти [14, с.53]. Досліджуючи давньольодовиковий рельєф Г.С.Ананьєв описав морфологічні особливості Апшинецьких та Ворожеських карів та визначив, що межа поширення гляціальних відкладів, які на північному макросхилі ландшафту Свидовець представлені валами бокових і донних морен, знаходиться в потоці Апшинець на абсолютній висоті 1050-1100 м н.р.м.

Флювіальні процеси в басейні р. Мандринець (права притока р. Свидовець) впродовж 1988–1990 років на комплексному екзоморфодинамічному стаціонарі «Свидовець» Львівського національного університету імені Івана Франка досліджували В.М.Шушняк, Р.М. Гнатюк під керівництвом Я.С.Кравчука [26]. Протягом функціонування стаціонару проводилися систематичні спостереження за екзогенними процесами. На основі даних стаціонарних досліджень В.М. Шушняком були проведені розрахунки кореляційної та регресійної залежності між опадами і каламутністю води у

р.Мандринець та між опадами і шаром змитого ґрунту в ялиновому лісі, визначена взаємодія параметрів стоку води і наносів, а також проаналізована залежність показників стоку від режиму випадання опадів і стану підстилаючої поверхні [51, с.200].

У 1991 році І.П. Ковальчук, Я.С. Кравчук і Ю.В. Зінько уклали геоморфологічну карту Закарпатської області, згідно якої характерними типами рельєфу для Свидовця є: складчасто-покровного плосковершинного середньогір'я (в межах якого поширені давньольодовикові форми рельєфу), складчасто-покровного і складчастого середньогір'я з вузькогребневими хребтами та складчасто-ерозійного верховинського низькогір'я [23].

Особливості рельєфу північної частини ландшафту Свидовець, яка знаходиться у межах Кросненської зони, знайшли відображення у монографії Р.О. Сливки (2001). Зокрема ним було вивчено етапи розвитку рельєфу і морфологію річкових долин Чорної Тиси, Брустуранки і Турбату, сучасні геоморфологічні процеси (ерозійне розмивання, площинний змив, селі, обвалью-осипні, зсуви), які поширені в басейні потоків Апшинець і Станислав [38]. Згідно Р.О. Сливки північна частина ландшафту Свидовець знаходиться в межах морфоструктури другого порядку середньовисотного підняття Приводільних (Внутрішніх) Горган [38, с.23], а з точки зору геоморфологічного районування – у Кам'яно-Буштульському геоморфологічному підрайоні середньовисотних крутосхилих ерозійно-тектонічних хребтів і груп Приводільних (Внутрішній) Горган [38, с.121].

Згідно геоморфологічної карти Українських Карпат масштабу 1 : 1 000 000 Я.С. Кравчука, Р.М.Гнатюка та Ю.В. Зінька (2009) для Свидовця характерним є рельєф брилово-складчастого середньогір'я (до 1900–2000 і 1600-1700 м) із горст-антиклінальними масивами на крейдових та палеогенових аргілітах, вапняках, мергелях, пісковиках і аргілітах та середньогір'я (до 1200-1300 м) з давньодолинними формами та денудаційними рівнинами на палеогенових відкладах [33]. Тут характерні льодовикові (кари), тектонічні (гребені горст-антиклінальних хребтів) та флювіальні (річкові долини з комплексом різновікових терас) форми рельєфу [34].

В процесі вивчення геоморфології Полонинсько-Чорногірських Карпат Я.С. Кравчук приділяв увагу їх морфоструктурним і морфоскульптурним особливостям та геоморфологічній регіоналізації [25, 26]. Згідно Я.С. Кравчука (2008а) центральна і південна частина ландшафту Свидовець є окремою блоковою морфоструктурою третього порядку, в межах якої виділяються локальні морфоструктури четвертого порядку: Свидовця-Флавантучу (в її межах наявні морфоструктури п'ятого порядку: Темпи-Куртяськи та Унгаряські-Близиці), Апецької, Курпеня-Опреші, Менчулу та Старої-Терентину. Дослідник звернув увагу на

сучасні екзогенні рельєфотворчі процеси, які притаманні для Свидовця, характер річкових долин, давньоольдовикові форми рельєфу та поверхні вирівнювання. На думку Я.С. Кравчука короткі крутосхилі хребти, які утворилися на схилах дислокованого альпійського рельєфу, фрагменти поверхонь вирівнювання, глибокі, місцями ущелиноподібні долини створюють своєрідний геоморфологічний краєвид Свидовця [25, с.192].

Ландшафт Свидовець, зокрема його південна частина, яка пов'язана з Дуклянським покривом, згідно геоморфологічної регіоналізації Полонинсько-Чорногірських Карпат Я.С. Кравчука знаходиться в межах геоморфологічного району Свидовецького масиву (останній складається Свидовецько-Апшинецького та Косівсько-Шопурського підрайонів) [26, с.149].

Й.Б. Гера, А.В. Кишелюк (2013) та Й.Б. Гера, Н.І. Карпенко (2014) проаналізували морфометричні особливості рельєфу дна та берегів озерних улоговин Свидовецького масиву (Апшинець, Драгобратське (Верхнє і Нижнє), Ворожеське (Верхнє і Нижнє), Герешаска (Догяска)), а також поширення гравітаційних процесів (зсуви, обвали, осипи) в межах водозбірних басейнів (карів). Вони прийшли до висновку, що озера Свидовецького масиву розміщені на двох гіпсометричних рівнях (1600–1577 м і 1477–1445 м), що узгоджується з межею снігової лінії плейстоценового зледеніння в Українських Карпатах і розміщенням днищ верхніх і нижніх карів на схилах масиву [16, с.52].

Висновки. Дослідження геологічного фундаменту ландшафту Свидовець було пов'язано переважно з вивченням геологічної будови і рельєфу Українських Карпат в цілому, їхніх окремих тектонічних покривів чи геоморфологічних областей. Разом з тим, низка праць, переважно геоморфологічних, стосувалася безпосередньо ландшафту, або його окремих частин.

Дослідження тектонічної будови Українських Карпат проводили Г.П. Алферьев (1948), А.А. Богданов (1949), І.Д. Гофштейн (1964), О.С. В'ялов (1960, 1965а, 1965б, 1966, 1967, 1969), Є.К. Лазаренко і Е.А. Лазаренко (1963), С.С. Круглов і О.В. Максимов (1968), В.В. Глушко, С.С. Круглов (1971, 1981, 1986), В.А. Ващенко (1985), Б.В. Мацьків (2009), О.М. Гнилко (2011а) та інші.

Особливості стратиграфії ландшафту Свидовець були розглянуті в працях Є. Ромера (1906),

Є.К. Лазаренка і Е.А. Лазаренка (1963), І.Д.Гофштейна (1964), Н.С. Расточинської (1966), М.С. Демидюка (1968), М.А. Беєра, С.Л. Бизової і Н.И. Маслакової (1971), П.Н. Царенка, А.Д.Грузмана (1973), В.В. Глушка і С.С. Круглова (1971, 1986), В.А. Шакіна (1976), В.А. Ващенко (1985), Б.В.Мацьківа та інших (2009), О.М. Гнилка і С.Р.Гнилка (2012) та інших. На увагу серед згаданих праць заслуговують геологічна карта Українських Карпат масштабу 1 : 200 000 під редакцією В.А.Шакіна (1976), геологічна карта України масштабу 1: 200 000 (Б.В. Мацьків та ін. (2009)) та, особливо, карти дочетвертинних і четвертинних відкладів масштабу 1 : 50 000 В.А. Ващенко (1985), згідно яких ландшафт Свидовець складений чергуванням флішових світ переважно пісковиково-глинистого типу палеогенової, крейдово-палеогенової та крейдової систем.

Геоморфологічні дослідження в ландшафті Свидовець були спрямовані на вивчення його морфоскульптурних особливостей та сучасних екзогенних процесів. Сліди плейстоценового зледеніння досліджували Є. Ромер (1906, 1909), Ф.Вітасек (1924), В.В. Тиханіч (1967), Г.С. Ананьєв (1981) та ін., давні поверхні вирівнювання – С.Л.Рудницький (1925, 1927), П.М. Цись (1956, 1957, 1962, 1968), О.І. Спірідонов (1952), І.Д. Гофштейн (1964, 1995), та ін., поширення та розвиток сучасних геоморфологічних процесів – Д.Г. Стадницький і Р.О. Сливка (1970), Г.С. Ананьєв (1981), Р.О. Сливка (2001), В.М. Шушняк (2006), Я.С. Кравчук (2008а, 2008б) та інші. Озерні улоговини були об'єктом дослідження Й.Б. Гери і А.В. Кишелюка (2013), Й.Б.Гери і Н.І. Карпенко (2014). Особливо важливе значення для подальших ландшафтних досліджень мають результати геоморфологічного картографування території Свидовця в масштабі 1 : 50 000 виконані В.А. Ващенко у 1985 році.

Проведений аналіз історії дослідження геологічного фундаменту ландшафту Свидовець свідчить про достатньо добру вивченість його тектонічних особливостей, стратиграфії і рельєфу, а також сучасних обвальних-осипних процесів, процесів площинного змиву, лінійного розмиву, зсувів, селів та інших. Підтвердженням цього є наявність на всю територію ландшафту геоморфологічної карти та карт дочетвертинних і четвертинних відкладів масштабу 1: 50 000 та описів до них (Ващенко, 1985).

Література і джерела

1. *Алферьев Г.П.* Некоторые соображения о молодых движениях Карпат // Тр. Львов. геол. общ., серия геол. – 1948. – Вып. №1. – С. 60–71.
2. *Безр М. А.* Геологическое строение Близницкой подзоны Флишевых Карпат / М. А. Безр, С.Л.Бизова, Н. И. Маслакова // Вестн. Моск. ун-та. – 1971. – №4. – С.41–51
3. *Богданов А. А.* Основные черты тектоники Восточных Карпат / А. А. Богданов. // Советская геология, 1949. – №40. – С.9–22.
4. *Ващенко В. А.* Отчет по групповой геологической съемке масштаба 1:50 000 территории листов М-35-133-А, Б; М-35134-А, Б, В Ивано-Франковской и Закарпатской областей УРСР за 1981. – Львов, 1985.

5. *Вялов О. С.* До питання зміни схеми стратиграфії міоцену Закарпаття / О. С. Вялов. – К: ДАН УРСР, 1959.
6. *Вялов О. С.* Глубинные разломы и тектоника Карпат / О. С. Вялов. // Геол. сб. Львов. геол. общ. – 1965а. – №9. – С. 98–105.
7. *Вялов О. С.* Основные проблемы тектоники Карпат / О. С. Вялов // Сб. Геология и геохимия нефтяных и газовых месторождений. – К: Наукова думка, 1965б.
8. *Вялов О. С.* Некоторые вопросы тектоники Карпат / О. С. Вялов // Сб. Тектоника Карпат, Сер. геол. и геохим. гор. ископ. – Изд-во. «Наукова думка». – 1966. – С.3–22
9. *Вялов О. С.* О тектонической карте Советских Карпат и Прилегающих областей / [О. С. Вялов, В.С.Буров, В. В. Глушко и др.] // Львов. геол. об-во при. гос. ун-те им. Ив. Франка: Вопросы геологии Карпат. – Л.: Из-во Львов. ун-та. – 1967. – С. 3–12.
10. *Вялов О. С.* Структура Карпат в Закарпатской области УРСР / О. С. Вялов. – Изд-во АН УРСР, 1969. – 178 с.
11. Геологическая карта Украинских Карпат и прилегающих прогибов. Масштаб 1 : 200 000 / гл. ред. В.А. Шакин. – К.: Мингео УССР, 1976. – 6 л.
12. Геологическое строение и горючие ископаемые Украинских Карпат // под. ред. В. В. Глушко, С.С.Круглов. – М.: Изд-во «НЕДРА». 1971. – 372 с.
13. Геоморфология и вредные стихийные процессы юго-восточной части Украинских Карпат. Отчет по теме 39-65 за 1965-1966 г.г. «Геоморфология Украинских Карпат» / Я. С. Кравчук, Р. Е. Сливка, В. И. Чалик, Я. Б. Чугай. – Львов, 1966. – 195 с.
14. Геоморфология осевой зоны Восточных Карпат: пособие для учебной практики студентов и стажеров географического факультета МГУ / под редакцией Г. С. Ананьева. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 130 с.
15. *Гера Й. Б.* Морфометричні особливості озерних улоговин Чорногірсько-Свидовецького масиву Українських Карпат / Й. Б. Гера, А. В. Кишелюк // Реалії, проблеми та перспективи розвитку географії в Україні: Матеріали XIV-ої студентської наукової конференції (м. Львів, 24 квітня 2013 р.). – Львів : ЛНУ імені Івана Франка. – 2013. – С.165–175.
16. *Гера Й. Б.* Геоморфологічний аналіз озерних улоговин Свидовецького масиву Українських Карпат / Й. Б. Гера, Н. І. Карпенко // Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій: Збірник наукових праць. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. – 2014. – С. 46–53.
17. *Гнилко О. М.* Стратиграфія та умови седиментація еоценового флішу Кросненського (Сілезького) покриву Українських Карпат / О. М. Гнилко, С. Р. Гнилко // Геол. журн. – 2011а. – №2. – С.12–24.
18. *Гнилко О. М.* Тектонічне районування Карпат у світлі терейнової тектоніки. Частина 1. Основні елементи Карпатської споруди / О. М. Гнилко // Геодинаміка. – 2011б. – № 1 (10). – С. 47–57.
19. *Гнилко О. М.* Стратиграфія палеогеново-еоценового флішу Свидовецького покриву Українських Карпат / О. М. Гнилко, С. Р. Гнилко. // Геол. журн. – 2012. – №3. – С. 59–67.
20. *Гофштейн И. Д.* Неотектоника Карпат / И. Д. Гофштейн. – К.: Из-во АН УССР, 1964. – 182 с.
21. *Гофштейн И. Д.* Геоморфологический очерк Украинских Карпат / И. Д. Гофштейн. – К.: Наук. думка, 1995. – 84 с.
22. *Демидюк М. С.* Четвертинні відклади / М. С. Демидюк // Природа Українських Карпат / [За ред. К.І.Геренчука]. – Вид-во Львів. ун-ту імені Івана Франка, 1968. – С. 39–43.
23. Закарпатська область: Атлас. – М.: – Комітет геодезії і картографії СРСР, 1991 – 13 с.
24. *Исаченко А. Г.* Ландшафтоведение и физико-географическое районирование / Исаченко А. Г. – М.: Высшая школа, 1991. – 366 с.
25. *Кравчук Я. С.* Структурно-геоморфологічний аналіз Полонинсько-Чорногірських Карпат // Вісник Львів. ун-ту ім. Івана Франка. Серія геогр. – 2008а. – Вип. 35. – С. 186–201.
26. *Кравчук Я. С.* Геоморфологія Полонинсько-Чорногірських Карпат: Монографія / Я. С. Кравчук. – Л.: Видав. цент ЛНУ імені Івана Франка, 2008б. – 188 с.
27. *Круглов С. С.* Геологічна будова і корисні копалини / С.С. Круглов і О.В. Максимов // Природа Українських Карпат / [За ред. К. І. Геренчука]. – Вид-во Львів. ун-ту імені Івана Франка, 1968. – С. 13–38.
28. *Круглов С. С.* Геологічна будова і корисні копалини / С.С. Круглов // Природа Закарпатської області / [За ред. К. І. Геренчука]. – Вид-во Львів. ун-ту імені Івана Франка, 1981. – С. 20–47.
29. *Мацьків Б. В.* Державна геологічна карта України масштабу 1:200 000, аркуші М-34-XXXVI (Хуст), L-34-VI (Бая-Маре), М-35-XXXI (Надвірна), L-35-I (Вишеу-Де-Сус). Карпатська серія / Б. В. Мацьків, Б. Д. Пукач, В. М. Воробканич, С. В. Пастуханов, О. М. Гнилко. – К.: УкрДГРІ, 2009.
30. *Мацьків Б. В.* Державна геологічна карта України масштабу 1:200 000, аркуші М-35-XXXI (Надвірна), L-35-I (Вишеу-Де-Сус). Карпатська серія. Геологічна карта дочетвертинних утворень / Б.В.Мацьків, Б. Д. Пукач, В. М. Воробканич, С. В. Пастуханов, О. М. Гнилко. – К.: УкрДГРІ, 2009.
31. *Мельник А. В.* Українські Карпати: еколого-ландшафтознавче дослідження / А. В. Мельник. – Л.: Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 1999. – 246 с.
32. *Миллер Г. П.* Ландшафтные исследования горных и предгорных территорий / Г. П. Миллер. – Львов: Вища шк., 1974. – 202 с.

33. Минералогия Закарпатья // Под редакцией Е. К. Лазаренка. – Львов: Издательство ЛГУ. – 1963. – 614 с.
34. Національний атлас України / голов. ред. Л. Г. Руденко. – К. : ДНВП «Картографія», 2007. – 435 с.
35. *Расточинска Н. С.* Геологическая карта Восточных Карпат в пределах Украинской ССР. Масштаб 1:1 000 000 / Н. С. Расточинска. – К. : Киевгеология, 1966.
36. *Рудницький С. Л.* Основи морфології і геології Подкарпатської Русі і Закарпаття взагалі / С.Л.Рудницький. – Ужгород, 1925. – Т. 1. – 116 с.
37. *Рудницький С.Л.* Основи морфології і геології Подкарпатської Русі і Закарпаття взагалі / С.Л.Рудницький. – Ужгород, 1927. – Т. 2. – С. 117.
38. *Сливка Р. О.* Геоморфологія Вододільно-Верховинських Карпат / Р.О. Сливка. – Львів: Видав. центр. ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 152 с.
39. *Солнцев Н. А.* Учение о ландшафте (избранные труды) / Н. А. Солнцев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2001. – 384 с.
40. *Спиридонов А. И.* Денудационные и аккумулятивные поверхности южного склона Украинских Карпат / А. И. Спиридонов // Бюлл. отдела. геол. Т. 27. – 1952. – Вып.1. – С. 13–22
41. *Стадницький Д. Г.* Особливості розвитку і поширення сучасних геоморфологічних процесів на території Свидівця / Д. Г. Стадницький, Р. О. Сливка. // Вісник Львів. держ. ун-ту ім. Івана Франка. Серія геогр. – 1970. – №5. – С. 73–75.
42. Тектоника Украинских Карпат (объяснительная записка к тектонической карте Украинских Карпат масштаба 1:200 000) / [В. С. Буров, И .Б. Вишняков, В. В, Глушко, Г. Д. Досин, С. С. Круглов]. – Л.: УкрНИГРИ – 1986. – 152 с.
43. Тектоническая карта Украинских Карпат масштаба 1:200 000 / под. ред. В.В. Глушка, С.С. Круглова – К.: Мингео УССР. – 1986.
44. *Тыханич В. В.* К вопросу геоморфологии Свидовца / В. В. Тыханич // Доклады и сообщения Львовского отдела Географического общества УССР. – 1967. – С. 97–102.
45. *Царенко П. Н.* Палеогенові відклади Свидовецької підзони в Українських Карпатах / П.Н. Царенко, А.Д. Грузман // Доп. АГ УРСР. – 1973. - №2. – С. 139–143.
46. *Цись П. Н.* Полонинский пенеплен и денудационные уровни Советский Карпат / П. Н. Цись // Геологический сборник. Вып. 4. – Л.: Изд-во Львов. ун-та, 1957. – С.313–330.
47. *Цись П. Н.* Геоморфологические районы Советских Карпат / П. Н. Цись // Географический сборник. Наук. зап. Львов. гос. держ. ун-та им. Івана Франка. Т. XXXIX. – 1956. – Вып. №3. – С. 5–24.
48. *Цись П. М.* Геоморфологія УРСР / П. С. Цись. – Л.: Вид-во Львів. ун-ту ім. Івана Франка, 1962. – 221 с.
49. *Цись П. М.* Геоморфологія і неотектоніка / П. М. Цись // Природа Українських Карпат / [За ред. К.І.Геренчука]. – Вид-во Львів. ун-ту імені Івана Франка, 1968. – С. 50–86.
50. *Шушняк В. М.* Історія геоморфологічних досліджень і сучасні геоморфологічні проблеми Карпат // Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій. – Л.: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка. – 2004. – С. 163–176.
51. *Шушняк В. М.* Дослідження флювіальних процесів на стаціонарі «Свидовець» // Ерозійно-кумулятивні процеси і річкові системи освоєних територій: Збірник наукових праць III українсько-польсько-російського семінару з вивчення флювіальний форм рельєфу і процесів у гірських, височинних і низовинних регіонах / В. М. Шушняк. – Л.: Видав. цент ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – С. 188–201.
52. *Шушняк В. М.* Історія дослідження сучасної екзоморфодинаміки Українських Карпат і місце у ній кримських географів / В. М. Шушняк // Геополитика и экогеодинамика регионов. Т. 10. – Симферополь: КНЦ. – 2014. – Вып.1 – С. 31–34.
53. *Romer E.* Epoka lodowa na Świdowcu / E. Romer. // Rozpr. Akad. Um. wydz. Matprz. – 1906. – № 6. – S. 1–46.
54. *Romer E.* Proba morfometrycznej analizy grzbietów Karpat Wschodnich / E. Romer. // Kosmos. – 1909. – №7–9. – S. 680–683.
55. *Vitasek F.* Naše hory ve věku ledovém / F. Vitasek. – Praha. – 1924. – 86 s.

УДК: 631.4 (477.86)(091)

Степан Малик

ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ҐРУНТІВ ПРИГОРГАНСЬКОГО ПЕРЕДКАРПАТТЯ

Проаналізовано історію вивчення ґрунтів Пригорганського Передкарпаття. Здійснено періодизацію ґрунтознавчих досліджень. Охарактеризовано наукові здобутки зарубіжних і вітчизняних дослідників, наукових установ та організацій з питань дослідження генези, складу, класифікацій ґрунтів у різні періоди.

Ключові слова: Пригорганське Передкарпаття, ґрунт, меліорація, періодизація.

Stepan Malyk. The historical features of soils' investigation in the Pre-Gorgany Pre-Carpathians.

The historical features of soils' investigation in the Pre-Gorgany Pre-Carpathians, contribution of scientific and educational institutions and researchers in data formation concerning origin, patterns of distribution and soil properties were analyzed and determined in the article. After analyzing of considerable range of literal, archival and statistical data was revealed that the accumulation of information about Pre-Gorgany Pre-Carpathians' soils had began from the moment they were used as the main means of production in agriculture. The investigation of the quality of soils and their classification at the first stage was determined to the need of their taxation and usage for various agricultural lands. The appearance of the commercial agricultural production led to the formation of the first scientific centers of soil research (Rilnycha school in Dubliany). Large areas of wetlands led to the ameliorative research for the purpose of to using these lands for agriculture. Conducting large-scale soil surveys of the farmlands (1958-1961 yy.) has allowed to form the most reliable data on the patterns of distribution, genesis and properties of Pre-Gorgany Pre-Carpathians' soils, and the resulting quantitative and qualitative data about the soils were used as the starting point for the appraisal and environmental assessment of land. Further adjustments to soil studies and ameliorative researches were allowing to enrich the knowledge about the soils of the region. The surveys that were conducted by the employees of the universities and state organizations in the recent decades were carried out in different techniques that had a local distribution which had not allowed to upgrade soil data completely. The urgent need for the formation of the sale and purchase market of agricultural land, the main feature of which is the soil quality, requires the creation of a single scientific center of soils study, that will allow to update some extremely outdated information and adapt it under the European standards.

Key words: Pre-Gorgany Pre-Carpathians, soil, amelioration, periodization

Актуальність дослідження. Територія Передкарпаття розташована у перехідній смузі між південно-західним уступом Подільської височини та північно-східними схилами Українських Карпат та вирізняється відмінностями рельєфу, кліматичних і біологічних чинників ґрунтоутворення, що зумовило формування строкатого ґрунтового покриву. Складна генетична природа ґрунтів Передкарпаття, різноманітність у трактуванні морфологічних особливостей, відсутність єдиних діагностичних ознак елементарних ґрунтових процесів та складність аналітичного визначення ряду показників спричинили дискусії між представниками різних наукових ґрунтознавчих шкіл на таксономічно-класифікаційному рівні. Також неоднозначно проведений поділ території у різноманітних районуваннях. За удосконаленою схемою фізико-географічного районування України, Передкарпатська височинна область віднесена до Карпатської гірської країни, краю Українські Карпати і поділяється на 11 районів, 4 з яких розміщені у Пригорганському Передкарпатті [15]. За геоморфологічним району-

ванням Передкарпатська область входить до складу Карпатської гірської країни, провінції Східні Карпати, підпровінції Лісисті (Українські) Карпати, в межах якої виділено три підобласті: Прибескидське, Пригорганське та Покутсько-Буковинське Передкарпаття. Межа між Прибескидським і Пригорганським Передкарпаттям проведена вздовж річки Свіча, межа між Пригорганським і Покутсько-Буковинським Передкарпаттям фіксується річкою Лючкою. У межах Передкарпаття виокремлюється 25 геоморфологічних районів, з яких 10 районів – у межах Пригорганського Передкарпаття [12]. Згідно природно-сільськогосподарського районування Передкарпатська провінція входить до Карпатської гірської області, у межах якої виділено 2 округи: Верхньодністровський і Черемосько-Сіретський [21]. Згідно агроґрунтового районування України, Передкарпатська лісо-лучна зона належить до провінції Українські Карпати і поділяється на три агроґрунтові райони: Бориславсько-Богородчанський, Подністровський і Сторожинецький [2]. Територія Передкарпаття є найдавніше освоєною та вирізняється

найбільшою щільністю поселенської мережі. Вивчення ґрунтів Передкарпаття почалося з моменту їхнього використання в якості основного засобу праці у сільському та лісовому господарствах та базувалося, в основному, на морфологічних ознаках. Часті зміни державних утворень сприяли вивченню ґрунтів сільськогосподарських земель, оскільки саме вони були основним об'єктом оподаткування.

Аналіз історичних особливостей дослідження ґрунтів дозволить встановити рівень сучасних знань про ґрунтовий покрив, виокремити найбільш дискусійні питання, виявити внесок окремих вчених, наукових установ та організацій у вивченні ґрунтів. У межах Пригорганського Передкарпаття не сформований єдиний центр ґрунтових досліджень, а існуючі наукові та навчальні установи проводять вивчення ґрунтового покриву за розрізненими методиками, вирішуючи вузькопрофільні завдання. Розрізненість методичних підходів дослідження ґрунтового покриву зумовлює проблеми у районуванні та таксономічно-класифікаційного рівня. Тому вкрай актуальним є систематизувати та узагальнити наявні відомості, що дозволить формувати подальшу стратегію вивчення ґрунтового покриву.

Стан вивченості проблеми. Значна різноманітність природних умов в межах території Передкарпаття зумовили формування тут значної строкатості ґрунтового покриву. Таксономічна приналежність та номенклатура деяких типів не співпадає з сучасною класифікацією, а інколи навіть – з основною концепцією фундаментального ґрунтознавства про ґрунтові зони і зональні типи ґрунтів як основну форму організації ґрунтового покриву [25]. На ґрунтовій карті України (1972 р.), у Передкарпатті виділено два типи фонових ґрунтів – дерново-підзолисті та буроземно-підзолисті [28]. За понад півстолітній період ґрунтових досліджень детально вивчено основні властивості фонових ґрунтів, запропоновано комплекс заходів щодо їхнього окультурювання (Назаренко І.І., Пендюр О.В., 1975; Назаренко І.І., 1981; Слепцов А.М., 1970) та простежено вплив окультурювання на гумусний стан (Назаренко І.І., Філон В.І., 1985), повітряний режим і ферментативну активність (Назаренко І.І. та ін., 1992), співвідношення груп і форм сполук заліза і алюмінію (Вахняк В.С., 1994). Проведено ґрунтовні дослідження з установами особливостей біогеохімії ґрунтового покриву Передкарпаття (Руденко С.С., 2001; Дмитрук Ю.М., 2006) та розроблено моделі факторів родючості ґрунтів цієї території (Назаренко І.І., Бербець М.А., Черлінка В.Р., 1998, 2000, Черлінка В.Р., 2001) [31], досліджено морфогенетичні особливості ґрунтів (Паньків З.П., 1998, Смага І.С., 1996), встановлено їхні географогенетичні особливості фізичного стану (Позняк С.П., Романів П.В., 2007) та еколого-генетичну оцінку (Смага І.С., 2010). Велику інформаційну цінність також мають фондові матеріали різноманітних установ і організацій.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є аналіз історичних особливостей дослідження ґрунтів Пригорганського Передкарпаття. Завданнями статті є:

- 1) проаналізувати історію дослідження ґрунтів;
- 2) здійснити періодизацію ґрунтознавчих досліджень досліджуваної території;
- 3) встановити наукові доробки як окремих ґрунтознавців, так і наукових, виробничих установ, що проводили дослідження ґрунтів Пригорганського Передкарпаття.

Результати досліджень. В період привласнювального господарства ґрунти розглядалися людиною як невід'ємний елемент певної території, яка характеризується своїм розташуванням, рельєфом, рослинним покривом та використовується як просторовий базис для переміщення, будівництва стоянок і як територію, що гарантує забезпечення харчового раціону. Першими ґрунтами, які використовували люди у землеробстві в Передкарпатті були алювіальні ґрунти річкових долин, а, в подальшому, із впровадженням підсічно-вогневої системи землеробства почали використовувати і ґрунти межиріч. З XIII ст., коли було ліквідовано Галицько-Волинське князівство і Передкарпаття перебувало під владою Великого князівства Литовського, а пізніше Польщі, почалися перші спроби оцінки сільськогосподарських земель цими державами. Проведення волочної реформи Великим князівством Литовським, Йосифінського і Францисканського кадастрів за польсько-австрійський період, великомасштабних ґрунтових обстежень у радянський період мали на меті поділ ґрунтів за якістю та, відповідно, їхнє різне оподаткування і використання. Дослідженню ґрунтів Пригорганського Передкарпаття присвятили свої роботи багато вчених. Дані дослідження можна умовно розділити на три періоди (табл.1).

Перший період. Перші спроби якісної оцінки земель у Галичині відносяться до XVI ст., коли Великим князівством Литовським була здійснена волочна реформа, яка передбачала проведення ретельного обліку великокнязівської, шляхетської, селянської землі та підвищення продуктивності фільваркових і селянських господарств з метою збільшення виробництва товарного зерна. Згідно з оцінкою, ґрунти було поділено на три якісні категорії: добрий, середній та поганий [23]. У XVIII ст. за польсько-австрійського періоду, були проведені поземельні кадастри у Галичині – Йосифінський (1785-1788 рр.) та Францисканський (1819-1820 рр.). Імператорський патент від 12 квітня 1785 р. зобов'язав обміряти та описати ґрунти на всій території держави, вирахувати натуральну, грошову вартість кожної земельної ділянки. Було точно визначено і закріплено граничними зна-

ками межі громад; у кожній громаді описано урочища, в кожному урочищі – окремі ділянки. У 1787 р. ці матеріали були зібрані під назвою

Йосифінський кадастр (за ім'ям тодішнього цесаря Йосифа II) [6].

Таблиця 1

Періодизація вивчення ґрунтів Пригортанського Передкарпаття

Період	Роки дослідження	Дослідники	Основні напрями досліджень
I	До 1945	Проведення волочної реформи, Йосифінського та Францисканського кадастрів, парцеляції, формування окремих наукових установ із вивчення ґрунтів.	Проведення поземельних кадастрів, складання перших ґрунтових карт, виконання меліоративних робіт на перезволожених землях.
II	1945-1991	Вернандер Н.Б., Скорина С.А., Фрідланд В.М., Андрущенко Г.О., Герасимов І.П., Підгаєвська І.П., Гоголев І.Н., Зонн С.В., Назаренко І.І.	Генеза, поширення, властивості ґрунтів. Великомасштабні обстеження ґрунтів з подальшим створенням карт колгоспів і радгоспів УРСР.
III	З 1991 і до наших днів	Науковці Львівського, Чернівецького та Прикарпатського університетів; виробничі, наукові та науково-дослідні організації.	Географо-генетичні, агрохімічні дослідження, процеси ґрунтоутворення, меліорація.

В процесі проведення кадастрових робіт виконувалась система заходів: вимірювання земельного майна, виготовлення карт, класифікація ґрунтів та оцінка прибутків від землі. Оцінку земель у складі австрійського земельного кадастру робили за чистим доходом із врахуванням природних особливостей території (фізичні і хімічні властивості ґрунту, рельєф, водний режим і кліматичні умови місцевості). Для отримання відомостей проводили ґрунтові обстеження, в процесі яких визначали потужність гумусного горизонту, гранулометричний склад і інші властивості ґрунту. За наведеними властивостями вибирали типові парцели, на основі яких розраховували чистий дохід.

На основі отриманих відомостей оцінки земель, проводили класифікацію угідь, а ділянки з однаковим чистим доходом відносили до одного класу та визначали норму сплати земельного податку. За напрямом використання земельні ділянки поділялися на десять типів: рілля, сіножаті, городи, виноградники, пасовиська, полонини, ліси, озера (болота, стави), неужитки, тарифікаційні землі (копальні піску, кременю, вапнярні, дороги вздовж залізниць і ін.). До орних земель прирівнювались і стави, які можна було осушити і засіяти [7]. Орні землі оцінювали за восьмибальною системою, всі інші – за п'ятибальною. На кадастрових картах відображено: чіткі межі земель гміни (сільської громади), типи ґрунтів, гідрографічна мережа, рослинність тощо. Знакові та колірні позначення на кадастрових картах є досить інформативними. Різні типи ґрунтів зображені різними відтінками коричневого. Часто умовні позначення доповнені написами, наприклад: нива, панські ґрунти, городи, лани. Інформація про земельні угіддя є вичерпною: вказані номер ділянки, номер аркуша кадастрової

карти, на якому ця ділянка зображена (у великих селах, таких як Петранка, Камінь Калуського повіту карти складаються з 8-9 аркушів), назва урочища, клас, згідно з восьмибальною системою класифікації ґрунтів, площа ділянки та прибуток від неї. Земельно-кадастрові зйомки проводились у масштабі 1:2880 [6].

Надлишкова кількість опадів, особливості рельєфу та значне переселення регіону, нестача продуктивних земель зумовили освоєння перезволожених територій. Перші спроби меліорації надмірно зволожених ґрунтів на теренах Івано-Франківської області відносяться до другої половини XIX ст., коли були споруджені закриті дренажні системи. Упродовж 1880–1907 рр. було осушено гончарним дренажем близько 1 236 га угідь [19].

Переломне значення у дослідженні географії та властивостей ґрунтів Галичини мало відкриття 1856 року Рільничої школи у Дублянах, першим директором якої був професор Жельковський Максиміліан. У 1886 р. при Рільничій школі було започатковано закладання дослідних полів, на яких вивчали вплив добрив на властивості ґрунтів і урожайність сільськогосподарських рослин, проводили меліоративні роботи на заболочених землях, вивчали властивості торфів з метою виготовлення компостів; відкрито лабораторію аналізів ґрунтів. Значна увага приділялася дослідженню перезволожених і заболочених ґрунтів, що виконувала Дублянська торфо-болотна станція, заснована професором Рільничої академії Юзефом Мікуловським-Поморським, який організував польові дослідження, публікував численні наукові праці та звіти про результати досліджень ґрунтів у межах Східної Галичини (Львівська, Тернопільська та Івано-Франківська області у сучасному адміністративному поділі) [14]. Після реформування академії при

рільничо-лісовому факультеті у 1919 році відкрито кафедру агрохімії та ґрунтознавства, першим завідувачем якої був професор Мар'ян Гурський, який скерував роботу на вивчення генези, режимів і процесів основних типів ґрунтів, розробку теоретичних питань дренажу перезволожених земель і використання їх для потреб сільського господарства. Дослідженням ґрунтів Галичини у 20-х роках ХХ ст. займалися науковці Інституту географії при Львівському університеті та агрономічно-наукова комісія Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка. Також на території Галичини діяло товариство «Сільський господар» (912 гуртків і 82 філій), яке мало за мету покращення сільськогосподарської освіти та сприяння поширення фахових знань, створення освітніх осередків (зокрема у с. Коршеві Коломийського повіту) [11]. Для вишколу молоді у практичних хліборобських заняттях і для теоретичної підготовки, товариство організує Гуртки Хліборобського Вишколу Молоді (1935 р. – 285, 1936 р. – 455) [13].

Після входження Галичини (у 1919 р.) до складу Польщі керівництво держави розуміючи нагальність та важливість вирішення проблем землекористування, намагалось вирішити їх як шляхом збереження великих землеволодінь, так і проведенням парцеляції, яка мала за мету передачу земель новоприбулим полякам і, відповідно, збільшення частки поляків для подальшої колонізації Галичини. Згідно із законами «Основи земельної реформи», «Про виконання земельної реформи», передбачалося щорічно парцелювати 200 тис. га державних, магнатських та інших великих земельних маєтків. Проте закон звільняв від парцеляції ліси та земельні господарства, які мали промислові підприємства, що спеціалізувалися на насінництві, садівництві та тваринництві [23].

Під час німецької окупації (1941-1944 рр.) вивчення ґрунтів було практично призупинено. Окупаційна влада розглядала Україну як потужне джерело постачання сировини і продовольства для Німеччини. Ще до початку війни німецьке керівництво розробило плани колонізації завойованих українських земель, які передбачали їхній поділ між солдатами та офіцерами, членами націонал-соціалістичної партії. Відповідно до аграрного реформування усі радгоспи було реорганізовано у «державні маєтки», а значну їхню частину було передано німецьким поміщикам, офіцерам і генералам СС. Створення маєтків було першим кроком до колонізації українським земель. Проте поразка на східному фронті зумовила згорання амбітних планів щодо реформування аграрного сектору економіки [23].

Перший період характеризується первинним накопиченням відомостей про ґрунти регіону і формування навиків їхнього використання. Дослідження ґрунтів у цей період проводились з метою оподаткування (проведення волочної реформи, Йосифінського та Францисканського кадастрів), що

зумовило складання перших ґрунтових карт. Перші наукові дослідження ґрунтів зумовлені створенням Рільничої школи в Дублянках.

Другий період. Після закінчення Другої світової війни західноукраїнські землі увійшли до складу Радянського Союзу. Відбудова зруйнованого війною господарства вимагала значних продовольчих ресурсів, забезпечення якими було частково покладене на ослаблене сільське господарство, що стимулювало дослідження основного засобу виробництва. Часткова втрата або знищення матеріалів ґрунтових досліджень за перший період зумовили тотальне домінування російсько-радянської школи ґрунтознавства.

Вернандер Н.Б. (1947), вивчаючи ґрунтовий покрив Передкарпаття і прилеглих територій з позиції генези, відносить ґрунти Карпат до бурих лісових, а ґрунти передгір'я, розміщені на висоті 300-400 м над рівнем моря – до буроземно-підзолистих. У подальшому, ґрунти передгір'я вона віднесла до типу підзолистих. Разом з тим, згідно її думки, особливі кліматичні умови наклали відбиток на цей процес, дещо змінили його напрямок, у зв'язку з чим дані ґрунти отримали деякі ознаки буроземів [17].

Андрущенко Г.О. вважав, що в передгірному районі поширені, переважно, буроземно-підзолисті поверхнево оглеєні і дерново-середньо- і сильно-підзолисті поверхнево-OGLEЄні ґрунти на безкарнатних делювіальних відкладах, підстелених щільним флішом і алювіальними відкладами. За валовим хімічним складом всі ґрунти Передкарпатського передгір'я подібні між собою, що пояснюється подібністю материнських порід (перевікладені продуктами вивітрювання флішу) [3].

Під впливом робіт Вернандер Н.Б., Годліна М.М., Самбура Г.М., Скорини С.А. і Андрущенко Г.О. українські вчені трактують процес ґрунтоутворення в Передкарпатті як переважно підзолистий, який доповнюється оглеєнням. ґрунти, які поширені в Передкарпатті, класифікують як дерново-підзолисті оглеєні або глейові [9].

У 1957-1958 рр. роботи із великомасштабних обстежень ґрунтів у новостворених колгоспах і радгоспах проводили ґрунтознавчі партії, які були створені при науково-дослідному інституті землеробства і тваринництва західних районів УРСР (під керівництвом начальника експедиції Кожухаря Ф.Л., головного інженера-ґрунтознавця Гумнюка А.І., начальників ґрунтознавчих партій Шпіньова І.П., Логинової Т.І., Трускавецького Р.Й.); ґрунтознавча експедиція Московського державного університету ім. Ломоносова під керівництвом начальника експедиції кандидата географічних наук Зворикіна К.В. і кандидата географічних наук Чепурко Н.Л. На основі проведених досліджень Івано-Франківської (Станіславської) області було встановлено агрохімічний, фізико-хімічний та агро-виробничий стан ґрунтів та створено схематичну карту ґрунтів області в масштабі 1:200 000.

У 1961-1963 рр. спеціалістами Івано-Франківської землевпорядної експедиції інституту «Укрземпроект» (Пантелеймоновим А.І., Залуківською Т.Г., Грималюком Ф.В., Медведем Т.Т., Савчуком М.І., Хоцянівським Ф.Й., Сідлярчуком О.С., Слюсаренком В.К., Михайльським М.Г.) під керівництвом головного агронома Ткачука І.Д., головного інженера Масловського К.І. та начальника експедиції Кідатова С.П.; спеціалістами Львівської землевпорядної експедиції інституту «Укрземпроект» під керівництвом головного агронома Романова Б.В. та начальника експедиції Кожухаря Ф.Л.; спеціалістами Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова під керівництвом начальника експедиції кандидата географічних наук Зворикіна К.В. було складено районні карти в масштабі 1:25 000, які доповнювалися пояснювальними записами про морфологічні особливості та фізико-хімічні властивості ґрунтів [5].

У 1960-1970-х роках дослідники великої уваги надають вивченню глеєвих процесів, лесиважу, псевдоопідзолення. Проте у зв'язку із нестачею експериментальних відомостей у них не було сформовано єдиної концепції. Герасимов І.П. (1959) на основі досліджень, які він проводив під час наукових екскурсій країнами Східної Європи

вважав, що ознаки типового псевдоглею можна знайти в різних ґрунтах, зокрема в підзолистих і бурих лісових. Зонн С.В. (1966) на основі особистих ґрунтово-географічних досліджень в Тибеті висловив думку, що стадія псевдоопідзолення є ланкою, яка зв'язує буроземо- і підзолютворення, а її прояви зумовлені сезонним перезволоженням товщ ґрунтів, які знаходяться над ілювіальним горизонтом різної породи. До псевдопідзолів він відносив ґрунти Далекого Сходу, Прикарпаття і Закарпаття. Герасимова М.І. (1967) ґрунти Передкарпаття з сильно диференційованим профілем відносить до псевдоопідзоленних, лесиважних і поверхнево-оглеєних [9].

Дослідження Канівця В.І. (1971,1975) присвячені виясненню ролі глеєвих процесів в формуванні ґрунтів Прикарпаття, а також встановленню джерел і причин накопичення в них обмінного алюмінію. Встановлено, що джерелом рухомого алюмінію у Передкарпатті є процеси буроземотворення і частково оглеєння. Встановлена пряма залежність між кількістю атмосферних опадів і рухомістю алюмінію, а для сповільнення підкислення в неоглеєних ґрунтах рекомендовано провести хімічну меліорацію. В оглеєних ґрунтах необхідно оптимізувати окисно-відновні умови поліпшенням дренажності і заходами агротехніки.

Рис. 1. Схема напрямів ґрунтових досліджень в радянський період.

У «Полевому определителю почв» вказується, що в смугі Передкарпатської височини, яка межує з горами, (абсолютні висоти 450-500м) розташовані підзолисто-буроземні кислі поверхнево-оглеєні ґрунти. Сформувалися вони на достатньо потужних маловодопроникних суглинкових відкладах. Профіль цих ґрунтів чітко розділяється на два головних текстурних горизонти: верхній рихлий, елювіований, потужністю 50-60 см, а нижній щільний, ілювіально-метаморфічний,

потужністю 120-200 см. Загальна потужність профілю не менше 200 см. У зв'язку з незадовільними фільтраційними властивостями ґрунто-творних порід в ґрунтах за рахунок поверхневого перезволоження періодично розвиваються глейові процеси. Буро-підзолисті кислі поверхнево-оглеєні ґрунти є домінуючими в межах Передкарпатської височини та залягають на порівняно малорозчленованій, малодренованій території з пологими схилами і вирівняними ділянками високих

терас, а профіль цих ґрунтів відрізняється особливо чіткою диференціацією за підзолистим типом [24].

Значна розчленованість території Передкарпаття, необґрунтовані заходи обробітку і домінування просапних культур зумовили активний розвиток водно-ерозійних процесів, вивченням яких займалися працівники ЛНУ ім. Івана Франка (Болхун О.І., Канаш А.П., Кіт М.Г., Кравчук Я.С.), які встановили низьку протиерозійну стійкість

дерново-підзолистих ґрунтів Передкарпаття [4].

У 70-ті роки ХХ ст. ґрунтознавці Івано-Франківського філіалу Українського науково-дослідного і проектно-пошукового інституту землеустрою розробили «Генеральну схему протиерозійних заходів області». Особливо велика робота була проведена з обліку кількісних і якісних показників еродованих ґрунтів, бонітування ґрунтів і ін. (табл. 2).

Таблиця 2

Напрямки ґрунтових досліджень установ та організацій, розташованих на території Пригортанського Передкарпаття

№ п/п	Назва установи, організації	Основні напрями ґрунтових досліджень
1.	Івано-Франківський науково-дослідний та проектний інститут землеустрою	Розробка і впровадження екологічно збалансованих систем землекористування, які забезпечують стійкість ґрунтово-біологічної екосистеми, прискорене відтворення родючості ґрунтів, постійне підвищення продуктивності землеробства на основі ресурсозбереження; наукове обґрунтування шляхів запобігання скороченню площ сільськогосподарських угідь з розробкою системи економічного захисту цінних земель і моніторингу земельних ресурсів; розробка проектів землеустрою, планування та забудови сільських населених пунктів, будівництво протиерозійних гідротехнічних споруд, терасування схилів, рекультивації земель, створення захисних лісонасаджень; проведення топографо-геодезичних, інженерно-геологічних зйомок, ґрунтового, геоботанічного і інших обстеження; здійснення робіт, пов'язаних з веденням державного земельного кадастру; складання планів, схем і карт землекористування.
2.	«Північукргеологія»	Проведення пошуково-оціночних робіт для виявлення торф'яних покладів та топографічне знімання місць залягання торфу.
3.	Інститут «Львівгіпроводгосп»	Інвентаризація осушених земель, визначення технічного стану меліоративних систем.
4.	Державна обласна проектно-розвідувальна сільськогосподарська станція (облдержродючість)	Проводить агрохімічне дослідження ґрунтів, займається збереженням, відтворенням та охороною родючості ґрунтів, веденням їх державного моніторингу, поліпшенням якості сільськогосподарської продукції та сировини, а також веде державний нагляд і контроль за дотриманням законодавства про пестициди й агрохімікати в рослинництві.
5.	Асоціація «Біоконверсія»	Проводить наукові пошуки та дослідження з таких напрямів: – шляхи біологізації землеробства й отримання екологічно чистої та біологічно повноцінної продукції; – екологічні аспекти біоконверсії органічних відходів; – отримання біологічно активних препаратів із тканин організму вермикюльтури; – шляхи відновлення ґрунтів, які зазнали негативного антропогенного впливу, зниження надходження в продукцію радіонуклідів, пестицидів та ін. шкідливих речовин; – упровадження у виробництво технології переробки органічних відходів методом прискореної біологічної ферментації; – розробка стандартів на проміжну та кінцеву продукцію біоконверсії; – проектування дослідно-промислових баз та устаткування для біоконверсії органічних відходів; – можливості використання вермикюльтури в медицині, фармакології й харчовій промисловості.

Дослідженням органогенних ґрунтів у 1980-х роках у Передкарпатті займалися працівники «Північ-укргеології» під керівництвом Мамотенка А.Т. та

Київської геологорозвідувальної експедиції які провели роботи (табл. 3) на 26 ділянках [29].

Таблиця 3

Кадастр торфових родовищ Пригорганського Передкарпаття [31]

Назва родовища	Площа, га	Глибина торфового покладу, м <u>максимальна</u> середня	Класифікація за потужністю торфового шару	Розташування. Тип та якісна характеристика покладу
Долинський район				
Долина І	17	<u>3,75</u> 2,19	Торфові потужні	На правобережному схилі р. Свіча. Верховий. Частково осушене.
Одиниця	48	<u>7,8</u> 4,2	Торфові надпотужні	В заплаві струмка правого притоку р. Сівки. Низинний.
Рожнятівський район				
Під Бором	236	<u>11,8</u> 6,06	Торфові надпотужні	На вододілі рік Чечви та Сівки. Верховий.
Богородчанський район				
Кривець (Бір Великий)	50	<u>3,7</u> 2,5	Торфові потужні	На вододілі р. Луква та струмка Кривець, на північному схилі г.Клева. Верховий. Частково осушене.
Кривець ІІ	39	<u>2,1</u> 1,37	Торфові середньо-потужні	На вододілі р. Луква та струмка Кривець, на південному схилі г.Клева. Низинний.

Торфові ґрунти Пригорганського Передкарпаття належать до типу низинних трав'яно-осокових та осокових різного ступеня розкладу.

Основні ареали їхнього поширення приурочені до широких заплавах Дністра і його приток (Болохівки, Бистриці та ін.) [10] (табл. 4).

Таблиця 4

Площі торфових ґрунтів та їх загальна характеристика [11]

Місце знаходження (район)	Сільська рада	Площа, га	Максимальна глибина, м	Тип торфового ґрунту	Зольність, %	Ступінь розкладення, %
Коломийський	Бондарів	216,2	2,0	низин.	23,1	24,0
Рожнятівський	В.Струтин	628,6	15,0	перех. / верх.	4,8	12,0
Калуський	Цвітова	264,8	2,5	низин.	18,4	23,0
	Завадка	167,3	1,5		23,9	26,0
	Новиця	189,2	1,5		24,8	24,0
Богородчанський	Кривець	186,4	1,5	перехід.	10,8	19,0
	Саджава	318,5	2,0	низин.	19,6	20,0
	Грабовець	287,2	1,5		19,5	18,0
Долинський	Княжолука	589,5	3,0	перехід.	21,6	25,0

На території Івано-Франківщини значні площі займають перезволожені та заболочені ґрунти, що зумовило розвиток у другій половині

XX ст. меліоративних робіт і будівництво меліоративних систем (табл. 5).

Таблиця 5

Меліоративні системи Пригорганського Передкарпаття

Назви управлінь осушувальних систем і протиपाvodкових споруд	Назва меліоративної системи	Район	Площа (га)
Галицьке УОС і ПС	«Копанки»	Калуський	700
Івано-Франківське УОС і ПС	«Богородчанська»	Богородчанський	10000
	«Болехівська»	Болехівська міськрада	900
	«Надіївська»	Долинський	800
	«Копанки»	Калуський	1200
	«Саджава»	Надвірнянський	1000
Коломийське УОС і ПС	«Ворона»	Тисменецький	8300
	«Ворона»	Коломийський	2400
	«Рудка»		3900
	«Коломийка»		1300
	«Фатовець»		1100
«Тарновець»	Косівський	500	

Меліоративні системи в межах Пригорганського Передкарпаття займають 32 100 га (8,1% загальної площі).

У середині 1980-х рр. на території Передкарпаття працівниками інституту «Львівгіпродгоспу» була проведена інвентаризація осушених земель та визначено технічний стан меліоративних систем [16].

Також питанням осушення перезволожених земель та хімічної меліорації ґрунтів Пригорганського Передкарпаття присвятили праці Назаренко І.І., Пантелеймонов А.І., Тютюнник Д.А. [19].

Агрохімічне дослідження ґрунтів Пригорганського Передкарпаття було пов'язане з організацією 4 районних агрохімічних лабораторій (Богородчанської, Коломийської, Галицької, Городенківської), які у 1980-ті роки були реорганізовані в Державну обласну проектно-розвідувальну сільськогосподарську станцію, а в подальшому (1999 р.) – в Державний проектно-технологічний центр охорони родючості ґрунтів та якості продукції рослинництва (Облдержродючість). Це єдина державна виробничо-наукова організація в області, яка займається збереженням, відтворенням та охороною родючості ґрунтів, веденням моніторингу, поліпшенням якості сільськогосподарської продукції та сировини, а також веде державний нагляд і контроль за дотриманням законодавства про пестициди й агрохімікати в рослинництві. Вагомий внесок у розвиток агрохімічних досліджень зробили працівники асоціації «Біокорверсія» (табл. 2) [19].

Агрохімічною службою області проведено десять турів обстеження ґрунтів та встановлено

стійку тенденцію зменшення вмісту гумусу, що зумовлено процесами ерозії ґрунтів і перевагою процесів мінералізації гумусу над процесами гумуфікації [1].

Амплітуда коливань середньорічного змиву ґрунту внаслідок водної ерозії на ерозійно небезпечних територіях в Передгірській зоні складає 7,5-45 т/га, у Придністровській – 9,6-60,0 т/га. Згідно розрахунків втрати гумусу при цьому складають від 0,1 до 2,4 т/га [1].

Значний вклад у вивчення ґрунтового покриву області мало створення мережі сортодільниць, в межах яких проводилися вивчення морфологічних особливостей та фізико-хімічних властивостей фонових ґрунтів, проводилися тури агрохімічних обстежень (табл. 6).

Другий період характеризується комплексним вивченням генези, закономірностей поширення, фізичних і фізико-хімічних властивостей ґрунтів. Значна увага надавалась вивченню перезволожених ґрунтів, що дозволило побудувати ряд осушувальних меліоративних систем і збільшити площу сільськогосподарських земель. Вагомий внесок у дослідженні ґрунтів зробили наукові установи і організації, зусиллями яких були отримані відомості про площу сільськогосподарських земель, встановлено закономірності поширення ґрунтів, проведено бонітування ґрунтів і економічну оцінку земель. Проводилися вивчення елементарних ґрунтових процесів і їхнього впливу на властивості ґрунтів (Герасимова М.І., Самбур Г.М., Паньків З.П., Смага І.С.), їхньої кислотності (Канівець В.І.) та розроблялися заходи окультурення (Назаренко І.І., Пендюр О.В.) ґрунтів.

Таблиця 6

Сорто-дослідні станції Івано-Франківської області (станом на 1988 р.)

№ п/п	Назва сортодільниці	Місце розташування	Площа (га)	Спеціалізація (напрямок)
1	Городенківська комплексна	с. Котиківка, Городенківський р-н	110	Зерново-технічна
2	Тлумацька комплексна	смт Тлумач	120	Зерново-технічно- кормового
3	Лисецька комплексна	с. Крихівці, Тисменецький р-н	102	Зерново-технічного
4	Калуська комплексна	м. Калуш	300	Зерново-кормово- технічного
5	Надвірнянська	с. Перерісль, Надвірнянський р-н	80	Овочева
6	Косівська комплексна	с. Старі Кути, Косівський р-н	95	Зерново-технічного
7	Тисменицька	с. Микитинці, Тисменецький р-н	75	Овочева
8	Кутська	с. Рожнятів, Косівський р-н	35	Плодово-ягідна

Третій період. В останні десятиріччя дослідженням ґрунтів Прикордонського Передкарпаття займаються науковці Львівського, Чернівецького та Прикарпатського національних університетів, а також фахівці відомчих організацій (Облдержзодючість, Біоконверсія, Івано-Франківський обласний державний центр експертизи сортів рослин, Івано-Франківський науково-дослідний та проектний інститут землеустрою, «Північчургеологія»).

Працівники Львівського університету імені Івана Франка (Позняк С.П., Романів П.В.) вивчали географо-генетичні особливості фізичного стану ґрунтів Передкарпаття та встановили, що найменший ступінь деградації структурного стану ґрунтів притаманний ґрунтами під природними біоценозами. До добре оструктурених ґрунтів належать дерново-підзолисті поверхнево-оглеєні ґрунти під лісом. Спектр деградаційних процесів, які простежуються в агрогенних ґрунтах Передкарпаття, зводиться до переущільнення сільськогосподарською технікою на орних ґрунтах, первинне самоущільнення на молодих перелогах, перевипасання худоби на довготермінових перелогах [30]. В процесі дослідження дерново-підзолистих поверхнево-оглеєних ґрунтів північно-західного Передкарпаття Паньків З.П. встановив їхні морфологічні особливості та їх зміни в процесі сільськогосподарського використання. Обґрунтував спектр діагностичних ознак для дослідження ЕГП що приймають участь у формуванні цих ґрунтів (молекулярні співвідношення, коефіцієнт силікатної частини, співставлення втрат заліза і алюмінію) [22].

Науковцями Чернівецького університету імені Юрія Федьковича проведено дослідження особливостей біогеохімії ґрунтового покриву Передкарпаття (Дмитрук Ю.М.) та розроблено

моделі факторів родючості ґрунтів (Назаренко І.І., Черлінка В.Р.) [31]. Також з'ясовані особливості впливу осушувальної та хімічної меліорації на динаміку ґрунтових процесів, знайдено способи уповільнення або припинення глейових процесів, зниження кислотності, зменшення вмісту рухомого алюмінію, підвищення вмісту органічної речовини з метою теоретичного обґрунтування та розроблення практичних заходів їх окультурення (Назаренко І.І.). Смагою І.С. запропоновано діагностувати підзолистий процес за молекулярним відношенням $\text{SiO}_2:\text{Al}_2\text{O}_3$, елювіально-глейовий за величинами молекулярних відношень $\text{Al}_2\text{O}_3:\text{Fe}_2\text{O}_3$. Діагностовано буроземний процес за результатом групового та фракційного складу гумусу. Інтенсивний розвиток дернового процесу оцінювався за величинами відношень $\text{C}_{\text{гк}}:\text{C}_{\text{фк}}$, вмісту обмінних основ і фракцій гумусових кислот, зв'язаних із кальцієм [32]. Нікоричем В.А. та Шиманським В. запропоновано діагностику ознак процесу лесиважу [20]. Діагностику профільно-деференційованих ґрунтів Передкарпаття на основі валового хімічного аналізу проводили Польшина С.М. та Смага І.С., які встановили, що досліджувані ґрунти характеризуються вираженим елювіальним типом розподілу валових форм хімічних елементів за профілем, обумовлених проходженням опідзолення, глеє-елювіювання, лесиважу, вилуговування [27]. На основі аналізу властивостей досліджених буровато-підзолистих оглеєних ґрунтів Передкарпаття Польшина С.М. пропонує віднести їх до реферативних ґрунтових груп альбелювісоль та стагносоль [26]. Казімір І.І., вивчаючи питання кислотності основної буферності ґрунтів Передкарпаття під впливом осушувальної і хімічної меліорації встановив, що дія хімеліорантів на ґрунт призводить до значної трансформації кількісних

та якісних показників вбирного комплексу ґрунту, що виражається, зміною характеру, напрямку, тісноти зв'язків різного роду між показниками кислотно-основної буферності та фізико-хімічних властивостей [8].

Науковцями кафедри агрохімії і ґрунтознавства Прикарпатського університету проводяться дослідження з вивчення впливу сільськогосподарських культур на ґрунтозахисну ефективність еродованих ґрунтів Прикарпаття (Турак О.Ю.), технологій вирощування сільськогосподарських культур в умовах Прикарпаття (Дмитрик П.М., Карбівська У.М.) [19].

Працівниками організації Облдержродючість проведено VII-X тури агрохімічного та агро-екологічного обстежень ґрунтів та складено карти області за середньозваженими показниками вмісту гумусу, станом родючості ґрунтів, проведено еколого-агрохімічну оцінку ґрунтів. Асоціацією «Біоконверсія» проводяться наукові пошуки шляхів відновлення ґрунтів, які зазнали негативного антропогенного впливу. Івано-Франківський науково-дослідний та проектний інститут землеустрою проводить топографо-геодезичні, інженерно-геологічні зйомки, ґрунтові, геоботанічні обстеження тощо.

Висновки. Аналіз значного спектру літературних, архівних, статистичних відомостей дозволив встановити, що накопичення відомостей про ґрунти Пригорганського Передкарпаття почалися з моменту використання їх у якості основного засобу виробництва у сільському господарстві. Дослідження якості ґрунтів і їхня

класифікація у перший етап було зумовлено необхідністю їхнього оподаткування та використання під різні сільськогосподарські угіддя. Зародження товарного сільськогосподарського виробництва зумовило формування перших наукових центрів дослідження ґрунтів (Рільнича школа у Дублянах). Значні площі заболочених земель зумовили проведення меліоративних досліджень з метою використання цих земель у сільському господарстві.

Проведення великомасштабних ґрунтових обстежень ґрунтів сільськогосподарських земель (1958-1961 рр.) дозволило сформувати найбільш достовірні відомості про закономірності поширення, генезу та властивості ґрунтів Пригорганського Передкарпаття, а отримані кількісні та якісні відомості про ґрунти слугували вихідною основою для проведення бонітування та екологічної оцінки земель. Подальші коректування ґрунтових досліджень, агроґрунтові меліоративні дослідження дозволяли поповнювати відомості про ґрунти регіону. Дослідження, здійснені працівниками університетів і державних організацій в останні десятиріччя, проводилися за розрізненими методиками та мали локальне поширення, що не дозволило кардинально оновити ґрунтові відомості. Нагальна потреба формування ринку купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення, основною характеристикою яких є якість ґрунтів у їхніх межах, вимагає створення єдиного науково-виробничого центру дослідження ґрунтів, що дозволить оновити вкрай застарілі відомості та адаптувати їх під європейські стандарти.

Література і джерела

1. Агрохімічний та агроекологічний стан ґрунтів Івано-Франківської області: довідник / Авт.-уклад. Якимів М.М., Заклінський О.П. – Івано-Франківськ, 2005. – 82 с.
2. Агрохімія і ґрунтознавство / Під ред. М.К. Крупського. – К.: Урожай. Випуск 12, 1969. – 200 с.
3. Андрущенко Г.О. Ґрунти західних областей УРСР / Г.О. Андрущенко. – Львів-Дубляни: Вільна Україна, 1970. Ч.2. – 116 с.
4. Болюх О.И. Стационарное изучение плоскостного змыва в Передкарпатье / О.И. Болюх, А.П.Канаш, М.Г. Кит, Я.С.Кравчук. – Львів: Вища школа, 1976. – 116 с.
5. Ґрунти Івано-Франківської області / Під ред. Г.О. Андрущенка. – Ужгород. Карпати, 1960. – 77 с.
6. Гулик С.В. Кадастрові карти як джерело вивчення стану земельних ресурсів Галичини XVIII – поч. XX ст. / С.В. Гулик // Історія української географії: всеукр. науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники. Вип. 1. – 2005. – С. 85-88.
7. Йосифінська і Францисканська метрики, перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів / Відп. ред. П. Захарщина. – К.: Наукова думка, 1965. – 335 с.
8. Казімір І.І. Трансформація кислотно-основної буферності бурувато-підзолистих ґрунтів Передкарпаття під впливом осушувальної та хімічної меліорацій / І.І. Казімір // Наук. вісник Чернів. ун-ту. Серія Біологічна. Т.2. Вип.1. – Чернівці. – 2010. – С. 73-78.
9. Канивець В.И. О современных глеевых процессах в почвах украинского Предкарпатья / В.И.Канивець // Почвоведение. №10. – Москва. – 1977. – С. 45-54.
10. Козак І. В. Торфові ґрунти на території Івано-Франківської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://int-konf.org/konf012016/1204-kozak-v-torfov-runti-na-teritoryi-vano-frankvskoyi-oblast.html>.
11. Корнієнко П. Сільськогосподарська освітня діяльність українських громадських селянських товариств Східної Галичини у міжвоєнний період / П. Корнієнко // Наук. записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер. Історія. – Тернопіль: ТНПУ, 2013. – Вип. 1. – С. 22-25.
12. Кравчук Я.С. Геоморфологія Передкарпаття. / Я.С. Кравчук. – Львів: Меркатор, 1999. – 190 с.

13. *Кубійович В.* Атлас України і суміжних країв / Під ред. В. Кубійовича. – Львів: наукове товариство ім. Шевченка, 1937. – 113 с.

14. *Мазник Л.В.* Генетико-географічні дослідження ґрунтів західних областей України / Л.В. Мазник, С.П. Позняк. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2014. – 244 с.

15. *Маринич О.М.* Удосконалена схема фізико-географічного районування України / О.М. Маринич, Г.О. Пархоменко, О.М. Петренко, П.Г. Шищенко // Український географічний журнал. №1. – 2003. – С. 16-20.

16. Министерство мелиорации и водного хозяйства УССР // Инвентаризация осушенных систем Ивано-Франковской области. – Львов: «Львовгипропроводхоз». 1985. – 286 с.

17. *Назаренко И.И.* Окультуривание подзолистых оглеенных почв / И.И. Назаренко. – Москва: Наука, 1981. – 184 с.

18. Науково-освітні здобутки кафедри «Агрохімія і ґрунтознавство» / Під ред. М.Д. Волощука. – Івано-Франківськ: В-во Прикарпатського нац. ун-ту ім. В.Стефаніка, 2011. – 110 с.

19. Науково-педагогічна діяльність кафедри «Агрохімія і ґрунтознавства» / Під ред. Е.Г. Дегодюка. – Івано-Франківськ: В-во Прикарпатського нац. ун-ту ім. В.Стефаніка, 2013. – 124 с.

20. *Нікорич В.А.* Діагностика лесиважу в бурувато-підзолистих оглеєних ґрунтах Передкарпаття / В.А.Нікорич, В. Шиманський // Міжвідомчий тематичний науковий збірник «Агрохімія і ґрунтознавство». Кн.2. – Харків, 2014. – С. 60-62.

21. *Осипчук С.О.* Природно-сільськогосподарське районування України / С.О. Осипчук. – К.: Урожай, 2008. – 200 с.

22. *Паньків З.П.* Дерново-підзолисті поверхнево-оглеєні ґрунти північно-західного Передкарпаття / З.П. Паньків, С.П. Позняк. – Львів: Меркатор, 1998. – 132 с.

23. *Паньків З.П.* Еволюція землекористування в Україні: монографія / З.П. Паньків. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 188 с.

24. Полевой определитель почв / Под. ред. Н.И. Полупана, Б.С. Носко, В.П. Кузьмичева. – К.: Урожай, 1981. – 322 с.

25. *Польчина С.М.* Гетерогенетичність профільно-диференційованих ґрунтів Передкарпаття / С.М.Польчина // Науковий вісник Чернів. ун-ту. Біологія. Т4, вип.2. – Чернівці, 2012. – С. 197-201.

26. *Польчина С.М.* Міжнародні діагностичні підходи в ідентифікації профільно-диференційованих ґрунтів Передкарпаття / С.М. Польчина // Науковий вісник Чернів. ун-ту. Серія Біологічна. Т.2. Вип. 3. – Чернівці, 2010. – С. 96-101.

27. *Польчина С.М.* Діагностика профільно-диференційованих ґрунтів Передкарпаття на основі валового хімічного складу / С.М. Польчина, І.С. Смага // Науковий вісник Чернів. ун-ту. Серія Біологічна. Випуск 455. – Чернівці, 2009. – С.111-115.

28. *Польчина С.М.* Профільно-диференційовані оглеєні ґрунти Передкарпаття: генеза, варіабельність, систематика: монографія / С.М. Польчина. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. – 271 с.

29. Протокол №113 засідання научно-технічного Совету ПГО «Севукргеология» // Отчет торфоразведочной партии за 1986-1988 гг. – К., 1988. – 15 с.

30. *Романів П.В.* Географо-генетичні особливості фізичного стану ґрунтів Передкарпаття. Монографія / П.В. Романів, С.П. Позняк. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2010. – 200 с.

31. *Смага І.С.* Еколого-генетична оцінка профільно-деференційованих ґрунтів Передкарпаття. / І.С.Смага // Автореф. дис. на здобуття н. с. док. біолог. наук. – Чернівці, 2010. – 39 с.

32. *Смага І.С.* Особливості генезису бурувато-підзолистих оглеєних ґрунтів Передкарпаття в залежності від географічного розміщення та еволюція їх під впливом використання: Автореф. дис. канд. сільськогосп. наук. – К.: – 1995. – 22 с.

Антропогеографічні дослідження

УДК 911.3:339.92(1–192.7)

Мирослава Влах

ГЕОПРОСТОРОВІ КОНЦЕПТИ “МЕЖА”, “ПОМЕЖІВ’Я”: МОДЕРНІЗАЦІЯ СМИСЛІВ

Здійснено термінологічний аналіз амбівалентних геопросторових понять “межа”, “помежів’я”, що характеризуються довгим синонімічним рядом і мають водночас смислове навантаження як ліній, смуг розділення, так і взаємодії; з використанням філософських, загально-і конкретнонаукових критеріїв здійснено загальну типологію геопросторових меж, спеціальну типологію регіональних меж; на основі історико-генетичного, природно-географічного, морфологічного і функціонального підходів проаналізовано поняттєво-термінологічні системи “державний кордон”, “прикордоння”, “транскордоння”; побудовано лінійний семантичний ланцюг понять кордон – прикордоння – прикордонний регіон – транскордонні зв’язки – транскордонна співпраця – транскордоння – транскордонний регіон; встановлено смислові зміщення понять “кордон”, “фронтір”, “прикордоння” залежно від тенденцій світоустрою.

Ключові слова: концепт, межа, кордон, фронтір, помезів’я, прикордоння, прикордонний регіон, транскордоння, транскордонний регіон.

Myroslava Vlah. Geospatial concepts of “border”, “borderzone”: modernization of the meaning. In this article, a terminological analysis of the ambivalent geospatial concepts of “border”, “border zone”, which are characterized by a long synonymic row and simultaneously have the semantic load of lines, strips of separation as well as interaction.

Methodical possibilities of terminological analysis, essence of which is in creation of the conceptual and terminological systems, determination of content, semantic connections, establishment of semantic transformations of concepts are used for realization of research. The terminological analysis carried out in compliance with scientific methods of comparative, systemic and structural, synergistic, relativism approaches, geographical conceptions of regionalism and regional development.

Ukrainian—and English, as modern scientific languages, have many correspondences for the definition of geospatial concepts “border” – the line of separation of a territory, and “borderzone” – a zone which functionally gravitates to the border. For example, in Ukrainian, correspondences are rubizh (boundary), hranysia (bound), kordon (border), kray (verge), kinets (end), mezhyk (side land), hran (facet), and porubizhzhia (boundary zone), pohranychchia (zone of bound), pokordonnia (zone of border), prykordonnia (borderlands), prykordonna smuha (border strip), prykordonnyi region (border region), prykordonnyi prostir (border space), okrayina (outskirts), okolytsia (surroundings), perypheria (periphery), transkordonnia (transborderlands) respectively.

Using the philosophical, general and specific scientific criteria general typology of geospatial boundaries with allocation of the object and construct; real and virtual; physical (natural, political) and subjunctive; analytical and synthetic; true and false; established and variables boundaries is made, and types of the regional boundaries, internally national, supranational (mega-, macro-, submacroregional); homogeneous, heterogeneous; formal (logical, administrative and territorial), informal; functional (specific, integral) are highlighted.

As the political and geographical component of geographical border studies is the most developed, the conceptual and terminological system of "State border" is chosen as the object of analysis. The review of scientific literature of research topic allowed organizing a large array of terminology on state borders. In order to systematize are used the traditional historical and genetic, natural and geographical, morphological, functional approaches. In particular, according to: the type of formation there are "natural" (orographic, hydrographic, etc.) and "artificial" borders; genesis – antecedational (pioneer, primary), subsequent (next); morphology – geometrical, astronomical, wavy, straight, combined; the nature of the earth's surface – upland and marine; the historical features – prewar, postwar; colonial, post-colonial; sanitary; contentious; dynamics – stable, volatile, "creeping"; the nature of the processes – strict, non strict; "soft", "hard"; controlled, uncontrolled; permeable (diffuse), impervious; militarized, "critical"; the dominance of certain functions – barrier, filtering, contact (with preservation of the main one – achievement of national security). The expand of conceptual and terminological system of "state border" based on the correspondences that define processes, dynamics, function.

Determinization of the term "frontier" is found, the feasibility of its preferred use for the of civilizational distinction and historical discourses was defined. In the modern scientific reflection of the concept "frontier", there has been a semantic shift from the space of separation, instability ("bloody land" according to T. Snyder) to the space of intensive interaction of different cultures.

In the research, terminological analysis of the concept of "borderlands" was carried out; formal and informal principles of its delimitation were established; modernization of the meanings of the concepts of "border" and "borderlands" was elucidated; the increasing role of the concept of "transborderlands" in respect of the transformation of functions of state border, the development of various forms of intergovernmental cooperation, was noted.

The linear semantic chain of concepts of border – borderlands – border region – cross-border connections – cross-border cooperation – transborderlands – cross-border region was constructed. Dynamic radial branching of the semantic chain of the concepts "border", "borderlands", "transborderlands" that conditioned by the evolution and modernization of their meanings, were identified.

Key words: *concept, border, frontier, borderzone, borderlands, region, transborderlands.*

Актуальність постановки проблеми. Еволюція поняття "межа" пов'язана із розвитком теорії пізнання. В античній натурфілософії воно виникло внаслідок розрізнення безмежного і обмеженого, мало переважно онтологічний характер, означало порядок, гармонію, досконалість світу (піфагорійська школа). У філософії Аристотеля феномен межі розкривався через зіставлення, порівняння, просторову близькість, сусідство.

Проблема межі у контексті пізнавальних процесів розглядалась і в німецькій класичній філософії. Зазначалося, що межі виникають внаслідок взаємозв'язку окремих сутностей, внаслідок чого формується нова сутність, яка відмінна від початкових.

Наукове використання концептів "межа" і "помежів'я" посилюється за умов структуралізму та постструктуралізму у філософії ХХ ст. Філософські напрацювання щодо поділу цілого на частини, релятивізму цілого і окремого, центр-периферійний підхід – загальнотеоретична основа конкретно-наукових досліджень меж і помежів'я. Складність дослідження зумовлена амбівалентним характером понять "межа" і "помежів'я": зміст розкривається одночасно через полярні ознаки – поділ і взаємодію.

Проблема меж і помежів'я особливо актуальна для географічної науки, загальним об'єктом дослідження якої є континуально-

дискретний геопростір у всій множинності вимірів – природному, соціальному, соціо-природному. Реальність і віртуальність, абсолютність і відносність, чіткість і розмитість, типологія меж, критерії розмежування, делімітація помежів'я – слабо досліджена царина географічних досліджень. У контексті постмодерних наукових дискурсів актуальною є також проблема перцепції кордонів і прикордоння та формування їхніх ментальних геообразів.

Зазначене актуалізує необхідність подальшого розвитку *географічного межознавства* (географічної лімології) як наукового напрямку теоретичної географії. В Україні актуальність подібних суспільно-географічних досліджень посилюється внаслідок межовості розташування, накладання на її території історико-географічних, етно-культурних, історико-політичних меж, які у вигляді ментальних образів існують й до нині.

Методика дослідження. Для проведення дослідження використано методичні можливості термінологічного аналізу, сутність якого полягає у створенні поняттєво-термінологічних систем, визначенні змісту, семантичних зв'язків, виявленні смислових трансформацій понять. Термінологічний аналіз здійснювався з дотриманням вимог загальнонаукових компаративного, системно-структурного, синергетичного, релятивістського

підходів, географічних концепцій регіоналізму і регіонального розвитку. Використано також досвід міждисциплінарних комплексних кордонних студій (*border studies*) західних дослідників.

Аналіз публікацій з теми дослідження.

Проблема виникнення і функціонування геопросторових меж і помежів'я найбільше висвітлена у публікаціях історичного, історико-географічного, етногеографічного, політико-географічного, військово-географічного і геополітичного характеру. У цьому контексті слід виділити наукові напрацювання Г. де Блія і П. Муллера, М. Дністрянского, Н. Замятіної, Ю. Кисельова, В. Колосова, Ф. Ратцеля, Т. Снайдера, Ф. Тернера, І. Черновола, О. Шаблія, Б. Яценка та ін.

Для висвітлення впливу історичного чинника на етно-культурне, ментальне розмежування України актуальні дослідження В. Гериновича, Я. Дашкевича, М. Дольницького, М. Кордуби, В. Кошового, В. Кубійовича, С. Рудницького, О. Русова та інших авторів.

Виклад головного матеріалу.

Лінгвістична система геопросторового концепту “межа”. Українська, як і англійська – сучасна наукова мова, мають багато відповідників на означення геопросторових понять “межі” – лінії поділу якої-небудь території – та “помежів'я” – зони, що просторово і функціонально тяжіє до межі. Для прикладу, в українській мові – це *рубіж, границя, кордон, обмеження, край, кінець, межник, розмежувальна лінія, межова лінія, гранична лінія, окраїнна лінія, грань* і, відповідно, – *порубіжжя, пограниччя, гранична смуга, межова земля, прикордоння, прикордоння, прикордонна смуга, прикордонний регіон, прикордонний простір, окраїна, околиця, “креси”, периферія, транс-кордоння, транскордонний регіон*. Досліджуваний синонімічний ряд доповнюють й діалектні відповідники (наприклад, у буковинському діал., *готар* – межа, *готарити* – розмежовувати) [4].

Стрижневим словом, або домінантою синонімічного ряду є загальноновживане слово *межа*. Воно є носієм головного значення, спільного для всього ряду, стилістично нейтральне, найуживаніше, об'єднує навколо себе слова з гранично близькою семантикою. Синонімічні ряди до лексем *межа* і *помежів'я* є динамічними. Вони поповнюються новими словами, втрачають застарілі, а головню – відбуваються смислові зміщення окремих відповідників на означення нових геопросторових реалій.

Великий тлумачний словник сучасної української мови лексему “межа” трактує як лінію поділу якої-небудь території, кінець, край чого-небудь [2, с. 517]. Щодо лексеми “кордон” (від франц. *cordon* – мотузка, розтягнуте розташування військ) подано п'ять значень: 1) межа, що розділяє територію держав; 2) прикордонна або інша військова сторожа; 3) лісова сторожа і охорона заповідників; 4) рівномірне розташування армії невеликими загонами в одну лінію; 5) біологічний спосіб

формування плодівих дерев, при якому стовбуру і основним гілкам надають суворо витягнутої форми (вертикальної або горизонтальної) [2, с. 454]. Українська лексема *межа*, на відміну від *кордону*, характеризується більшою дериватністю (*межень, межси, меживузля, межигір'я, межиріччя, межник, межовий, межувальний, межовик, межувальник, межування, межувати, межуватися, розмежований, суміжний, суміжник, суміжно* та ін.).

В англійській термінології на означення геопросторових меж і помежів'я використовують поняття *limit* (межа), *barrier* (межа, бар'єр), *frontier* (мобільний, динамічний кордон), *boundary* (стійкий кордон, часто державний), *border* (загальне поняття, що об'єднує і *frontier*, і *boundary*), *borderlands* (прикордоння), *border region* (прикордонний регіон), *cross-border region, cross-borderland, transborderland* (транс-кордоння, транс-кордонний регіон). У слов'янських мовах вживають терміни *граница* (рос., болг.), *granica* (пол., хорв., серб.), у німецькій – *grenze*, що, на думку окремих дослідників, є результатом германо-слов'янської взаємодії [21, с. 50].

На означення території сучасної Західної України, Західної Білорусії і Литви, що колись входили до складу історичної Речі Посполитої, використовують термін “східні креси” (*Kresy Wschodnie*, від пол. *kres* – край, кінець, границя). Термін, що з'явився у середині XIX ст. у творах польського поета В. Поля, політично некоректний, є проявом польського колоніалізму, зараз значною мірою міфологізований. Його сучасне використання, на нашу думку, допустиме тільки в історичному контексті. Менш поширений термін “західні креси” (*Kresy Zachodnie*) для означення західної частини Речі Посполитої, приєднаної після її поділів до Королівства Пруссія. Діяльність у Польщі “кресових товариств”, парламентської групи у справах Кресів, кресов'ян і спадщини східних земель давньої Речі Посполитої, Світового конгресу кресов'ян загалом не сприяють налагодженню добросусідських стосунків з Україною, Білоруссю, Литвою.

У геополітичних публікаціях останніми роками реанімовані латинські поняття *limes* (мілітарний кордон, адміністративний округ оборонного призначення у часи Римської імперії), *лімітроф* (від *limitrophus* – прикордонний) – окраїнні придатки великих держав; держави, що утворилися після розпаду Російської імперії; проміжний простір між імперіями або цивілізаціями); *Великий лімітроф* – смуга, що відокремлює Росію від головних центрів сили [29]. На думку М. Дністрянского, ці терміни не мають когнітивного значення, відображають заангажованість авторів у різні великодержавницькі проекти і можуть застосовуватися переважно в історико-геополітичних дискурсах [6, с. 116]. Історичний контекст має також поняття *санітарний кордон* – узагальнююча геополітична назва лімітрофних держав, створених під егідою Великої Британії і Франції після розпаду Російської імперії вздовж європейських кордонів радянської Росії для

стримування проникнення комуністичних ідей у західні країни у 1920-1930 рр.

Латинський терміоелемент *limes* використано для побудови дериватних термінів у національних мовах (наприклад, *ліми*, *лімологія*, *ліміт*, *лімітація*, *делімітація*, *лімітрофи*) та есперанто (*лімо* – кордон). Правильно орієнтовані латинські відповідники *terminus* (Термінус – у римській міфології бог кордонів, покровитель меж, приватної власності), *terminus status* (державна межа) не створили розгорнутих терміносистем (як приклад деривації, лексема *термінальний* – кінцевий, конечний). Терміоелемент латинського походження *трансцендентальний* (від лат.

transcendens – той, що виходить за межі) не набув геопросторового сенсу і використовується у філософії, психології, логіці.

Типологія геопросторових меж. Найменш опрацьованими у науково-теоретичному аспекті є питання типології геопросторових меж. З використанням філософських і загальнонаукових підходів до розуміння об'єктивного і суб'єктивного можна виділити *об'єктивні межі* – геопросторові межі реальної і віртуальної дійсності – та *конструктивні межі* – межі інтелектуальних і ментальних конструктів, що створюються з використанням відповідних методів на основі принципу ізоморфізму (рис. 1).

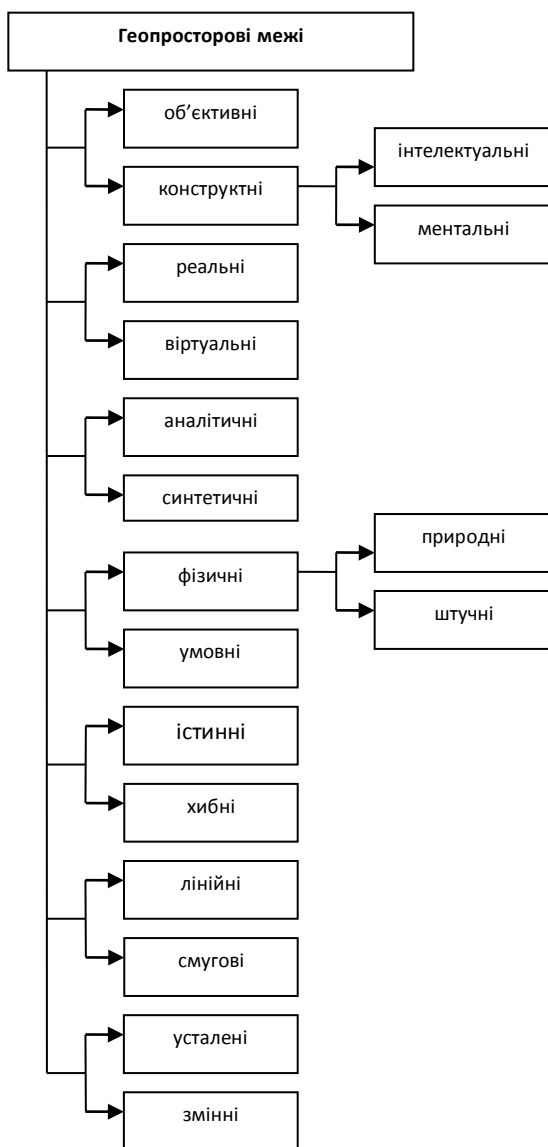

Рис. 1. Поняттєво-термінологічна система “Геопросторові межі”

За критерієм верифікації поділу геопростору можна виділити *реальні межі* та *віртуальні межі*, очевидність існування яких відповідно верифікують/не верифікують чинні методи дослідження.

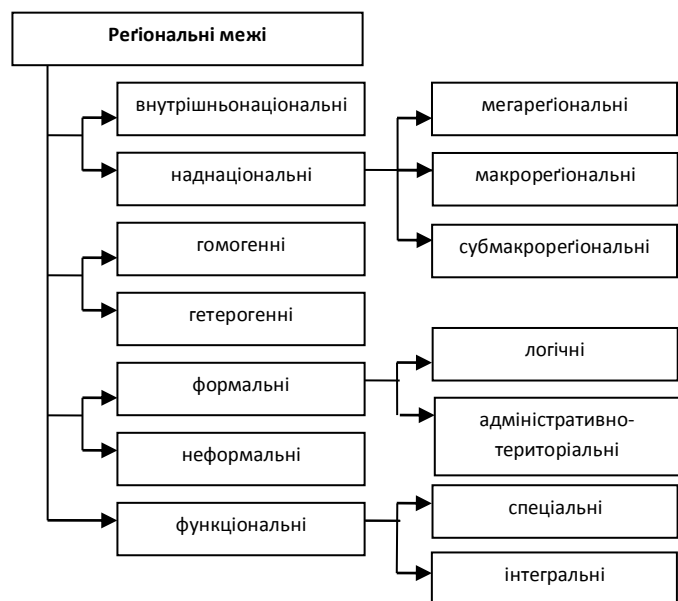

Рис. 2. Поняттєво-термінологічна система “Регіональні межі”

Форми прояву геопросторових меж бувають *фізичними* (наприклад, як природні бар'єри – океани, гори, пустелі, ріки тощо чи штучні політичні бар'єри – державні кордони), що позначаються

конкретними матеріальними об'єктами, та *умовними* – межі, які не мають чітких матеріальних позначень і виділяються залежно від мети конкретного дослідження. За способом проведення (делімітації) можна виділити два типи меж: *аналітичні межі* (результат поділу простору на основі критерія/критеріїв відмінності), *синтетичні межі* (на основі об'єднання за критерієм/критеріями подібності). *Істинні та хибні межі* проводять відповідно до формально-логічних і логіко-семантичних вимог істинності. *Усталені та змінні межі* залежать від ступеня стійкості до внутрішніх і зовнішніх впливів. Відповідно до наведеної типології географічна наука оперує переважно конструктивними, реальними, умовними геопросторовими межами, що за способом побудови можуть бути як аналітичні, так і синтетичні.

Проблема дослідження геопросторових меж і помежів'я тісно пов'язана з проблемою регіоналізації. В ідеалі типологія геопросторових меж повинна збігатися з типологією регіонів. Г. де Блії та П. Муллер, характеризуючи географічні світи, виокремлюють гомогенні, формальні та функціональні регіони [1, с. 19].

Гомогенні межі виділяють за однаковістю, подібністю просторового прояву геореалій, *гетерогенні* – за їхньою відмінністю. Особливим видом гомогенних і гетерогенних меж є *формальні/неформальні межі*. Формальні межі встановлюють на основі врахування формальних параметрів окремих фрагментів геопростору (наприклад, кількісних показників, усталеного адміністративно-територіального поділу тощо). *Неформальні межі* залежать від мети дослідження, мають переважно ситуативний характер тощо (рис. 2).

Функціональні межі встановлюють на підставі поширення взаємозв'язків у геопросторовій системі. Вони бувають спеціальними та інтегральними. Як окремі види спеціальних геопросторових меж можна виділити природні, суспільні, соціо-природні, що своєю чергою мають внутрішнє компонентне структурування відповідно до виду геосистеми.

За територіальним рівнем виділяють внутрішньонаціональне та наднаціональне розмежування. На наднаціональному рівні – це мега-, макро-, субмакрорегіоналізація з відповідними лініями поділу [10].

Термінологічно неусталеними є поняття, що пов'язані з метричними характеристиками меж у дво- чи тривимірному геопросторах. У науковій літературі щодо регіонального розмежування використовують підходи строгого і нестрогого поділу. У теорії регіоналізації американського ученого В. Бунге межі регіону є лінійними (строгий поділ). Лінійні межі засвідчують зрілість району. Нестрогого поділу дотримуються прихильники концепції існування перехідних зон (смуг) між окремими регіонами Г. де Блії і П. Муллер [1].

Поняттєво-термінологічна система “державний кордон”: **смыслові трансформації.** Оскільки

найрозвиненішою є політико-географічна складова географічного межознавства, об'єктом аналізу обрано поняттєво-термінологічну систему “Державний кордон” (калька з російської, ліпше – “державна межа”). У політико-географічному контексті доцільно аналізувати також етнічні межі (за термінологією дорадянського періоду, *етнографічні границі, етнографічні межі, етнографічні лінії, метропольні етнографічні границі, етнографічні острови, етнографічне розмежування, етнографічні анклав, етнографічні ексклави, національно-територіальні межі*) [3; 14; 16; 24; 25; 26]. Важливість таких досліджень зумовлена тим, що площа суцільної національної території і території з мішаними землями України значно перевищує сучасну державну територію (за С. Рудницьким (1915), вона становила 1200 тис. км², за В. Кубійовичем (1938), – 132 тис. км²) [25; 17]. Галицькі учені довоєнного періоду досліджували також “історично-державні”, “адміністративні”, “церковні”, “церковно-адміністративні” границі західноукраїнського порубіжжя [12; 13].

Поза увагою українських політико-географів залишаються також питання внутрішнього етнічного розмежування радянської України у період “коренізації” – політики залучення представників корінного населення радянських республік та автономій до місцевого керівництва і надання офіційного статусу їхнім національним мовам (проводилася протягом 1920-х років, започаткована XII з'їздом РКП(б) у квітні 1923 р.). Національне адміністративно-територіальне районування УРСР станом на 1932 р. налічувало 23 національні райони, 1112 сільських і 65 селищних національних рад [32]. Про зникнення покордоння, перетворення його на “порожнє” місце, радянський гартленд на прикладі Мархлевського польського національного району (Мархлевськ – зараз смт Довбиш Баранівського району Житомирської області) пише американська дослідниця К. Браун [34].

Поняття “державний кордон” і “державна територія” є головними у міжнародному праві, класичній політико-географічній науці, оскільки це визначальні критерії, яким повинна відповідати держава як суб'єкт міжнародного права.

Співвідносні категорії “державний кордон” і “державна територія” відображають полярні сторони просторової політико-географічної організації суспільства (без кордонів можуть бути країни, позбавлені суверенності; без території – нації, розміщені переважно у прикордонному просторі інших держав). За Ф. Ратцелем, кордон – це периферійний орган держави, що засвідчує її зростання, силу або слабкість. Учений стверджував, що держави мають тенденцію вростати у природні замкнені простори, і ця тяга може бути задоволена лише у межах континентів [37].

Науковий аналіз категорій “державний кордон”, “державна територія” можливий тільки з урахуванням головних принципів міжнародного права: принципу територіальної цілісності і

принципу непорушності кордонів. Ці принципи вимагають, щоб держави утримувалися від того, щоб перетворити територію одна одної в об'єкт воєнної окупації, чи інших прямих чи непрямих заходів застосування сили в порушення міжнародного права або в об'єкт набуття таких заходів чи загрози їхнього здійснення [20, с. 64].

Міжнародне право передбачає також правові підстави зміни державної території, а отже і державних кордонів, зокрема, *цесію* (добровільна передача частини державної території іншій державі), *акрецію* (зміна державної території внаслідок дії природних катаклізмів або антропогенної діяльності), принцип рівноправ'я і самовизначення народів, *ад'юдикацію* (зміна державної території відповідно до рішення міжнародного арбітражу, Міжнародного суду або міжнародної конференції).

Якщо історико-географічний дискурс допускає можливість синонімічного трактування ліній і смуг етнічного, культурного, цивілізаційного розмежування, то в політико-географічних дослідженнях існує вимога дотримання чітких міжнародних правових норм щодо термінування понять та їхніх означень. Для прикладу, державний кордон – це лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території держави, суходолу, вод, надр, повітряного простору. Однак державний кордон – це не просто лінія на карті, що позначає закінчення однієї юрисдикції і початок іншої. Це складна інституція, через яку проявляється внутрішня і зовнішня сутність держави.

Аналіз наукової літератури з теми дослідження дозволив систематизувати великий масив термінології щодо державних кордонів. Для її систематизації використано традиційні історико-генетичний, природно-географічний, морфологічний, функціональний підходи. Зокрема, за *типом утворення* виділяють “природні” (орграфічні, гідрографічні) і штучні кордони; за *генезою* – антецедентні (від лат. *antecedens* – попередній) (піонерні, первинні), субсеквентні (наступні); за *морфологією* – геометричні, астрономічні, звивисті, прямолінійні, комбіновані; за *характером земної поверхні* – суходільні і морські; за *історичними особливостями* – довоєнні, повоєнні; колоніальні, постколоніальні; санітарні; спірні; за *міжнародним визнанням* – визнані, частково визнані, невизнані; за *динамікою* – стійкі, мінливі (тимчасові), “повзучі”; за *характером процесів* – строгі, нестрогі; “м'які” (дифузні), жорсткі; контрольовані, неконтрольовані; санітарні; мілітаризовані, “критичні”; за *домінуванням окремих функцій* – бар'єрні, фільтрувальні, контактні (при збереженні головної – досягнення національної безпеки).

Слід відзначити, що у закордонних публікаціях переважно акцентують увагу на кордоні як бар'єрі, що може бути дезінтегративним (кордон закритий для контактів), фрагментарним (різний

ступінь відкритості кордону) та інтегративним (високий ступінь відкритості та інтенсивності контактів) [38].

Державні кордони, що сформувалися за результатами Другої світової війни, непорушність яких зафіксована у Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва у Європі 1975 р., переважно є штучними, субсеквентними, що часто зумовлює проблеми міждержавного спілкування [35].

Якщо лексеми на означення державних кордонів за типом утворення, морфологією, генезою, природними особливостями, характером поверхні, не зазнають, як правило, смислових трансформацій, то за характером процесів, що відбуваються на них, динамікою і виконуваними функціями відзначаємо поляризацію смислового навантаження від зіткнення до співпраці, від мінливості до стійкості, від бар'єру до лінії контакту тощо.

Геопросторовий концепт “фронтір”: еволюція сенсів. Нестійкий характер етнокультурного, цивілізаційного геопросторового розмежування відображає поняття “фронтір”. Автор терміна американський історик Ф. Тернер розглядав фронтір як рухому зону поселень експансивного зіткнення “цивілізації” з варварством, що, згідно з теорією географічного детермінізму, сформувало самотні риси американського характеру. *Великий фронтір* був кордоном європейської колонізації Північної Америки, що рухався зі сходу на захід [28]. Фронтір як зону освоєння, зону нестійкої рівноваги трактує й сучасна російська дослідниця Н. Замятіна [8].

Фронтірна проблематика піднята і в українській науковій думці щодо формування державної території, віднайдення української національної ідентичності. Власне політонім Україна й означає землю на краях. Через територію України проходить чіткий природний кордон між лісовою і степовою зонами, Великий європейський вододіл між басейнами Чорного і Балтійського морів. В історичному минулому тут проходили соціально-економічний (між кочівництвом і осілістю), етно-конфесійний (між слов'янами і мусульманами), етно-культурний кордони (між культурою Заходу і культурою Сходу).

Український історик Я. Дашкевич для характеристики розташування України між Сходом і Заходом використовував поняття *Великого кордону* як степового кордону, смуги розмежування політичного, військового впливу, а пізніше й господарського використання території [5]. Виділений Я. Дашкевичем Великий кордон підтверджує думку, що степ не тільки фізико-географічна, а й геополітична категорія. Великий кордон середньовічної України припинив своє існування у XVIII ст. у зв'язку із російськими завоюваннями, однак ще довго зберігався у матеріальній і духовній культурі етносів північного Надчорномор'я. Колонізація степу Російською імперією супроводжувалася новим військово-адміністративним,

етнокультурним розмежуванням (Нова Сербія, Слов'яно-Сербія, Новоросія), що впливає на геополітичну ситуацію в Україні й до нині.

У сучасній науковій рефлексії поняття фронтір відбулося його смислове зміщення від простору розділення, нестабільності (у Європі це “криваві землі” за Т. Снайдером) до простору інтенсивної взаємодії різних культур [27]. Львівський історик І. Чернопол під фронтіром розуміє “простір змінних цінностей у зоні зіткнення різних культур і адаптування до природного середовища, коли внаслідок інтенсивної комунікації, економічної, соціальної, культурної та політичної взаємодії відбуваються запозичення, пристосування (акультурація) або одомашнення (асиміляція) однієї культури іншою” [30, с. 266]. Дослідник піднімає питання компаративного аспекту фронтірних студій для вивчення та аналізу різних епох і суспільств; доцільності упровадження тези про фронтіри в історію України; впливу фронтірів на творення української ідентичності; небезпеки феномена фронтіру, коли Україна стала порубіжжям за умов російської агресії (гібридної, або фронтірної війни).

Функція межовості має загалом циклічний характер, що проявляється у черговості циклів зменшення і посилення її значення у геопросторовій організації суспільства, зокрема його політичної, економічної, духовної сфер. В умовах зміни геополітичної ситуації у сучасному світі – світі зростаючих бар'єрів, зміцнення державних кордонів – відбувається смисловий зсув понять “державний кордон”, “фронтір” у напрямку до своїх первинних значень як ліній розмежування, смуг зіткнення, протистояння.

Новим військовим фронтіром на сході України є Донбас (ця історична геологічна назва зараз набула політичного і геополітичного сенсу). Проблеми українсько-російського прикордоння мають глибокі історичні корені. Американський історик Г. Куромія, аналізуючи проблеми свободи і терору на Донбасі за період 1870-1990 рр., стверджує, що сучасність відродила тут риси степового прикордоння (войовничість, жорстокість, схильність до терору, незалежність, волелюбність) [18].

Донбас – український фронт гібридної війни – локальний за просторовим охопленням, однак глобальний за впливом на геополітичну ситуацію. Для його означення можна використовувати також поняття “критичний кордон”. Цей особливий вид кордонів виділяв американський соціолог, конфліктолог К. Боулдинг (1962) для означення меж, які виникають у тих випадках, коли великі держави прагнуть захистити свої інтереси за межами своєї юридично окресленої території [33]. Концепція К. Боулдинга пов'язана з поняттями “сфера впливу”, “сфера життєвих інтересів”. Головними рисами сучасного мілітарного фронтіру є перманентна нестабільність, руйнація суспільних інститутів, звичних моралі, світогляду, інтенсивна міграція, амбівалентна ідентичність населення.

Мілітарних рис набула й термінологія на

означення наявних геопросторових відмін фронтіру: *буферна зона*, *“сіра” зона*, *“червона” зона*, *підконтрольна територія*, *непідконтрольна територія*, *зона безпеки*, *зона небезпеки*. Для характеристики таких фронтірів застосовують транстермінологізовані військові поняття (“червона” зона – зона обстрілу).

Характеризуючи геософійні відміни сходу і південного сходу України Ю. Кисельов вживає поняття *Український фронтір*, який збігається з басейном Дону (по Танаїсу межу між Європою і Азією проводив Геродот). Дослідник наголошує на частково євразійському характері українського геопростору у зв'язку з його значним поширенням на степові терени [9].

З урахуванням особливостей геопросторових відмін смуги розмежування, а також головних напрямків руху етносів Ю. Кисельов здійснює типологію фронтірів, виділяючи відповідно *неграничні* і *граничні*, *лінійні* і *площинні* фронтіри (на нашу думку, терміноелементи на означення виділених типів слід модернізувати, оскільки за своєю сутністю фронтіри завжди граничні (межові) та площинні). Під неграничними фронтірами Ю. Кисельов розуміє “межу, що виокремлює населену певним етносом територію з практично неосвоєним геопростором” (слобожанський фронтір середини XVII ст.). Граничний фронтір “відмежує території, освоєні двома осілими етносами з негативною щодо одне одного комплементарністю”. Лінійні фронтіри виникають за умови руху етносу тільки в одному напрямку, площинні фронтіри (інша назва – площинні простори) формуються, якщо етнічна спільнота поширюється в кількох напрямках [9, с. 37].

У сучасних наукових, науково-публіцистичних текстах помітне деяке уникнення поняття фронтір унаслідок його детермінологізації, тобто використання для характеристики різноманітних явищ прикордоння – розміщення, взаємодії тощо. Наприклад, український історик В. Кравченко у монографії, присвяченій Харкову, називає його столицею Прикордоння (не центром фронтіру, не першою столицею України! – *Авт.*) [15]. Дослідник підкреслює велике значення міфологем для формування ментальних образів прикордонних територій.

У перцепційно-просторових міждисциплінарних дискурсах активно послуговуються поняттям *“м'яких” кордонів* (англ. *soft border*) на противагу *“жорстким”* (англ. *hard border*) у традиційних підходах. Ці кордони не збігаються ні з природно-географічним, ні з етнічним, ні з мовним, ні з політичним розмежуванням території. Вони зумовлені суб'єктивним сприйняттям простору, в основі якого лежить глибинний палімпсест прикордонної культури, що попри притаманну їй конфліктогенність передбачає встановлення міжетнічних контактів.

Зміст і семантичні зв'язки геопросторового концепту “помежів'я”. У географічних дослід-

женнях родове поняття “помежів’я” логічно розгорнуте через видові поняття “прикордоння”, “транскордоння”, що своєю чергою є системою понять нижчих ієрархічних рівнів. *Прикордоння* – це географічний простір поблизу державного кордону, який внаслідок специфіки географічного положення відзначається характерними особливостями історико-географічного, етно-культурного, соціально-економічного розвитку, широкими можливостями міжрегіонального і транскордонного співробітництва із сусідніми районами і державами. Слід відзначити множинний структурний сенс геопросторового поняття “помежів’я” як природного, етно-культурного, соціально-економічного простору вздовж державного кордону;

Територіальний масштаб і функціональні геопросторові відміни прикордоння означають як чіткі, законодавчо регламентовані поняття, так і поняття, що не мають чітких дефініцій. Для встановлення прикордонного статусу і геопросторових форм прикордоння використовують режимний, адміністративно-територіальний, соціально-економічний підходи.

Однозначними є поняття на основі режимного підходу: *прикордонна смуга* (смуга вздовж державного кордону, де запроваджується відповідний прикордонний режим), *контрольований прикордонний район* (ділянка місцевості, що охороняється органами Державної прикордонної служби), *прикордонна зона* (територія адміністративних одиниць держав договірних сторін, яка не перевищує відстань 30 км від спільного кордону; організовується місцевий (у польському варіанті – малий) прикордонний рух – регулярний перетин спільного кордону мешканцями прикордонної зони).

Щодо поняття *прикордонний регіон* (з лат. *regio* – область, округ; *regere* – керувати), то існує понятійна і термінологічна невизначеність. В Україні регіон трактують як другий (після держави) територіальний рівень її управління; як адміністративно-територіальну одиницю, утворену з метою здійснення державної політики щодо збалансованого розвитку території, забезпечення різносторонніх потреб населення. Сучасна концепція «Європи регіонів» базується на прийнятому Європарламентом у Хартії регіоналізму (1988) понятті регіону як гомогенного простору, що має фізико-географічну, етнічну, культурну, мовну ідентичність, спільність господарських структур та історичної долі [36].

Головною кваліфікаційною ознакою прикордонного регіону є наявність державного кордону і прикордонної інфраструктури. Залежно від характеру функцій кордону можна виділити два типи прикордонних регіонів: регіони із широкими можливостями міжрегіональної та транскордонної співпраці із сусідніми регіонами та державами; регіони із обмеженими можливостями міждержавної співпраці, функціонуванням структур щодо митного, міграційного, санітарно-епідеміологічного, економічного контролю, щодо запобігання військовій

агресії.

Важливе значення у прикордонній регіоналістиці належить *прикордонним центрам* – своєрідним “згусткам” історико-культурного, соціально-економічного, демографічного потенціалу прикордоння. Міста, що виникли на порубіжжі українського розселення, з унікальним географічним положенням, так звані генії місця (лат. *genius loci*) з вираженим духом місця (англ. *spirit of place*), мають тривалий досвід і традиції міждержавного спілкування. Це, насамперед, міста західного регіону – Львів, Ужгород, Луцьк, Чернівці, Харків – на північному сході України. Щодо прикордонних центрів у східному регіоні держави, то вони не мають яскраво виражених прикордонних ознак, особливо на ментальному рівні. Російські геополітики В. Колосов, О. Вендіна розглядають “російсько-українське прикордоння як розділену єдність” [23]. Для спростування цього твердження слід посилити пошук генетичних смислів українського східного прикордоння, встановлення його регіональної ідентичності, віднайдення давніх українських кодів.

Відповіддю на глобалізаційні виклики сучасності, послаблення ролі національних економік є формування транскордонних регіонів (з лат. *trans* – префікс, що означає крізь, через, за, перед, по той бік) – територій, які охоплюють два або більше регіонів прикордонних держав і об’єднують їх за певними географічними та соціально-економічними ознаками. Територіальні межі транскордонного регіону обґрунтовують, як правило, за площею і людністю на основі зіставлення територіальних складових частин з двох боків кордону. Транскордонна геопросторова цілісність розділяється суверенітетом держав, розміщених з різних боків кордону.

Головною кваліфікаційною ознакою транскордонного регіону є наявні (або потенційні) *транскордонні зв’язки*, що виникають у результаті узгодженої регіональної політики держав [19]. Транскордонні зв’язки – це зв’язки, які виникають у сфері політики, економіки, охорони навколишнього середовища, культури, освіти, демографічного регулювання, інших галузях у межах визначеного транскордонного простору. Система транскордонних зв’язків охоплює зовнішньоторговельні (економічні відносини, пов’язані з рухом експортно-імпортних товаропотоків), фінансово-інвестиційні (оборот капіталу) та соціально-економічні. Вищим ступенем розвитку транскордонних зв’язків є *транскордонна співпраця*, яку трактують як спільні дії, спрямовані на встановлення і поглиблення економічних, соціальних, науково-технічних, екологічних, культурних та інших відносин між територіальними громадами, їх представницькими органами, місцевими органами виконавчої влади України та територіальними громадами, відповідними органами влади інших держав у межах компетенції, визначеної їхнім національним законодавством.

Загалом, поняття “транскордоння” є резуль-

татом логічної еволюції поняття “прикордоння” внаслідок розвитку міждержавних зв’язків. З використанням прийому смислового розвитку побудовано лінійний семантичний ланцюг кореляційних понять, у якому усі поняття пов’язані з родовим (*кордон*), а кожне наступне поняття має нові кваліфікаційні ознаки: *кордон* – *прикордоння* – *прикордонний регіон* – *транскордонні зв’язки* – *транскордонна співпраця* – *транскордоння* – *транскордонний регіон*. Виявлений семантичний ланцюг понять характеризується поступовим наростанням смислового значення.

Своєю чергою кожна ланка виявленого смислового ланцюга понять має свої динамічні радіальні розгалуження. Для прикладу, головними геопросторовими формами транскордонної співпраці є Єврорегіони, транскордонні кластери, транскордонні партнерства тощо. Зокрема, *Єврорегіон* – організаційна, юридично оформлена форма транскордонного регіонального співробітництва між територіальними та/або органами державної влади прикордонних регіонів кількох держав зі спільним кордоном. Інститут єврорегіонів є інструментом просторового розвитку і чинником процесу європейської інтеграції. *Транскордонні кластери* – це групи незалежних компаній та асоційованих інституцій, які географічно зосереджені у транскордонному регіоні, співпрацюють і конкурують, спеціалізуються у різних галузях, пов’язані спільними технологіями і навичками і взаємодоповнюють одна одну, що в результаті уможливує синергетичні та мережеві ефекти, дифузію знань і навиків тощо. *Транскордонне партнерство* – організаційна форма транскордонного співробітництва, що здійснюється на основі добровільної співпраці двох або кількох територіальних громад, їх представницьких органів, місцевих органів виконавчої влади, громадських організацій, юридичних та фізичних осіб з різних

боків кордону.

Нові можливості для розвитку транскордонної співпраці в Україні пов’язані з адміністративно-територіальною реформою, розширенням повноважень органів місцевого самоврядування внаслідок політики децентралізації.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено наявність синонімічного ряду семантично близьких архаїчних і сучасних термінів на означення геопросторових понять “межа” і “помежів’я”; охарактеризовано амбівалентне смислове навантаження понять “межа”, “помежів’я”, що, залежно від контексту, можуть розглядатись як лінії і смуги розділення, так і комунікації; здійснено загальну типологію геопросторових меж; здійснено спеціальну типологію регіональних меж; обґрунтовано розширення поняттєво-термінологічної системи “державний кордон” на основі відповідників, що означають процеси, динаміку, функції; виявлено детермінологізацію поняття “фронтір”, встановлено доцільність його переважного використання для цивілізаційного розмежування, а також в історичних дискурсах.

Здійснено термінологічний аналіз поняття “прикордоння”; встановлено формальні й неформальні принципи його делімітації; відзначено зростання ролі поняття “транскордоння” у зв’язку із трансформацією функцій державного кордону, розвитком різних форм міждержавної співпраці.

Побудовано лінійний семантичний ланцюг понять *кордон* – *прикордоння* – *прикордонний регіон* – *транскордонні зв’язки* – *транскордонна співпраця* – *транскордоння* – *транскордонний регіон*. Виявлено динамічні радіальні розгалуження смислового ланцюга геопросторових концептів “кордон”, “прикордоння”, “транскордоння” внаслідок еволюції й модернізації їхніх смислів.

Література і джерела

1. Блій Г. де. Географія: світи, регіони, концепти / Г. де Блій, П. Муллер [пер. з англ.; передмова та розділ “Україна” О. Шаблія]. – Київ: Либідь, 2004. – 740 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – Київ; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2004. – 1440 с.
3. Геринович В. Границі України / В. Геринович // Професор Володимир Геринович / за ред. проф. О. Шаблія. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – С. 84-106.
4. Гринченко Б. Д. Словарь украинского языка / Б. Д. Гринченко. – Київ: Ред. журналу “Киевская старина”, 1907. – 493 с.
5. Дашкевич Я. Україна між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) / Я. Дашкевич // Записки НТШ: Праці історико-філософської секції / [ред. О. Купчинський]. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 28–44.
6. Дністрянський М. С. Концептуально-методологічні проблеми геополітики як наукової дисципліни / М. С. Дністрянський // Вісник Львівського університету. Серія Географічна. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – Вип. 47. – С. 115–123.
7. Дністрянський М. С. Політична географія та геополітика України: навч. посіб. / М. С. Дністрянський. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. – 344 с.
8. Замятина Н. Ю. Зона освоєння (фронтір) и ее образ в американской и русской культурах / Н. Ю. Замятина // Общественные науки и современность. – Москва, 1998. – № 5. – С. 75–89.
9. Кисельов Ю. О. Український фронтір як геософічна проблема / Ю. О. Кисельов // Часопис соціально-економічної географії. – Харків, 2012. – Вип. 12 (1). – С. 36–39.
10. Книш М. М. Методологія макрорегіоналізації / М. М. Книш // Науковий часопис НПУ імені

М. П. Драгоманова. Серія: Географія і сучасність. – Київ, 2009. – С. 20-25.

11. Колосов В. А. Теоретическая лимнология: новые подходы [Електронний ресурс] / В. А. Колосов // Международные процессы. – 2003. – Т. 1. – № 3 (3). – Режим доступу: <http://www.intertrends.ru/three/004.htm> (дата звернення – 06.03.2017).

12. Кордуба М. Західне пограниччє Галицької Держави між Карпатами та долишним Сяном (з картою) / М. Кордуба // Записки НТШ: Праці Історично-філософичної Секції / [ред. І. Крип'якевич]. – Львів, 1925. – Т. 138–140. – С. 159–245.

13. Кордуба М. Молдавсько-польська границя на Покуття до смерти Стефана Великого / М. Кордуба // Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці у Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. 158–184.

14. Кошовий В. Національно-територіальні межі України і території інших областей Росії / В. Кошовий // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 38–40. – Кн. 6, 7–9, 10, 11, 12.

15. Кравченко В. Харьков / В. Кравченко // Харків: столица Пограниччя. – Вильнюс: Европ. гуманит. ун-т, 2010. – 358 с.

16. Кубійович В. Границі української національної території / В. Кубійович // Новітня українська суспільна географія. Хрестоматія / Упор. та автор біограф. статей проф. О. Шаблій. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – С. 361–370.

17. Кубійович В. Україна. Карта України / В. Кубійович, А. Жуковський. – Мюнхен-Париж, 1978. – 38 с.

18. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / Г. Куромія. – Київ: Основи, 2002. – 510 с.

19. Мамчур О. Суспільно-географічні виміри прикордонної і транскордонної співпраці / О. Мамчур // Матеріали всеукр. наук. конф. з участю закордонних учених, присвяченої 70-річчю кафедри економічної і соціальної географії ЛНУ ім. І. Франка (м. Львів, 19–20 листопада 2015 р.). – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2015. – С. 73–79.

20. Міжнародне публічне право: підруч. / В. М. Репецький, В. М. Лисик, М. М. Микієвич та ін.; [за ред. В. М. Репецького]. – [2-ге вид., стер.]. – Київ: Знання, 2012. – 437 с.

21. “Поверх кордону”: концепція прикордоння як об’єкт дослідження / [А. Капелер, В. Кравченко, Л. Вульф та ін.] // Україна модерна: Пограниччя. Окраїни. Периферії. – Львів; Київ: Критика, 2011. – № 18. – С. 47–78.

22. Політична географія і геополітика: навч. посіб. / Б. П. Яценко, В. І. Стафійчук, Ю. С. Брайчевський та ін.; [за ред. Б. П. Яценка]. – Київ: Либідь, 2007. – 255 с.

23. Российско-украинское пограничье: двадцать лет разделенного единства: [монография] / под ред. В. А. Колосова, О. И. Вендиной. – Москва: Новый хронограф, 2011. – 352 с.

24. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії / С. Рудницький // Чому ми хочемо самостійної України? [Упор., передмова О. І. Шаблій]. – Львів: Світ, 1994. – С. 94–208.

25. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / С. Рудницький // Чому ми хочемо самостійної України? [Упор., передмова О. І. Шаблій]. – Львів: Світ, 1994. – С. 36–92.

26. Русов А. Статистика украинского населения Европейской России / А. Русов // Украинский народ в его прошлом и настоящем [под ред. О. К. Волкова, М. С. Грушевського, М. М. Ковалевського та ін.]. – Петроград: Типографія т-ва “Общественная Польза”, 1916. – Т. 2. – С. 381–406.

27. Снайдер Т. Криваві землі / Т. Снайдер; [пер. з англ. М. Климчука, П. Грицака]. – Київ: Грані-Т, 2011. – 448 с.

28. Тернер Ф. Фронтір в американській історії / Ф. Тернер; [пер. з англ. А. И. Петренко]. – Москва: Весь мир, 2009. – 304 с.

29. Цымбурский В. Л. Россия – Земля за Великим Лимитрофом: цивилизация и ее геополитика / В. Л. Цымбурский. – Москва: УРСС, 1999. – 186 с.

30. Чорновол І. О. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір / І. О. Чорновол. – Київ: Критика, 2015. – 376 с.

31. Шаблій О. І. Суспільна географія: у двох кн. [Вибрані твори] / О. І. Шаблій – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2015. – Кн. перша. Проблеми теорії, історії та методики дослідження. – 814 с.; Кн. друга. Проблеми українознавства, регіоналістики і краєзнавства. – 706 с.

32. Якубова Л. Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР [Електронний ресурс] / УСРР – 1924–1940 // Енциклопедія історії України. – Т. 7. – Мі-О [Редкол. Р. А. Смолій]. – Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>.

33. Boulding K. E. Conflict and Defence. A General Theory / K. E. Boulding. – New York: Harper&Brothers, 1962. – 349 p.

34. Brown K. Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland. – Czmbridge, MA: Harvard University Press, 2004. – 308 p.

35. Conference on Security and Cooperation Final Act [Електронний ресурс] // Organization for Security and Cooperation in Europe. – Helsinki, 1975. – 60 p. – Режим доступу: <http://www.osce.org/helsinki-final-act?download=true> (дата звернення – 06.03.2017).

36. On Community regional policy and the role of the regions and Annexed Community Charter for Regionalization (1988) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://aei.pitt.edu/1758/1/ep_resolution_regional_11_88.pdf (дата звернення – 30.03.2017).

37. Ratzel F. Politische Geographic / F. Ratzel. – München – Leipzig: Oldenbourg, 1897.

38. Szymańska W. Borders as barriers (based on example of European post-Communist countries) / W. Szymańska // Journal of Geography, Politics and Society. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2016. – № 6 (2). – P. 7–12.

УДК 911.3:338.49:316.324.8

Степан Кузик

ГЕОГРАФІЯ ІНФРАСТРУКТУРИ: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРНИЙ СКЛАД ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ В ЕПОХУ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Проаналізовано підходи до трактування поняття «інфраструктура»: хронологічний, структурно-логічний і функціональний. Розглянуто визначення інфраструктури географами (Е. Алаєв, І. Майєргойз, О. Шаблій). Інфраструктура – це сукупність споруд, будівель, мереж і систем, які не займаються безпосередньо виробництвом, а лише активно впливають на нього шляхом сприяння його діяльності і створення виробничої бази у вигляді господарських комплексів. Проведено аналіз галузевого складу інфраструктури, зокрема виробничої, соціальної, ринкової, екологічної, наукової, туристичної, військової. Встановлено роль і місце інфраструктури в постіндустріальну епоху.

Ключові слова: інфраструктура, географія інфраструктури, підходи до поняття «інфраструктура», класифікація інфраструктури, секторальний склад інфраструктури.

Stepan Kuzyk. Infrastructure Geography: Concepts, Composition and Peculiarities of Functioning in a Post-Industrial Society. *The article analyzes the approaches to the interpretation of the concept of "infrastructure" among which the chronological, structural-logical and functional are generally accepted ones. Representatives of the chronological approach considered it expedient to invest in the infrastructure of countries that used to be dependent colonies not so long ago, in particular in the basic economics, which contributed to the growth of national income and the development of the economy of these countries. In the second approach, the infrastructure is classified into a group of industries whose activities are aimed at internal economic unity and common structural and logical purpose. The third one – functional approach – is based on understanding infrastructure as an economic system component, but with the auxiliary nature of activities related to the promotion of both production and service sectors.*

Approaches to the definition of infrastructure by the representatives of the socio-geographical school E. Alaiev, O. Shabliy, I. Maierhoiz have been analyzed. In their opinion, infrastructure is a set of buildings, structures, networks and systems that indirectly affect the economic activity creating a production base in the form of respective complexes. An important component of these combinations is the social infrastructure.

The analysis of branch structure of the infrastructure, in particular of industrial, social, market, scientific, ecological, tourist, military one, has been conducted.

Classification of the production infrastructure has been offered: transport (transport communications), communications (information communications), energy (energy communications), water supply and water communications, sales and logistics. A scientifically substantiated combination of these sub-sectors of a particular territory will ensure the efficient functioning of the economic complex of any level. The emphasis is put on the grouping of industries performing functions of the social sphere.

Among other functional types of the infrastructure, the analysis of market, scientific, ecological, tourist and military infrastructure has been conducted. Its completeness and combination becomes an important factor in the socio-economic development of not only a separate territory, but also the entire global economic system.

The role and place of infrastructure in a post-industrial society, the main role of which is to

increase the intellectual potential, which is achieved through accelerated development of the sphere of services, in particular science, information, education, culture, have been established. A special place is given to the information-intellectual-technological infrastructure where information and knowledge are gradually becoming the main resource of the post-industrial society. Therefore, the growth of the intellectual potential of the post-industrial society is a prerequisite for the development of modern infrastructure, which will determine the strategy of socio-economic development of mankind.

Key words: infrastructure, infrastructure geography, approaches to the concept of "infrastructure", infrastructure classification, sectoral structure of the infrastructure.

Постановка проблеми дослідження. Актуальність дослідження інфраструктури та її складу особливо посилюється в сучасних умовах господарювання. Інфраструктура стала важливим чинником розвитку світового і національного господарства.

Немає такої сфери діяльності, яка б не була пов'язана з розвитком сучасної інфраструктури. У зв'язку з тим визначення поняття «інфраструктура», розкриття секторального складу та дослідження її в постіндустріального суспільства має не лише теоретичне значення, а й сприятиме пошуку геопросторових особливостей системи інфраструктурного забезпечення.

Аналіз останніх досліджень. Серед останніх праць, які присвячені вивченню інфраструктури, виділяються монографії Л. Ковальської, О. Солівончика, а також К. Андрущенка, Н. Іванової. Якщо у праці перших авторів «Соціальна інфраструктура регіону: механізми формування і розвитку» (2012) [9], розглядаються підходи до поняття «інфраструктура», то в роботі К. Андрущенка «Розвиток виробничого інфраструктурного комплексу в національній економіці: науково-теоретичні засади, методологічні основи, механізми економічного регулювання» (2014) [2] поруч підходячи до визначення інфраструктури, пропонуються методологічні підходи до регулювання сучасної економіки. У праці Н. Іванової «Модернізація інфраструктурної сфери регіональної економіки в умовах євроінтеграції» (2016) [7] обґрунтовуються теоретико-методологічні засади модернізації сфери регіональної економіки та функціонування інфраструктурної економіки. У дослідженні поняття «інфраструктура» враховано також підходи представника регіональної школи розміщення економіки А. Пробста (1971) [16].

Взято до уваги пропозиції вчених-географів, зокрема І. Маєргойза (1981) [13], Е. Алаєва (1983) [1], О. Шаблія (2013) [22], Н. Голікова (1984) [6].

У дослідженні враховано також досвід класифікації інфраструктури за галузеву (функціональною) та геопросторовою ознакою, що пропонується професором Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка К. Андрущенко (2014) [2].

Щодо вивчення структурного складу інфраструктури використані існуючі підходи М. Комарова (2000) [10], М. Ковальської, М. Солівончика (2012) [9], М. Білецького, І. Ванди, Л. Котик (2014) [3], З. Ватаманюка (2005) [4], О. Мамчур (2010) [14],

М. Назарука (2010) [15], І. Рудакевича (2011) [17], С. Сонько, М. Скринько (2014) [18], С. Юрченко (2006) [19], С. Кузика (2010) [12].

Для обґрунтування ролі інфраструктури та її місця в постіндустріальному суспільстві використані підходи професора А. Чухно (2003) [20, 21], С. Сонько, М. Скринько (2006) [18], професора О. Шаблія (2013) [22, 23], а також українського письменника Ю. Щербака (2013) [24].

Виклад основного матеріалу. Інфраструктура в сучасних умовах є важливим чинником розвитку світового і національного господарства. Немає такої сфери діяльності, яка б не була пов'язана з розвитком сучасної інфраструктури. Своєю чергою сучасні тенденції глобалізації дозволили поєднати складові інфраструктури окремих країн та регіонів у світову глобальну інфраструктуру.

Сам термін «інфраструктура» походить від лінгвістичного змісту латинських слів *infra* – «нижче, під» і *structura* – «побудова», що означає основа, фундамент. Сам термін найперше пов'язаний з будівельним виробництвом, і ототожнений із фундаментом будівлі. Другий варіант пов'язує походження терміна з військовою справою, де комплекс галузей забезпечує нормальну діяльність збройних сил (склади військових матеріалів, летовища, полігони та ін.).

Якщо розглядати це питання в історичному сенсі, то в 40-х роках ХХ ст. на Заході під інфраструктурою розуміли сукупність галузей, котрі забезпечують нормальне функціонування промислового та сільськогосподарського виробництва. Згодом поняття уточнювалося й звелось до трьох основних підходів – хронологічного, структурно-логічного і функціонального (табл. 1) [9, с. 11–12].

Представники *першого*, тобто хронологічного підходу, як засвідчують дані таблиці 1, аналізують теоретичні розробки, пов'язані з проблемами економічного розвитку країн, що тільки звільнилися від колоніальної залежності. Учені вважали за доцільне вкладати інвестиції в інфраструктуру, оскільки це сприяло зростанню їхнього національного доходу та зростанню економіки таких країн і у кінцевому підсумку допомагало розширенню можливостей країн-інвесторів. Підходи науковців 90-х років ХХ ст. не значно змінилися. На їхній погляд, інвестиції в інфраструктуру повинні сприяти розвитку базових галузей економіки.

Представники *другого підходу* (структурно-логічного), зокрема економісти В. Красовський та

Є. Серова вважали інфраструктуру групою галузей, яким притаманні внутрішня економічна єдність і спільне структурно-логічне призначення. Суть твердження зводиться до того, що послуги інфраструктурних галузей мають зазвичай міжгалузевий характер і спрямовані на обслуговування або економіки загалом, або найбільших господарських сфер, комплексів, вузлів.

І. Маєргойз – відомий московський географ, визначав інфраструктуру загальнофондовою базою території, тобто системою просторово виражених матеріально-технічних елементів, котрі утворюють найзагальніші передумови господарської діяльності на будь-якій території. Це дає підставу зрозуміти, що інфраструктура – система галузей та система структурно-логічних і матеріально-технічних елементів певної функціональної значущості.

До *третього* функціонального підходу з трактування поняття інфраструктури належить найбільша кількість і зарубіжних, і вітчизняних авторів. За російським економістом А. Бернвальдом головна роль та функціональне призначення інфраструктури полягає не лише в обслуговуванні основного виробництва, й у наданні соціальних послуг населенню, задоволенню його будь-яких соціальних потреб. Натомість дослідження українських учених стосується переважно механізмів формування інфраструктури на різних рівнях розвитку економіки в різних умовах діяльності держави. Так, А. Гриценко та В. Соболева зазначають, що інфраструктура у будь-якій соціально-економічній системі – це насамперед сукупність елементів, котрі забезпечують безперебійне функціонування взаємозв'язків об'єктів і суб'єктів такої системи. Доктор економічних наук Л. Алексєнко та В. Олексієнко визначають інфраструктуру як складові частини загальної будови економічного життя, котрі мають допоміжний характер, забезпечуючи нормальну діяльність економічної системи загалом [9, с. 12].

Більшість сучасних аналітиків дотримуються думки, що в трактуванні поняття “інфраструктура”, переважає два підходи: 1) *функціональний* – визначає інфраструктуру за виконанням нею функцій; 2) *галузевий* – характеризує інфраструктуру за переліком галузей, які її утворюють.

За *функціональним підходом* трактується інфраструктура у вигляді усієї системи обслуговування, пов'язаної з наданням послуг і виробництву, і населенню, обслуговуванням виробництва та населення, здійсненням соціально-економічних функцій, обумовлених суспільними потребами.

Представники *галузевого підходу* визначають інфраструктуру не як просте накопичення матеріального багатства, тобто сукупність об'єктів і споруд, що забезпечують розміщення й успішне функціонування промислового та сільськогосподарського виробництва (чи окремих підприємств), а сферу діяльності людини, яка пов'язана з виконанням визначених функцій у процесі суспільного відтворення [2, с. 16].

Простежимо за розвитком поглядів учених-географів, представників регіональної школи розміщення економіки щодо поняття “інфраструктура”. Так, “розміщенознавець” А. Пробст інфраструктуру розглядає як “фундамент для розвитку всіх інших галузей, базу, що обслуговує їх, забезпечуючи функціонування і розвиток, основу для подальшого господарського освоєння території та створення на ній відповідних виробничо-територіальних комплексів” [16, с. 96].

На думку ще одного представника суспільно-географічної школи І. Маєргойза, інфраструктура – той комплекс споруд, який слугує процесу господарювання та забезпечує нормальні матеріальні, й культурно-побутові умови життя населення на цій території. “Інфраструктура – це основні фонди у вигляді споруд, різних будівель, пристроїв, мереж і под., котрі прикріплені до землі й слугують базою для господарської діяльності на території” [13, с. 62]. Дослідник Е. Алаєв вважає, що інфраструктура – поєднання діючих споруд, будівель, мереж і систем, які безпосередньо не належать до виробництва матеріальних благ, “але необхідні й для самого процесу виробництва (виробнича інфраструктура), і для забезпечення повсякденного життя населення (соціальна інфраструктура) – заклади охорони здоров'я, освіти, культури, побутового обслуговування” [1, с. 232]. Отже, визначення ученого за суттю є найповнішим і географічно змотивованим.

Таблиця 1

Характеристика підходів до трактування поняття “інфраструктура” [9, с. 11-12]

Підхід	Науковці	Визначення інфраструктури
1	2	3
Хронологічний	Х. Зінгер, А. Янглос	40-ві роки ХХ ст. Певна стратегія в інвестиційній політиці, оскільки вона здатна спричинити кумулятивний процес у розвитку економіки
	П. Розенштейн-Родан, П. Самуельсон, А. Павлов	1995 р. ХХ ст. Базові галузі економіки, розвиток яких повинен відбуватися попереду швидкоокупних і прямопродуктивних інвестицій

Продовження таблиці 1

Структурно-логічний	В. Красовський, Е. Серова	Поєднання груп галузей, котрим притаманна внутрішня економічна єдність і спільне структурно-логічне призначення. Послуги інфраструктурних галузей мають зазвичай міжгалузевий характер і спрямовані на обслуговування або економіки загалом, або її найбільших сфер, комплексів чи вузлів
	А. Пезенті, В. Шевченко-Марсель	Класичні капіталовкладення, яких потребує від держави капіталізм, повинні мати своїм об'єктом "громадські роботи", тобто створення того комплексу умов, що називають у світі інфраструктурою (мережа доріг, транспортні засоби, землевпорядкування та ін.)
	І. Маєргойз, А. Мюлер-Брюлов	Загальнофондова база (територія), яка відповідає економічному змісту суті й структурності цієї категорії
Функціональний	А. Бернвальд	Сукупність складових продуктивних сил у вигляді галузей, виробництв і видів діяльності, функціональне призначення котрих полягає у створенні загальних умов, що забезпечують ефективний розвиток виробництва
	Г. Хедткамп	Низка товарів і послуг, які надаються державою або безкоштовно, чи з використанням принципу еквівалентності. Такі суспільні блага є або доповнюючими, або ж заміниками приватної діяльності на ринкових засадах, але за певних умов це – необхідна передумова приватної господарської діяльності
	Л. Алексеєнко, В. Олексієнко	Складові частини загальної будови економічного життя, що мають допоміжний характер і забезпечують нормальну діяльність економічної системи загалом
	І. Бутирська	Комплекс галузей народного господарства, котрі обслуговують промисловість і сільське господарство
	М. Комаров	Сукупність галузей народного господарства, що обслуговують матеріальне та нематеріальне виробництво

Викладені підходи трактування поняття «інфраструктура», а також вивчення іншої літератури дають підставу стверджувати: загально визнаного поняття інфраструктури поки що не існує. Мають місце лише загальні уявлення про цю категорію. Водночас можна виокремити інваріант, тобто властивості, які не змінюються навіть за певних перетворень значення терміна "інфраструктура" [2, с. 7, 9, с. 13]:

1. Інфраструктура переважно не виробляє продукти в матеріально-речовій формі, а лише створює

необхідні умови для виробництва та життя населення.

2. Інфраструктура обслуговує весь процес розширеного відтворення, зокрема і розширеного відтворення людини.

Класифікація інфраструктури. Останніми роками все частіше в науковій літературі спостерігаємо аналіз *галузевих (функціональних) типів інфраструктури*. Вони ґрунтуються на виокремленні таких типів інфраструктури (рис. 1):

Рис. 1. Галузеві (функціональні) типи інфраструктури

У територіальному сенсі інфраструктуру можна розглядати на різних ієрархічних рівнях (рис. 2). Така класифікація дуже умовна, бо кількість об'єктів інфраструктури, обсяги наданих послуг значно залежать від економічного рівня розвитку тієї чи іншої території, її таксономічних одиниць і навіть

розмірів поселень. Наприклад, столичні центри та великі міста будуть представлені всіма галузями й елементами інфраструктури. У малих поселеннях їхній підбір надто звужений. Відповідно до засобів простору розрізняють також *суходільну, морську й космічну* інфраструктури.

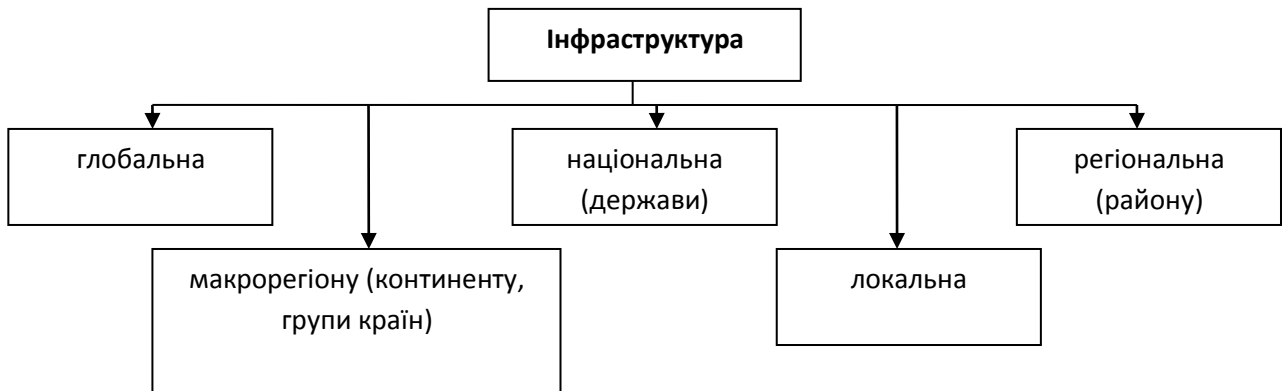

Рис. 2. Класифікація інфраструктури за геопросторовою ознакою

Соціально-економічний розвиток макрорегіону, країни чи конкретного поселення узалежене від рівня забезпеченості інфраструктурою. Що вища насиченість території інфраструктурними об'єктами, то більші можливості вони мають для розміщення нових виробництв, відповідних закладів та створення комфортних умов життя і діяльності населення. Певний рівень розвитку інфраструктури стимулює і його різноманітність складу, впливаючи на формування структури господарства комплексу будь-якого рівня. Адже, інфраструктура зв'язує промислові й сільськогосподарські підприємства, виробничу сферу зі сферою послуг, житлові й рекреаційні комплекси, підвищує рівень життя народу. Вона також може впливати і на *черговість освоєння* природних ресурсів, спеціалізацію та розміщення господарських об'єктів. Стає матеріальною базою здійснення просторових економічних зв'язків, "судинною" системою господарського організму, забезпечує подальший розвиток міжнародного поділу праці.

Ще одна особливість: галузевий склад інфраструктури відповідає спеціалізації регіону, його виробничо-господарській і територіальній структурі.

У секторальному складі галузеві типи інфраструктури різняться неоднаковим рівнем дослідження. Найбільш вивчена виробнича та соціальна інфраструктури. У сучасних умовах господарювання до секторального складу інфраструктури, окрім вказаних, все частіше зараховують ринкову, наукову, екологічну, туристичну та військову. Всі вони формують інфраструктуру як систему галузей певної функціональної значущості.

Виробнича інфраструктура. Існують різні підходи до змісту поняття "виробнича інфраструктура". Так, проф. Н. Голюков під виробничою

інфраструктурою розуміє "сукупність інженерних (зв'язок, водовідведення, водо-, енерго-, нафто- та газопостачання) агроміліоративних та інших споруд, що забезпечують нормальне функціонування всього комплексу виробництв у межах певної території (району)" [6, с. 16].

Санкт-петербургський науковець М. Комаров стисліше трактує поняття "виробнича інфраструктура", розглядаючи її як "сукупність матеріально-технічних систем, що забезпечують рух ресурсів та товарів у процесі промислового та сільськогосподарського виробництва" [10, с. 23].

З-поміж найновіших книг, котрі присвячені аналізу виробничої інфраструктури, – монографія українського вченого, доктора економічних наук, професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка К. Андрущенко "Розвиток виробничого інфраструктурного комплексу..." (2014). На його думку, виробнича інфраструктура охоплює сукупність "...взаємопов'язаних і однорідних за своєю економічною природою галузей, ланок і видів діяльності народно-господарського комплексу, об'єднаних функціональним призначенням обслуговуючого характеру, який впливає на розвиток національної економіки. Головним для них є те, що, на відміну від промисловості, будівництва і сільського господарства, вони не створюють нового продукту. Інфраструктура лише надає об'єктивно необхідні матеріальні, енергетичні, інформаційні та інші послуги..." [2, с. 6]. Тобто виробнича інфраструктура – це сукупність матеріальних об'єктів, які створюють умови для забезпечення нормального процесу суспільного відтворення.

На наш погляд, під виробничою інфраструктурою слід розуміти сукупність галузей, підгалузей і виробництв, основними функціями яких є створення умов для виробничої діяльності.

Виробничу інфраструктуру класифікують за різними ознаками. Найприйнятніша, на нашу думку, – просторова і галузева класифікації.

За просторовою ознакою виробнича інфраструктура групується на: інфраструктуру локального рівня; інфраструктуру району, регіону; виробничу інфраструктуру національного рівня, макрорегіональну і виробничу інфраструктуру світогосподарського значення.

Класифікація виробничої інфраструктури за галузевою ознакою не має єдиного підходу. Дехто з науковців до складу виробничої інфраструктури зараховує галузі, діяльність яких пов'язана з обслуговуванням населення (водопостачання). Ми ж вважаємо, що було би правильно говорити про водопостачання без обслуговування населення і под.

Заслужовує на увагу підхід К. Андрюшенка до виокремлення *галузевого складу* (рис. 3).

Рис. 3. Галуzeвий склад виробничої інфраструктури [2, с. 29]

Науково обгрунтоване виокремлення галуzeвого складу виробничої інфраструктури має важливе значення для об'єднання відносно автономних елементів на всіх територіальних рівнях, створюючи тим самим комплексне інфраструктурне забезпечення об'єктів господарювання.

Соціальна інфраструктура. У науковій літературі не існує чітких критеріїв виокремлення галузей або видів діяльності соціальної інфраструктури. Інтенсивно досліджувати соціальну інфраструктуру вчені почали ще у 70-х роках ХХ ст. Формування соціальної інфраструктури в умовах тодішніх суспільних відносин відбувалося в період командно-адміністративної економіки. Сьогодні в Україні і групі так званих постсоціалістичних країн у ринкових умовах необхідно по-новому розвивати соціальну інфраструктуру. Безсумнівно, відставання у такому процесі не лише негативно позначається на рівні економічного розвитку, а й недостатньо сприяє збереженню генофонду нації, вдосконаленню суспільного інтелекту держави тощо. Як підтверджує досвід високорозвинутих країн світу, вільний ринок самотужки не спроможний розвивати соціальну інфраструктуру регіону, держави. Тому ця проблема є загальнодержавною, навіть між-державною.

Стосовно визначення, тобто трактування змісту соціальної інфраструктури, існує декілька підходів.

На думку Л. Ковальської *“соціальна інфраструктура регіону – це сукупність об'єктів різних сфер економічної діяльності, функціонування яких спрямоване на задоволення соціальних потреб регіону, що дозволить забезпечити безпечний розвиток населення в цілому”* [9, с. 20].

Львівські вчені, котрі займаються вивченням соціальної сфери суспільства М. Білецький, І. Ванда та Л. Котик вважають, що *“соціальна інфраструктура – комплекс галузей, які безпосередньо пов'язані з забезпеченням нормальної життєдіяльності людей, відтворенням працересурсного потенціалу”* [3, с. 74]. Можна погодитися з першою половиною визначення і дещо доповнити її другу частину. Отже, під *соціальною інфраструктурою варто розуміти комплекс галузей господарства, пов'язаних із відтворенням населення та робочої сили, котрі загалом забезпечують відповідну якість і рівень життя населення.*

Галузі соціальної інфраструктури створюють умови для ефективної організації основних видів діяльності людини – трудової, побутової, суспільно-політичної, духовної, культурної.

До комплексу галузей, що виконують функції соціальної сфери й утворюють відповідні послуги, найчастіше відносять такі:

1. *Житлово-комунальне господарство;*
2. *Торгівля* (магазини, намети, кіоски, лотки, торговельні автомати, автомагазини, автокафе);
3. *Побутове обслуговування* (матеріальні послуги, наприклад, пошиття одягу, взуття, виготовлення меблів; ремонтні послуги; особиста гігієна (лазні, хімістки, перукарні), ритуальні та ін.);
4. *Транспорт* (надання послуг перевезення);
5. *Зв'язок* (пошта, телеграф, телефонна мережа, Інтернет);
6. *Освіта й наука;*
7. *Культура та мистецтво* (послуги

бібліотек, клубів, театрів, музеїв, картинних галерей, парків культури і под.), а також задоволення духовних потреб населення;

8. *Охорона здоров'я*;

9. *Туризм* (у тому числі й об'єкти, котрі надають рекреаційно-оздоровчі послуги).

Функціонування соціальної інфраструктури нерозривно пов'язане з розміщенням населення, їхньою концентрацією, яке розосереджене територією дисперсно. Тому соціальна інфраструктура

локалізується у межах коридорів певної території. Тому територіальні відмінності у соціальній інфраструктурі стосуються не лишень її складу, а й масштабів просторової концентрації.

Стосовно класифікації **ринкової інфраструктури** в науковій літературі не існує єдиної думки. Так, розглянемо два підходи галузевої класифікації ринкової інфраструктури, що подають науковці-географи С. Юрченко і О. Мамчур (табл. 2) [19, с. 63; 14, с. 27].

Таблиця 2

Галузевий склад ринкової інфраструктури

За С. Юрченко	За О. Мамчур
Торговельна інфраструктура Заготівельна інфраструктура Фінансова інфраструктур Інформаційна інфраструктура Інфраструктура загальної комерційної діяльності Інфраструктура ринку нерухомості	Інфраструктура товарного ринку Інфраструктура фінансового ринку Інфраструктура ринку праці Інфраструктура ринку нерухомості

Як засвідчують дані таблиці 2 С. Юрченко дещо ширше висвітлює склад ринкової інфраструктури. Інфраструктуру товарного ринку вона групує на: *торговельну* (гуртову – товарні біржі, зовнішньоторговельні фірми, асоціації зовнішньої торгівлі, гуртові бази, торгові доми, гуртові ярмарки, гуртово-посередницькі фірми і под.); *заготівельну* (підприємства по заготівлі сільгосппродукції, посередницькі заготівельні й закупівельні організації); *інфраструктуру загальної комерційної діяльності* (маркетингові фірми, консультаційні фірми, рекламні агентства, бізнес-центри і торговельно-промислові палати).

Натомість *О. Мамчур* вирізняє інфраструктуру *ринку праці* зі системою служб зайнятості (обласні, міські, районні); різноманітні фонди, установи й організації з проблем зайнятості, а також біржі праці, агенції з добору персоналу, агенції з працевлаштування, агенції з працевлаштування тощо. До *інфраструктури ринку нерухомості* належать агентства з продажу й обліку житлом, посередницькі фірми продажу нерухомості за кордоном.

Ринкова інфраструктура безпосередньо пов'язана з розвитком нових умов господарювання, забезпечуючи функціонування суб'єктів ринкової економіки та рух товарно-грошових потоків і робочої сили. На думку *проф. З. Ватаманюка* ринкова інфраструктура – це сукупність служб, підприємств, допоміжних ланок і установ, які опосередковують та полегшують взаємодію економічних суб'єктів і забезпечують неперервне функціонування господарських взаємозв'язків, укладання і виконання ринкових угод та можливість їхнього регулювання [4, с. 204]. Таким чином, інфраструктура виконує дві головні функції: по-перше, опосередковує взаємини економічних суб'єктів ринку й забезпечує безперервність

господарських взаємозв'язків і руху матеріальних, фінансових ресурсів, робочої сили; по-друге, можливість її регулювання та правовий контроль.

Наукова інфраструктура – це матеріальна і технічна база, призначена для забезпечення наукової діяльності. Елементами такої інфраструктури є будівлі й споруди наукових центрів, технічне обладнання для досліджень, система інформаційного забезпечення (бібліотеки, інформаційні мережі, видавництва), планово-координаційні органи наукової діяльності, система підготовки наукових кадрів, об'єкти соціально-побутового забезпечення (житлові містечка, спортивні споруди, заклади культури).

Особливість наукової діяльності полягає в тому, що вона охоплює фундаментальні й прикладні дослідження. Як видавалось, кожна із них потребує особливої наукової інфраструктури. Однак (це засвідчують і сучасні розробки) дослідження стають усе умовнішими, бо їх єднає спільність мети і взаємне стимулювання пошуку нового в кожному зі зазначених напрямів [5, с. 429–430].

Наукові знання нині перетворюються на конкурентоспроможний товар на світовому інтелектуальному ринку послуг. За таких умов для розвідок необхідні витрати на сучасне устаткування, прилади, інформацію. У загальносвітовому масштабі лише кілька десятків країн суттєво впливають на науку і мають потужну науково-технічну інфраструктуру. З-поміж них вирізняються США, Японія, Німеччина, Франція, Велика Британія. Вони застосовують понад 80 % витрат на науку, освіту, людей, зі згаданих зайнятих у науці, ліцензійні платежі тощо, стимулювання пошуку нового в кожному з напрямів [5, с. 432].

Вагоме місце в науковій інфраструктурі посідають наукові центри, які зараховують до територіальної форми третинного сектора

економіки. Такі центри характеризуються високою концентрацією науково-дослідних, проектних науково-виробничих фірм. Тут формуються технопарки і технополіси, покликані розробляти й упроваджувати продукцію високого технічного рівня. *Технопарки* – це форма територіальної інтеграції науки, освіти, виробництва, котрі сприяють впровадженню науково-технічних розробок і нових технологій у виробництво. *Технополіси* ж становлять різновидність вільної економічної зони. Вони об'єднують наукові заклади фундаментального та прикладного типу, вищі навчальні заклади, конструкторські й науково-виробничі організації, а також промислові підприємства, зорієнтовані на впровадження нових досягнень. У межах технополісів здійснюється повний інноваційний цикл, який забезпечує міждисциплінарні дослідження, розробку й обмін ідеями, підготовку кадрів, функціонування акціонерних комерційних банків. Технополіс – засіб акумулювання ресурсів держави, промисловості, навчально-дослідних закладів з метою стимулювання національного економічного зростання [19, с. 87].

Екологічна інфраструктура, – за визначенням львівського професора-географа *М. Назарука*, – це комплекс сфер діяльності та інженерних споруд, котрі забезпечують екологічні умови розвитку суспільного виробництва, охорону довкілля від негативного впливу економічної діяльності [16, с. 239]. Вважаємо за доцільне зазначити, що екологічна інфраструктура призначена не лише для захисту навколишнього природного середовища, а й для відтворення і докорінного його поліпшення. До екологічної інфраструктури належать система служб контролю за станом навколишнього середовища, інженерні споруди, пристрої, призначені для охорони ґрунтів, повітряного та водного середовища від шкідливих впливів токсичних стоків, викидів, відходів, шуму й інших несприятливих наслідків людської діяльності. “Екологічна інфраструктура, – стверджують С. Сонько і М. Скринько, – виникла в результаті індустріального розвитку людського суспільства і перетворилася на настійну необхідність в умовах сучасної науково-технічної революції, коли небувалими темпами ростуть видобуток і використання різноманітних природних ресурсів, масштаби забруднення зовнішнього середовища відходами виробництва, споживання, упаковкою” [18, с. 115]. Отже, екологічна інфраструктура покликана не лише охороняти природу, а й оздоровлювати довкілля.

На думку С. Юрченко функції екологічної інфраструктури такі [19, с. 81-82].:

- забезпечувати загальні умови функціонування виробництва;
- попереджувати шкідливий вплив на виробництво та здоров'я населення;
- створювати комфортні умови життя для людей;
- охороняти природу, зберігати еколо-

гічний баланс території, підвищувати якість довкілля;

- гарантувати стан розвитку природного середовища та сприятливих умов життєдіяльності для сучасних і майбутніх поколінь;

- екологічно управляти природними процесами, раціонально і наукового обґрунтовувати використання природних ресурсів.

Виконання цих функцій можливе за умов розвинутої екологічної інфраструктури, зокрема територіальної взаємозалежності, технологічної працездатності, фінансової забезпеченості й організаційно-управлінської завершеності.

Екологічний принцип господарювання у світі стає визначальним: стрімко розвивається екологічна індустрія – виробництво обладнання, технологій природоохоронного або природоресурсного призначення й супутніх маркетингових та інжинірингових робіт, послуг екологічного спрямування. Зростає виробництво очисних споруд, фільтрів, фабрик з утилізації, переробки промислових і побутових відходів. Для розв'язання екологічних проблем формуються спеціальні відділи, здійснюється екологічний моніторинг, екологічне ліцензування, екологічна експертиза, екологічний аудит. Високоякісна екологічна інфраструктура гарантує певною мірою й екологічну безпеку.

У геопросторовому сенсі розв'язання багатьох екологічних проблем, наприклад, енергетичної, пов'язане не лише з повсюдною економією енергії, а й з необхідністю вдосконалення існуючої теплової енергетики світу на принципах нових технологічних основ спалювання вугілля у “киплячому шарі” (МГД-генератори), широкому використанні альтернативних джерел енергії – сонця, вітру, океану тощо [8, с. 166–170].

Отже, вдосконалення екологічної інфраструктури потребує проникнення ідей, знань, законів екології, екологічного мислення і у сферу виробництва, і у всі сфери життєдіяльності окремої людини та всього людства.

Туристична інфраструктура найперше залежить від функції туризму. Туризм – вид активного відпочинку, який здійснюється у вигляді подорожі людини чи групи людей у вільний час. Це засіб відновлення працездатності людини, що поєднує оздоровлення, пізнання, відновлення фізичних і духовних сил і подібні види рекреаційної діяльності. Туризм, на наш погляд, – важлива сфера людської діяльності, яка постає формою організації проведення вільного часу та пов'язана з відвідинами об'єктів, котрі перебувають поза межами постійного місця проживання.

Чимало науковців розглядають туристичну інфраструктуру у вигляді сукупності підприємств, установ, закладів, діяльність яких спрямована на задоволення потреб людей в оздоровленні й відпочинку, а також шляхів сполучення, транспорту і об'єктів розміщення туристів, що забезпечують їхнє стабільне функціонування [12, с. 154].

На думку молодого вченого І. Рудакевича, туристична інфраструктура – це сукупність транспортних, гастрономічних, екскурсійних, торговельних, фінансових та інших закладів, котрі надають послуги туристам [17, с. 154]. Ми розглядаємо туристичну інфраструктуру як цілісну систему, що складається з двох підсистем туризму – соціальної та виробничої, взаємопов'язаних і взаємообумовлених відносно обслуговуючого суб'єкта. У свою чергу інфраструктура певною мірою формує туристичні регіони, сприяє туристичній спеціалізації та профілю господарювання, адже завдяки наявності інфраструктурних зв'язків між окремими об'єктами визначають якість обслуговування туристів на внутрішніх і міжнародних турмаршрутах. Функції інфраструктури туризму пов'язані зі забезпеченням переміщення, проживання, харчування, екскурсійного обслуговування туристів і задоволення їхніх культурних, комунальних, комунікаційних та інших потреб.

Складовими елементами інфраструктури туризму постають первинні й вторинні підприємства сфери послуг [19, с. 89]. *Первинні* – туристичні фірми, колективні – готелі, мотелі, пансіонати, туристичні бази, кемпінги, будинки відпочинку, ботелі, фотелі й індивідуальні засоби розміщення (власне житло, орендоване помешкання приватних осіб, житло, яке надають безоплатно родичі або знайомі).

До *вторинних підприємств* сфери послуг належать засоби транспортного сполучення, підприємства торгівлі та харчування, відділення зв'язку, пункти обміну валюти, комунально-побутові підприємства, культурно-глядацькі заклади, контрольно-рятувальні служби тощо.

Для обслуговування туристів використовуються і *загальні підприємства*. Серед таких інфраструктурних підприємств туризму чільне місце посідає сувенірне виробництво, яке ґрунтується на створенні й популяризації мистецьких зразків і враховує національні особливості території, де прокладені туристичні маршрути.

Військова інфраструктура – це система стабільних об'єктів і окремих споруд збройних сил будь-якої країни або альянсу країн, що слугують базою для розгортання збройних сил і проведення військових дій, забезпечення бойової та оперативної підготовки військ.

Для гарантування діяльності збройних сил у мирний і воєнний період, коли розпочинається збройна боротьба між двома країнами (їхніми коаліціями) чи соціальними, етнічними й іншими спільнотами, необхідна сукупність спеціальних військових систем, тобто військової інфраструктури. Вона виконує функції забезпечення управління збройними формуваннями, базування й розміщення військ, оперативне і бойове забезпечення, технічне забезпечення оперативної та тилової підготовки, виховної роботи з особовим складом.

Військова інфраструктура містить дві групи

об'єктів [19, с. 92–93]:

1) спеціально створені об'єкти, що належать до військової інфраструктури;

2) об'єкти “подвійного призначення”.

До першої групи належать об'єкти:

– оперативного управління (системи спостереження, навігаційні системи, системи зв'язку, пункти управління, укріплення);

– базування (військові містечка, окремі пункти, летовища, військово-морські бази);

– технічного забезпечення (склади зброї, боєприпасів і пального, ремонтні підприємства, лабораторії);

– тилового забезпечення (склади, бази, транспорт, медичні заклади);

– боевої підготовки та виховної роботи (навчальні центри, полігони, стрільбища, спортивні споруди, клуби).

Об'єкти “подвійного призначення” – це інфраструктура:

– виробнича (шляхи сполучення, транспорт, системи зв'язку, об'єкти енергетики);

– соціальна (всі елементи інфраструктури, які забезпечують потреби особового складу збройних сил).

Таким чином, галузева різноманітність інфраструктурного сектора економіки та її успішне функціонування в сучасному глобалізованому світі постає важливим чинником соціально-економічного розвитку не лише окремих територій, а й усієї світогосподарської системи.

Постіндустріальне суспільство – це суспільство, у якому провідну роль відіграє сфера послуг у її функціональній багатоманітності. Воно виникло на основі науково-технічної революції, яка забезпечила високе зростання продуктивної праці у матеріальному виробництві, що спричинило зменшенню зайнятості у ньому та сприяло прискореному розвитку сфери послуг, зокрема науки, інформації, освіти, культури. Сфера послуг стала домінуючою. Інформація, наука, знання перетворилися на засіб зростання економіки. Інформаційно-інтелектуальні технології, котрі пов'язані з постіндустріальною економікою, формують нову людину як вільну особистість, де знання та засоби їхнього виробництва стають основним джерелом багатства.

Перехід від індустріального до постіндустріального суспільства вважають історичним стрибком від домінування матеріального виробництва до розвитку сфери послуг, коли людина вже не є додатком машини, а безпосереднім носієм інформаційно-інтелектуальних технологій, де знання та вміння стають визначальною ланкою у виробничій системі. Термін “постіндустріальне суспільство” ввів уперше в науковий обіг американський соціолог Д. Пісмен у 1958 р.

Серед сучасних українських вчених заслуговує на увагу дослідження доктора економічних наук, професора А. Чухна, який видав книгу “Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх

значення для України” (2003). Він задекларував ідею, що інформаційно-інтелектуальні технології знімають проблему раціонального використання матеріальних ресурсів “*Виникла ситуація, – акцентує А. Чухно, – коли не сировина, не капітал, а інформація, тобто знання, розум людини, її ідеї та їх якість визначають успіх справи всіх підприємств*”. Інформація та знання дедалі більше перетворюються на безпосередню продуктивну силу, стають важливим чинником сучасного господарства. І далі ...“Людина стає метою, і критерієм суспільно-економічного розвитку, головною сферою вкладання капіталу. Основним і визначальним ресурсом є знання та інформація” [21].

Натомість дослідники С. Сонько та М. Скринько дещо ревізують погляди А. Чухна. На їхню думку, інформаційно-інтелектуальні технології не знімають важливих проблем економічного розвитку всього суспільства [18, с. 208]. По-перше, зменшення в сучасних умовах ролі матеріального виробництва і матеріальних ресурсів характерне лише для високорозвинутих країн, питома вага котрих у світі становить приблизно 16 % за кількістю населення, 24 % за площею території, щоправда, частка ВВП дорівнює приблизно 70 % загального ВВП світу. Тобто відсутність матеріальних проблем, стосується приблизно однієї п'ятої частини світу. По-друге, інформаційно-інтелектуальні технології не в змозі безпосередньо задовольняти матеріальні потреби людства (практичну продукцію таких технологій не можна споживати чи одягатися в неї). Зауважимо: на планеті від голоду кожного року вмирає сотні тисяч людей. Хоча країни, які вступили в постіндустріальну стадію розвитку, за рівнем життя і станом існуючої економіки є зразковими для інших. По-третє, А. Чухно, як висвітлюють дослідники, не висвітлює питання, завдяки чому в постіндустріальну епоху забезпечуватиметься надвисокий рівень життя всього людства. Водночас він доводить, що сучасна програмна продукція приносить прибуток, у декілька порядків вищий, аніж виробнича діяльність.

У праці вченого обґрунтовується теорія постіндустріального суспільства, яка дотримується того, що визначення рівня суспільно-економічного розвитку загалом орієнтоване на *секторний метод*. За цим методом, суспільне виробництво пов'язане з певним сектором економіки: первинним (сільське господарство); вторинним (промисловість); третинним (сфера послуг). Звідси – зміна місця та ролі секторів суспільного виробництва, котрій визначають зміну стадій суспільно-економічного розвитку. Домінування сільського господарства і видобувної промисловості, де переважають архаїчні економічні відносини, ручна праця, слабкий розвиток інфраструктури відповідає доіндустріальній стадії розвитку людства. Упровадження машинного виробництва, постійне використання досягнень НТП характеризують індустріальну стадію розвитку. Постіндустріальне суспільство

виникає внаслідок науково-технічної революції, яка, згідно з розуміння автора книги, забезпечує зростання продуктивності праці у матеріальному виробництві й зменшення зайнятості у ньому і – чи не найголовніше – пришвидшує розвиток сфери послуг, зокрема науки, інформації, освіти, культури. Ця сфера стає домінуючою в економіці. Коли в минулому вся діяльність людини була пов'язана з виробництвом продуктів харчування, а в індустріальну епоху – виробництвом товарів, то в постіндустріальному суспільстві – це переважно виробництво та застосування інформації саме для створення ефективного виробництва і збільшення матеріального багатства. Тобто інформаційно-інтелектуальні технології повинні безпосередньо брати участь у цих процесах. Лімітуючими чинниками тут постають хіба наявні знання [20, с. 6–8]. У процесі встановлення постіндустріального суспільства, що збагачується завдяки таким сферам як інформація, наука, освіта і под. можна стверджувати про формування “четвертинного” сектора економіки. Безсумнівно, в постіндустріальному суспільстві матеріальний чинник забезпечення потреб людини не втрачає значення, а лише потребує удосконалення.

Важливий елемент інфраструктури постіндустріального суспільства – комп'ютер, який став інструментом управління масового виробництва товарів, високої стандартизації продукції, забезпечуючи опрацювання соціальної й економічної інформації. Комп'ютеризація дає небачені можливості для розвитку індивідуальної та колективної свідомості. Так, у праці “Час тирана” (2014) відомий український письменник, публіцист Ю. Щербак обґрунтовує вірогідність створення своєрідного космічного комп'ютера, де міститься вся інформація про землю [24]. Уже навіть сьогодні у невеликій кімнаті в мікроелектронних системах може зберігатися вміст усієї бібліотеки конгресу США, а це понад 30 млн томів. Увесь її фонд можна у цифровій комп'ютерній формі передавати за допомогою існуючої мережі зв'язку в будь-яку точку земної кулі.

У комунікаційних технологіях відбулися колосальні зміни, котрі перетворюють інформацію на могутню силу. “Це передусім, – зазначає А. Чухно, – злиття телефонних і комп'ютерних систем та обробки інформації в одну модель. Це розширення можливостей телевізійної служби через кабельні системи з великою кількістю каналів та спеціалізованих послуг, що дозволяє здійснювати прямий зв'язок з домашніми терміналами споживачів. Транспорт замінюється телекомунікаціями з використанням відеофонів та систем внутрішнього телебачення.... Засоби електронної комунікації стають невід'ємним елементом у комп'ютерній обробці даних, різниця між обробкою інформації і комунікацією зникає” [20, с. 78–79]. З кожним роком усі ці можливості постійно зростатимуть і фактично інформаційні технології забезпечуватимуть у недалекому майбутньому

освітні, наукові й управлінські потреби, що сприятиме підвищенню інтелектуального рівня населення. Причому соціально-культурні та духовні потреби не можуть бути перенасиченими. У зв'язку з цим існує потреба в постійному зростанні інтелектуального потенціалу в постіндустріальному суспільстві. Успіх досягається за допомогою впровадження результатів інформаційної революції в інфраструктуру постіндустріального суспільства, що забезпечить подальший розвиток людства.

Концепцію постіндустріального суспільства вперше розвинули зарубіжні вчені. Серед останніх найпопулярніші наукові праці *В. Ростова, К. Томіначі, Ф. Махлула, Т. Умесао* та ін. Як засвідчує аналіз їхніх праць, інформація і знання поступово стають основним ресурсом постіндустріального суспільства. Теоретики постіндустріалізму внаслідок швидкого поширення *новітніх технологій дійшли висновку про настання інформаційно-технологічної революції*, яка саме й забезпечує перехід суспільства до постіндустріальної стадії.

Серед учених-географів, котрі висвітлюють становлення новинної економіки, заслуговує на увагу думка відомого українського вченого *Олега Шаблія*. Він вважає: постіндустріальне суспільство формується на засадах інформаційної революції, яка, "...знаменує докорінне зрушення у засадах виробництва і самій людині. "Енергія інформації" полягає в тому, – наголошує професор, – що саме інформація (передовсім наукова) стає головним капіталом розвитку людства. Хто володіє цим капіталом і способом його створення та використання, той володіє світом. "Енергія

інформації" – це енергія прогресу на сучасному етапі розвитку людства" [23, с. 25–30]. Інформаційне суспільство відрізняється від суспільства, в якому домінують традиційна промисловість і сфера послуг, тим, що інформація, знання, інформаційні послуги і всі галузі, пов'язані з їхньою діяльністю (телекомунікаційна, комп'ютерна, телевізійна та ін.) зростають швидшими темпами, а також є джерелом нових робочих місць і стають домінантами економічного розвитку.

Висновки: Виклики сьогодення, обумовлені глобалізаційними тенденціями, посприяли подальшому формуванню інфраструктури як вагомому чиннику розвитку світового господарства, виявленню своєрідностей функціонування її різних галузей та особливостей їхнього заломлення в постіндустріальному суспільстві. Інфраструктура в такому суспільстві, на відміну від попередніх стадій людської цивілізації, ґрунтується на розвитку знань та інформації, котрі спрямовують діяльність на вдосконалення і задоволення як матеріальних, так і духовних потреб людства. Щоправда, матеріальні блага в сучасних умовах у процесі споживання можуть мати тенденцію до їхнього зменшення, а соціально-культурні й духовні потреби завжди – до зростання, нарощування інтелектуального потенціалу, оскільки саме їхні потреби ніколи не стануть насиченими і не може бути меж розвитку людини та її здібностей. Тому нарощування інтелектуального потенціалу постіндустріального суспільства є передумовою розвитку сучасної інфраструктури, яка й визначатиме подальшу стратегію соціально-економічного розвитку людства.

Література і джерела

1. *Алаев Е. Б.* Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. *Андрющенко К. А.* Развитие производного инфраструктурного комплекса в национальной экономике: научно-теоретические основы, методологические основы, механизмы экономического регулирования: монография / К. А. Андрющенко. – К.: ТОВ "ДКС Центр", 2014. – 420 с.
3. *Білецький М. І.* Соціальна географія: словник-довідник / М. І. Білецький, І. В. Ванда, Л. І. Котик. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – 164 с.
4. *Ватаманюк З.* Вступ до економічної теорії. Курс лекцій. Частина 1 / З. Ватаманюк, С. Панчишин, О. Ватаманюк. – Л.: "Новий світ–2000", 2005. – 352 с.
5. Географія світового господарства (з основами економіки): навч. посіб. / за ред. Я. Б. Олійника, Г. І. Смирнова. – К.: Знання, 2011. – 640 с.
6. *Голиков Н. Ф.* География инфраструктуры. – К.: Выща шк., 1984. – 124 с.
7. *Іванова Н. В.* Модернізація інфраструктурної сфери регіональної економіки в умовах євроінтеграції. / Н. В. Іванова. Монографія. – Чернігів: ЧНТУ, 2016. – 348 с.
8. Економіка і соціальна географія країн світу: навч. посіб. / за ред. С. П. Кузика. – Л.: Світ, 2005. – 672 с.
9. *Ковальська Л. Л.* Соціальна інфраструктура регіону: механізми формування і розвитку: монографія / Л. Л. Ковальська, О. М. Салівончик. – Луцьк: СПД Гадяк Жанна Володимирівна, друкарня "Волиньполіграф", 2012. – 227 с.
10. *Комаров М. П.* Инфраструктура регионов мира: учебник / М. П. Комаров. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2000. – 347 с.
11. *Кузик С. П.* Географія світового господарства: навч. посібник / С. П. Кузик, О. І. Мамчур, І. В. Ванда. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – 312 с.
12. *Кузик С. П.* Теоретичні проблеми туризму: суспільно-географічний підхід: монографія / С. П. Кузик. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 254 с.

13. Маєргойз И. М. Методика мелкомасштабных экономико-географических исследований / И. М. Маєргойз. – М. : МГУ, 1981. – 137 с.
14. Мамчур О. І. Суспільно-географічні проблеми формування ринкової інфраструктури Львівської області : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук за спеціальністю – 11.00.02 – економічна та соціальна географія. – Л. : [б,в], 2010. – 20 с.
15. Назарук М. М. Міська екологічна інфраструктура – матеріальна основа гармонійного соціально-екологічного середовища / М. М. Назарук // Вісн. Львів. ун-ту. – Л., 2010. – Вип. 1. – С. 238–242 (Серія географічна).
16. Пробст А. Е. Вопросы размещения социалистической промышленности / А. Е. Пробст. – М.: Мысль, 1971. – 296 с.
17. Рудакевич І. Р. Геопросторові аспекти підготовки туристичної інфраструктури міста Тернополя до “Євро – 2012” / І. Р. Рудакевич // Наук. зап. Тернопіль. нац. пед. ун-ту. – Т., 2011. – Вип. 1. – С. 113–118 (Серія : географія).
18. Сонько С. П. Інфраструктура в умовах транзитивної економіки: монографія / С. П. Сонько, М. М. Скринько. – Х. : Екограф, 2004. – 306 с.
19. Юрченко С. А. Інфраструктура мира: учеб. пособ. / С. А. Юрченко. – Х.: Изд-во ХНУ им. В. Каразина, 2006. – 328 с.
20. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка : теорія, практика та їх значення для України. – К. : Логос, 2003. – 632 с.
21. Чухно А. А. Теорія постіндустріального суспільства як глобальна методологічна парадигма [Електронний ресурс] / А. А. Чухно. – Режим доступу: <http://www.soskin.kiev.ua/cgi/post>
22. Шаблій О. І. Основи суспільної географії / О. І. Шаблій // Л.: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 254 с.
23. Шаблій О. І. Нові тенденції геопросторової організації інформаційного суспільства / О. І. Шаблій // Географічна наука і практика : виклики епохи : матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 130-річчю географії у Львівс. ун-ті (м. Львів, 16–18 травня 2013 р.): у 3 т. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2013. – Т. 1. – С. 25–30.
24. Щербак Ю. Час тирана / Ю. Щербак. – К. : Ярославів Вал. – 2013. – 432 с.

УДК 911.3:32(261.24)+(292.46)

Сергій Сонько, Юрій Кисельов

РОЗВИТОК БАЛТІЙСЬКО-ЧОРНОМОРСЬКОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ ЯК ПРОДОВЖЕННЯ ІДЕЙ СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО

Відзначено, що різноманітні питання, пов'язані з євроінтеграційним геополітичним вектором України, заслуговують на серйозні та всебічні наукові дослідження. Наголошено, що через безпринципну політику провідних західноєвропейських держав щодо України оптимальною стратегією для нашої держави є розвиток нею балтійсько-чорноморської (в перспективі – балтійсько-середземноморської) геополітичної доктрини, започаткованої майже сто років тому академіком Степаном Рудницьким.

Ключові слова: геополітика, доктрина, експансія, вектор, балтійсько-чорноморська стратегія.

Serhiy Sonko, Yuriy Kyselov. Development of Baltic-Black Sea geopolitical strategy as continuation of Stepan Rudnytskyi's ideas. *An investigation of the up-to-date geopolitical and civilization factors viewing the geopolitical choice of Ukraine is the goal of our publication. It is marked that different issues connected with the euro-integrative geopolitical vector of Ukraine need serious and multidiscipline scientific researches. The geopolitical state of Ukraine is characterized by its “bufferness” between East and West that calls a couple of problems connected with its boundary localization. Than, the challenges of our time caused by the newest expansion of Russia are not principally new phenomenon in the Ukrainian history. It is stressed that developing by Ukraine the Baltic-Black Sea (in future – Baltic-Mediterranean) geopolitical doctrine founded almost one hundred years ago by the Academician Stepan Rudnytsky is the best strategy for our country caused by the non-principal policy to Ukraine of the leading West-European states. An oriental list of countries that can be joined to the Baltic – Black Sea axis is lined. Some immediate actions that the state must realize for renewing the control over natural resources of the country by the Ukrainian people – by the authors' thought – are: renewing landscapes of Velyky*

Luh throw the liquidation of Kakhovka water-reservoir, blockade the North-Crimean channel on the administrative boundary between the Kherson region and Crimea and also active involvement of the foreign investments into the sea-portal and transport infrastructure of the Black-sea regions of Ukraine.

Key words: geopolitics, doctrine, expansion, vector, Baltic-Black Sea strategy.

Постановка проблеми та її актуальність.

Майже сто років тому було вперше поставлене питання міжнародної інтеграції центрально-європейського регіону, під яким ми розуміємо фрагмент геопростору, локалізований між Балтійським і Чорним морями. Знаково те, що зробив це наш співвітчизник, фундатор української національної географії та геополітики академік Степан Рудницький. Саме в його праці «Українська справа зі становища політичної географії», виданій незабаром після розпаду Австро-Угорської та Російської імперій, обґрунтовано балтійсько-чорноморську доктрину, яка передбачала тісну співпрацю країн і націй відповідної меридіональної осі [3]. С. Рудницький до числа цих країн включав, передовсім, Фінляндію, Естонію, Латвію, Литву, Білорусь і Україну [3, с. 137]. Також до балтійсько-чорноморської осі він відносив Донщину, Кубань, Північний Кавказ, Грузію, Вірменію та Азербайджан [3, с. 134].

Після поразки української національно-визвольної революції 1918-21 рр., а особливо – після Другої світової війни, коли більшість центральноєвропейських країн потрапила під фактичний контроль СРСР, зазначена доктрина на тривалий час втратила актуальність. Знову на порядок денний вона вийшла після падіння комуністичних режимів у цих країнах та подальшого відновлення незалежності України й прибалтійських країн. На переконання авторів, ця доктрина лишається актуальною й тепер у зв'язку з новітньою агресією Росії щодо України та її погрозами державам Балтії.

Огляд останніх публікацій. У новітній час балтійсько-чорноморську геополітичну доктрину аналізують, пристосовуючи її до викликів сьогодення, визначні українські науковці – суспільні географи, зокрема Олег Шаблій [7], Мирослав Дністрянський [1], Олександр Топчів [6]. Ідея балтійсько-чорноморської співпраці знайшла відображення і в програмі однієї з провідних українських політичних партій 1990-х рр. [2]. На нашу думку, сьогодні проблему реалізації цієї ідеї не лише не знято з порядку денного, вона навіть поглиблюється в контексті трансформації балтійсько-чорноморської доктрини в балтійсько-середземноморську, про що один з авторів уже зазначав [4].

Метою статті є обґрунтування актуальності для України балтійсько-чорноморської геополітичної доктрини та необхідності її трансформації в балтійсько-середземноморську.

Завданнями статті є:

- аналіз нової геополітичної ситуації у світі, що постає внаслідок російської інтервенції в Україну;

- окреслення реальної та потенційної ролі США і Євросоюзу в геополітичній долі України;

- обґрунтування актуальності субмеридіонального геополітичного вектора для України;

- пропозиція першочергових державних заходів, що мали б скласти економічну основу майбутньої балтійсько-середземноморської осі;

- визначення орієнтовного складу країн, що можуть увійти до балтійсько-середземноморського міждержавного союзу.

Виклад основного матеріалу. Розвиток геополітичної ситуації впродовж останніх років (зокрема, від 2009 р. – часу початку президентства Барака Обами у США) характеризується певним послабленням впливу сил НАТО в Європі при одночасному збільшенні присутності Росії (у вигляді експортваного нею природного газу й пов'язаної з ним інфраструктури та, зрештою, прямої воєнної експансії на територію України) в цьому субконтиненті. Акцентованість адміністрації США переважно на проблемах внутрішньої політики поєднувалася з недооцінкою геополітичної ролі путінської Росії – «гартленду» Євразії, що, на нашу думку, стало однією з причин, що дозволили Москві порушити як Будапештський меморандум, так і основи світового порядку, встановлені після Другої світової війни, взагалі. На переконання авторів, війни, які Росія сьогодні веде в Євразії (Україна, Сирія), можуть стати передумовами повномасштабної Третьої світової війни. Враховуючи наявність геополітичного зв'язку між подіями в Україні та Сирії, ми беремо на себе сміливість стверджувати, що саме така війна (але у прихованому, гібридному вигляді) фактично вже триває.

Отже, настав час для усвідомлення вже незаперечної сьогодні істини, що у XXI столітті «не світових» воєн не буває, і що навіть океан (якщо брати до уваги США) принципово не є захистом і суттєвою перешкодою для новітнього світового агресора. На превеликий жаль, уже вкотре в історії саме Україна й українці, віддані на поталу апологетам і практикам російського євразійства, стали «живим щитом» для всієї Європи проти московської експансії та остаточним «аргументом» для американців, аби переконатися як у все ще існуванні Імперії Зла (що зазнала «напіврозпаду»), але не була знищена в 1991 р.) та усвідомити те, що навіть океан безпеки не гарантує.

Але українці не мають часу чекати як на перші кроки нового президента США, так і на згуртування Європи навколо ідеї ізоляції цієї імперії. Стає запіздно, бо кремлівські ідеї дефрагментації України занадто глибоко вразили мізки не лише 80% російських громадян, а й великої частини українців, які ментально досі ніби перебувають у Советському

Союзи.

Нерішуча позиція європейського співтовариства, очолюваного пп. Меркель, Олландом та ін., викликає закономірне питання – чи є порятунком для України, як держави, слідування європейському геополітичному вектору з одвічною боротьбою Римленду і Гартленду? На це питання відповідь треба шукати вже сьогодні, і ми наважимося висловити євроскептичні думки, які частково вже прозвучали в одній із наших попередніх публікацій [5]. І головною причиною тому є згаданий нами вище Будапештський меморандум. Західноєвропейці фактично зрадили Україну тепер, тому немає гарантії щодо зрад у майбутньому. Найцікавіше, що поляки та балтійці (сусіди Росії першого порядку) набагато краще від західноєвропейців (а, тим більше, американців) розуміють небезпеку існування Імперії Зла. Але всі імперії, які тільки існували в історії, розпадалися. Історично закономірним буде – у ближчій або більш віддаленій перспективі – й падіння імперії російської.

На думку авторів, головна субширотна євразійська вісь, уздовж якої відбувалися всі головні геополітичні події останніх кількох століть, подає перші ознаки свого занепаду, поступаючись місцем меридіональним геополітичним відносинам. Подібні трансформації вже траплялися, й прикладом може бути давня меридіональна вісь «із варяг у греки», яка свого часу склала альтернативу одвічному північно-чорноморському «коридору», яким сторіччями кочували різні азійські орди.

Такий меридіональний геополітичний підхід нині саме на часі, оскільки періодичні «війни з невірними» у відповідь на «хрестові походи» (і те, і друге є воєнною складовою функціонування субширотної євразійської осі) нічого доброго для цивілізаційного розвитку людства не несуть. Такі «війни» та «походи» тривають і сьогодні, але вони ретельно «замасковані» у цінах на нафту, «антиядерних санкціях» (стосовно Ірану або Північної Кореї), «боротьбі за демократію» та все масштабніших терактах ісламістів. При цьому постійно муміфікувати субширотну геополітичну вісь у її старому, москвоцентричному, розумінні новітніми «шовковими шляхами», на глибоке переконання авторів, безперспективно.

Перебуваючи на складному перетині, щонайменше, двох (або і трьох) геополітичних світів, Україна завжди наражатиметься на небезпеку з'ясування на своїй території стосунків між буремною, одвічно кочовою Азією і прогресивною, але, як з'ясувалося, підступною Європою. На жаль, традиції з'ясування таких стосунків уже впродовж багатьох століть, окрім військового шляху, альтернативи не мають. Натомість, у традиції меридіонального геополітичного вектора переважають більш цивілізовані торговельно-логістичні стосунки між країнами. Як приклад, зазначимо, що войовничі вікінги (на півночі) і не менш войовничі турки (на півдні), вже давно втративши колишню пасіонарність, тепер є одними з

найкращих у світі виробниками автомобілів і надавачами послуг у галузі туризму й готельно-ресторанної справи.

Ми вважаємо, що сьогодні з'явилися об'єктивні ознаки поступової актуалізації вищезазначеного субмеридіонального вектора.

По-перше – повільне, поступове, але впевнене самознищення Імперії Зла, яка вкотре вибудовує «залізну завісу». Свідченням цьому є, зокрема, відмова від східноазійського та близькосхідного туристичних ринків (через «вдало» проведені спецслужбами операції з підризом пасажирських літаків), і фінансування терактів у європейських країнах, і неспроможність (через втечу більшості нобелівських лауреатів на Захід) розвивати власні високі технології.

По-друге – наявність як на півночі, так і на півдні цієї осі (з Перської затоки танкерами у Середземне море) покладів нафти й газу, які успішно замінять, по суті, єдиний і безальтернативний для Росії експортний продукт. Бо ця імперія не здатна виробляти смартфони, сучасні автомобілі та розробляти операційні системи, а тим більше – водневі двигуни, на яких уже їздять скандинави, що зможуть найближчим часом взагалі відмовитися від використання нафти. На нашу думку, саме такі новітні технологічні досягнення є гідним орієнтиром для сучасної України.

По-третє – усе більш поглиблений цивілізаційний «конфлікт між телевізором і холодильником». У Імперії Зла щодня з телевізора клянуть американських, європейських, азійських імперіалістів, а натомість ці «прокльони» руйнуються на російських вулицях, якими їздять переважно імпортовані автомобілі. До речі, телевізори та холодильники в цій імперії, наскільки нам відомо, також, в основному, не «Рекорд» і не «Саратов». Отже, розпад Імперії Зла в руках тих її громадян, які інтелектуально здатні самостійно пізнати правду. Власне, звідси й випливає нагальна необхідність зайняти мізки цих громадян Новоросією, Кримом, Туреччиною, Сирією та іншими «гарячими точками».

Із наведених трьох перелічених вище тенденцій і аргументів вимальовується меридіональний геополітичний вектор, який у вигляді балтійсько-чорноморської доктрини Україні треба всіляко підтримувати. Принаймні, необхідно активізуватися на шляху переформатування євразійського простору на свою користь.

Важливо зазначити, що «добробут» в Імперії Зла забезпечувала (і досі забезпечує) безжальна експлуатація природної ренти (видобуток корисних копалин). Ресурси на планеті закінчуються, а країни, що розраховують лише на них, виявляються дуже вразливими (підтвердженням тому є сучасна динаміка ціни на нафту).

Відтак, існують два типи геополітичної логіки.

Перший – у межах колишньої великої країни все було спільне і «науково обґрунтоване» з позицій

економічного районування. Навіть передача великих територій з однієї союзної республіки до іншої значення не мала. А водозбірний басейн Дніпра належав «новій історичній спільності – радянському народові».

Другий – існує самостійна держава Україна, яка є загально визнаним суб'єктом міжнародного права, і народ якої сам (згідно з Конституцією) може розпоряджатися своїми ж природними ресурсами.

Відповідно до першого типу логіки, головною метою військових дій на Донбасі є для Росії не вугілля, не Новоросія і навіть не «руський мир», а, в першу чергу, сухопутний «коридор» до Криму (це на початку). Міст через Керченську протоку будуватися не буде, це лише фейк для міжнародного співтовариства, але передусім – для власного народу. Бо немає потреби вкладати додаткові гроші в будівництво (дуже сумнівне з точки зору природних небезпек), оскільки вони вже вкладені в озброєння. Як відомо, армія повинна самооплачуватися, тим більше, що її утримувати стає все важче через санкції міжнародного співтовариства.

Відповідно до другого типу логіки, природа України – це безцінний скарб, передусім, для наступних поколінь. Отже, відновлення та збереження унікальних ландшафтів є природним, закріпленим Конституцією правом людей, які, як сподіваються автори, зможуть його реалізувати в межах майбутньої адміністративно-територіальної реформи. Зокрема, впродовж останніх трьох років російської окупації Криму на зібраннях сільських громад у селах Нижнього Подніпров'я усе частіше лунають заклики спустити Каховське водосховище і відновити Великий Луг.

Описана вище низка подій услід за початком активної політики експансії Росії в геополітичному контексті означає, що на часі, як розвиток балтійсько-чорноморської доктрини, обґрунтування просторово ширшої, балтійсько-середземноморської, геополітичної доктрини. Для цього Українській державі, принаймні – на початку – на регіональному рівні, необхідно здійснити низку заходів, у тому числі:

1. Дотримуючись Конституції, не заважати власному народові реалізувати власне право на користування природними ресурсами, зокрема спустити Каховське водосховище та відновити Великий Луг.

2. Розробити та здійснити проект будівництва Азовсько-Чорноморського судноплавного каналу з відповідним поглибленням північної частини затоки

Сиваш і прориттям суходільної частини північніше Армянська на українській території.

3. Активніше залучати інвестиції в розбудову портової й транспортної інфраструктури Чорноморського узбережжя Миколаївської, Одеської та Херсонської областей.

Серед багатьох інших зазначені вище заходи допоможуть поступово змінити головний геополітичний вектор із широтного на меридіональний, нарешті, перевівши в конкретно-територіальний вимір (у вигляді балтійсько-чорноморського, в подальшому – балтійсько-середземноморського союзу) багатовікове непевне транскордонне балансування України між буремним кочовим Сходом і цивілізованим Заходом. Склад країн такого союзу, на нашу думку, має бути розширений порівняно з тим, як його уявляв акад. С. Рудницький, у зв'язку з тим, що зовнішньополітична орієнтація деяких країн (зокрема, Польщі) стала майже за сто років більш проукраїнською, а також із тим, що низка країн Центральної Азії й Північної Африки економічно інтегруються до балтійсько-середземноморської осі. Загалом, до цієї осі тепер входять усі Скандинавські країни, Україна, Білорусь (з політичного погляду, входження її до такого союзу – лише справа часу), Польща, Словаччина, Чехія, Угорщина, Румунія, Болгарія, колишні югославські країни, Греція, Туреччина, Грузія, Азербайджан, Кіпр, Ізраїль, Єгипет. З розвитком торговельно-логістичних відносин та в процесі майбутнього неминучого розпаду Імперії Зла в перспективі до окресленого нами вище союзу можуть долучитися Вірменія, Казахстан, деякі країни Центральної Азії, Близького Сходу та Північної Африки.

Висновки. На нашу думку, для Української держави настав час мирним шляхом конвертувати в реальний геополітичний капітал сумління й працелюбство власного народу. Бо багатьом мешканцям фейкових донбаських псевдореспублік і Криму майже столітнього терміну виявилось недостатньо, щоб збагнути, що саме завдяки працюванню українському народові на згаданому півострові є вода, електрика й дешеві харчі та що в одвічній боротьбі холодильника з телевизором холодильник завжди перемагає. І що населення так званих «ДНР» і «ЛНР» із часом лише посилять інтенсивність поїздок через санітарний кордон до Великої України по дешеві харчі, зрозумівши, нарешті, що агро- та біоресурси є капіталом набагато ціннішим, ніж ресурси мінеральні.

Література і джерела

1. *Дністрянський М.С.* Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології / М.С. Дністрянський. – Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 114 с.
2. Народний Рух України: документи і матеріали. – К. : Видавн. центр „Софія”, 1992. – 50 с.
3. *Рудницький С.Л.* Українська справа зі становища політичної географії / Степан Рудницький. – Берлін : Українське слово, 1923. – 293 с.
4. *Сонько С.П.* Балтійсько-середземноморська геополітична доктрина та занепад євразійства / С.П. Сонько // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія Географічні науки. – 2016. –

№3 / Херсон. держ. ун-т.; «Видавничий дім «Гельветика». – Херсон, 2016. – С. 74–77.

5. *Сонько С.П.* Сучасні геополітичні та соціально-економічні особливості європейської інтеграції України / С.П. Сонько, Ю.О. Кисельов // Соціально-економічні аспекти розвитку національної економіки в умовах перманентних кризових явищ. Кол. моногр. / За ред. д. е. н., проф. О.О. Непочатенко. – Умань: Вид.-поліграф. центр «Візаві», 2015. – 424 с. – С. 10–15.

6. *Топчієв О.П.* Основи суспільної географії / О.П. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2009. – 472 с.

7. *Шаблій О.І.* Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / Олег Шаблій. – Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 744 с.

УДК 911.3

В'ячеслав Тодоров

МЕТОДИ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОГЕОГРАФІЧНИХ СИСТЕМ

В роботі представлені методико-методичні аспекти аналізу формування та розвитку етногеографічних систем (ЕГС). При цьому програми дослідження систем, що сформувалися в поліетнічному середовищі та в регіонах з абсолютним переважанням однієї етнічної спільноти (більше 75%) можуть різнитися. Необхідно враховувати наявні варіанти взаємодії між конкретною етнонаціональною групою та всіма іншими спільнотами, які мешкають на цій території, та мають достатню людність не тільки для відтворення біологічної та соціокультурної цілісності, але і для того, щоб впливати на соціально-економічний розвиток всього регіону. Комплексне дослідження ЕГС потребує залучення не тільки суспільно-географічних методів, але і методів суміжних наук, серед яких особлива роль відводиться етносоціологічному аналізу. Як і в інших суспільно-географічних дослідженнях, особливості формування та розвитку ЕГС мають бути представлені у виді картографічної моделі.

Ключові слова: етногеографічні системи, етногенетичний метод, анкети, картографічний метод, методична схема дослідження.

Vyacheslav Todorov. Methods and Methodology Research ethnogeographic Systems. *The paper presents methodological and methodical aspects of analysis of formation and development ethnogeographic systems (EGS). Wherein programs of research, formed in multi-ethnic environment and in regions with absolute predominance of one ethnic community (75%) may differ. It is necessary to consider all the available options of a particular interaction between the ethnic group and all other communities living in the area, and have enough not only for biological and socio-cultural reproduction of integrity, but also may affect the socio-economic development of the region. Integrated EGS research needs to attract not only the socio-geographical methods, but methods related sciences, including special role ethno-sociologic analysis. As in other socio-geographical research, particularly the formation and development of EGS, shall be submitted in the form of cartographic models.*

Should be formed a methodical and methodological apparatus ethnic geography, which contribute to solving issues of complex analysis of life ethnic groups. For the representativeness of the study to analyze all the elements of the population that are qualitative or quantitative characteristics. It is not only the traditional components of the socio-geographical research, but also the need to analyze the spiritual and ethnopsychological population.

Research methodology is largely due to the available input materials. In our study, are the main literary sources, statistical materials, land-use plans, surveys, materials of mass media, expert opinions of specialists in various spheres of life.

Specific concrete scientific methods ethnogeographic research is historical and geographical, mapping, regionalization, the concept of territorial complexes and the like. Analysis of life of ethnic groups in space and time will allow determining the optimal conditions for their existence, dynamics and directions of development

The combination of the historical-geographical and ethnogenetic methods in the study of life of the population will allow to analyze the peculiarities of the settlement, factors and causes of particular settlements, a historical perspective of the development of the network of settlements, the changing ethnic composition of its population, forming the supporting framework of settlement and the like. This scientific approach is particularly significant for ethnogeography, the subject of which is a historical category –

ethnicity. Acquired by communities in the process of ethnogenesis of the features of material and spiritual culture largely determine the specifics of their modern life. Socio-cultural development of mankind should be viewed through the prism pallet the nature of this process. It is important to take into account the high variability of the forms of existence of human communities, the sustainability of which is determined by the adaptation of individuals to the socio-economic and environmental conditions. The principle pallet stories are quite clearly at different hierarchical levels. Here is an example that is associated with the ethnogenesis of the Bulgarians and enjoy this community.

Keywords: *ethnogeographic system, ethnogenetic method, questionnaires, cartographic method, methodic research scheme.*

Актуальність дослідження. Необхідність комплексного дослідження життєдіяльності етнонаціональних груп, розселених у поліетнічних регіонах, ставить перед етногеографією нові завдання. У цьому випадку репрезентативний аналіз життєдіяльності етнонаціональної групи, як відносно ізольованої системи, практично неможливий. Необхідно враховувати наявні варіанти взаємодії між конкретною етнонаціональною групою та всіма іншими спільнотами, які мешкають на цій території, та мають достатню людність не тільки для відтворення біологічної та соціокультурної цілісності, але і для того, щоб впливати на соціально-економічний розвиток всього регіону. Життєдіяльність представників етнонаціональної групи в межах ареалу їх компактного розселення та поза ним можуть різнитися. Ці відмінності у параметрах відтворювальної, соціально-економічної та етнокультурної життєдіяльності залежать від особливостей суспільного розвитку.

Мета роботи: обґрунтувати методику дослідження етногеографічних систем.

Завдання дослідження: представити методичну схему дослідження етногеографічних систем.

Основна частина. Має бути сформований такий методико-методологічний апарат етнічної географії, якій сприятиме вирішенню питання комплексного аналізу життєдіяльності етнонаціональних груп з різною специфікою розселення. Для репрезентативності такого дослідження необхідно аналізувати всі компоненти життєдіяльності населення, які мають якісні або кількісні характеристики. Йдеться не тільки про традиційні складові суспільно-географічних досліджень, але і про необхідність аналізу духовної та етнопсихологічної життєдіяльності населення.

Якщо окремих регіон (територія) має моноетнічний склад населення, то методична схема дослідження матиме доволі традиційний вигляд: місцеположення ареалу компактного розселення етнонаціональної групи, природні ресурси та умови життєдіяльності (особливості природокористування), етногеодемографічні параметри існування населення, матеріальна та духовна культура етнонаціональної спільноти тощо. При етногеографічному дослідженні моноетнічних за складом населення території необхідно проаналізувати духовні та етнопсихологічні особливості населення

та їх вплив на всі сфери життєдіяльності.

Якщо окремих регіон (територія) має поліетнічний склад населення, то методична схема дослідження буде значно ускладнена. Це пов'язано насамперед з необхідністю врахування не тільки всіх особливостей розвитку конкретної спільноти, що мешкає на цій території, але всього різноманіття взаємозв'язків та взаємозалежностей життєдіяльності конкретної етнонаціональної групи з відповідними характеристиками (параметрами життєдіяльності) всіх спільнот, поряд з якими вона мешкає.

Методика дослідження значною мірою обумовлена наявними вхідними матеріалами. В нашому дослідженні основними є літературні джерела, статистичні матеріали, плани землекористування, анкетування, матеріали засобів масової інформації, експертні оцінки фахівців в різних сферах життєдіяльності тощо.

Серед загальнонаукових принципів дослідження етнонаціональних груп відзначимо наступні: поєднання аналізу та синтезу, індукції та дедукції, правил на норм формальної логіки, системний та структурно-функціональні підходи, систематику і класифікацію, соціологічний, математичний тощо. Специфічними конкретно-науковими методами є історико-географічний, картографічний, регіоналізація, концепція територіальних комплексів тощо. Аналіз життєдіяльності етнонаціональних груп в просторі і часі дозволить визначити оптимальні умови їх існування, динаміки та напрямів розвитку.

Розглянемо більш докладно деякі питання етногеографічного дослідження. Початковий етап будь-якого географічного дослідження передбачає збір статистичних та емпіричних матеріалів. Використання експедиційного (польового) методу в етногеографічних дослідженнях має бути спрямоване на збір первинних матеріалів статистичної звітності на рівні окремих підприємств, господарств, поселень, міст, районів, а також безпосередньо вивчати територію, що досліджується, встановити на ній видимі рубежі – природні, розселенські, господарські, відмітити на карті просторові відмінності у життєдіяльності людей, співставити їх між собою тощо [1].

Методи польових досліджень використовуються для безпосереднього вивчення об'єктів в натурі, на місцевості шляхом знайомства з ними,

спостережень, інструментальних вимірювань, збирання первинної інформації (опитування, анкетування), польового картографування. Попередній перелік місць та об'єктів, які будуть оглянуті, складається на етапі ознайомлення з регіоном дослідження. Однак в більшості випадків він підлягає корегуванню безпосередньо на місцевості. За результатами польового етапу дослідник має сформувати уявлення про територію розселення, особливості розселення етнонаціональних груп та параметри етноконтактних зон, новітні тенденції зміни етнонаціональної ситуації, зібрати статистичну та соціологічну інформацію про життєдіяльність населення тощо.

Необхідно враховувати, що будь-яка етнонаціональна меншина є з одного боку складовою частиною своєї спільноти, а з іншого – невід'ємною одиницею національного суспільного організму. Наприклад, при аналізі етнічної системи болгар Українського Придунав'я необхідно виходити з того, що вони з одного боку є носіями соціальних, етнокультурних та етнопсихологічних особливостей болгарського народу, а з іншої сторони – вони частина поліетнічного народу України у всіх аспектах життєдіяльності.

Дослідження життєдіяльності різних етнонаціональних спільнот тільки традиційними суспільно-географічними методами утруднено. Це стосується питання отримання достатньої кількості репрезентативних матеріалів насамперед етнографічної спрямованості. Інформація, що міститься в матеріалах наявної статистичної звітності, недостатня для вирішення завдань комплексного етногеографічного дослідження. Деяку більшу інформацію несе в себе форма № 1 – село "Соціально-економічна характеристика сільського населеного пункту" та матеріали переписів населення. Однак форма № 1 заповнюється раз в п'ять років, а переписи проводяться раз в 9 – 11(12) років. Відсутні статистичні та етнографічні матеріали можуть бути зібрані на етапі польового дослідження. При існуючій зараз в Україні системі розселення доцільно проводити збір інформації в розрізі п'яти рівнів: етнографічного регіону в цілому, адміністративних районів, сільських рад, поселень та окремих домогосподарств. Пріоритет має мати первинна статистична інформація, зібрана в сільських радах. Оперування даними, які не корегувалися, дасть можливість більш точно відобразити реальні параметри розвитку населення.

Проблема недостатності офіційної статистичної інформації може бути вирішена через проведення етносоціологічного дослідження. Воно дозволить доповнити знеособлену статистичну інформацію матеріалами про життєдіяльність соціальних груп різних етнонаціональних груп, які заселяють той чи інший регіон. В сучасній складній соціально-економічній ситуації одним завдань з завдань етносоціологічного дослідження є аналіз особливостей формування реального сукупного доходу окремої родини. В найбільш простому

варіанті може використовуватися випадкова вибірка. Паралельно з цим можемо застосувати анамнестичний метод, який передбачає збір інформації також через опитування людей про минуле. В цьому разі приналежність до вибірки визначається кількістю років, які прожила людина. Це дозволить зібрати свідчення за різні часові періоди, які передують часу опитування. Як етносоціологічна основа дослідження можуть виступати анкетування та соціологічне опитування респондентів. Для досягнення репрезентативності аналізу мають бути дотримані необхідні методико-методологічні формальності проведення соціологічного дослідження на декількох рівнях. Тобто, в поліетнічному середовищі необхідно дотримуватися вимог не тільки на рівні регіону, але і кожної етнонаціональної спільноти, яка тут мешкає.

Обробка зібраної статистичної та соціологічної інформації про різні компоненти життєдіяльності етнонаціональних груп дозволить систематизувати матеріали та відійти від описової парадигми географії і етнології шляхом виділення якісних та кількісних характеристик життєдіяльності населення.

Для вирішення основних завдань етногеографічного дослідження нами були розроблені дві соціологічні анкети «Етносоціальний портрет людини» та «Етносоціальний паспорт територіальної громади». Перша з них спрямована на виявлення особливостей збереження етнічної ідентичності представниками окремих домогосподарств, аналізу етнічних стереотипів поведінки конкретних індивідів та їх відношення до основ етнічної культури. Друга – має допомогти проаналізувати специфіку життєдіяльності населення територіальних громад або окремих населених пунктів та сучасних сільських рад.

В анкеті «Етносоціальний портрет людини» поряд з традиційними питаннями (дата народження; стать; місце народження та мешкання; освіта; етнічна приналежність та відношення до етноніму; батьки; мови, якими користуються; релігійна приналежність тощо) увага акцентується і на питаннях, які не знайшли відображення в матеріалах офіційної статистики. До другої групи можуть бути віднесені зокрема такі, що націлені на відображення матеріальної та духовної культури – одяга; обрядовість, якої дотримується родина; професія та володіння ремеслами, художніми промислами; традиційні національні страви; особливості планування житла; місячний дохід в грошовому і натуральному вигляді [2, с. 34-36].

Соціологічні методи (спостереження, інтерв'ю, анкетування, тестування) мають використовуватися не лише у процесі збирання інформації про населення, а й для вивчення соціально-психологічних механізмів поведінки людей, ставлення людей до конкретних соціально-економічних і політичних процесів, які накладають відбиток на геопросторовій організації населення, на процеси життєдіяльності суспільства.

В наш бурхливий час, коли найбільшої інтенсивності досягли процеси етнічної міксації, все більшої актуальністю вирізняються проблема міжетнічної толерантності та особливості відношення до етнокрайового самовизначення. Толерантність може бути проілюстрована шляхом виокремлення того, представників яких етнонаціональних груп ви бажали би (або не бажали б) бачити в складі своєї родини. Відношення до етнокрайового самовизначення доцільно визначити шляхом виявлення сучасних зрушень в відродженні елементів насамперед духовної культури. Крім цього доцільно проаналізувати рівень підтримки ідеї створення адміністративно-територіальної автономії та ступінь врахування етнічних інтересів населення сучасною владою.

Безпосередньо в поселенні дослідник має зібрати матеріали для заповнення форми «Етно-соціальний паспорт територіальної громади». Більшість його позицій відображені в різних формах статистичної звітності, але і можуть бути включені нові. Данні, які ще не зазнали корегування, відображають реальну соціально-економічну та суспільно-політичну життєдіяльність населення. Основними розділами розробленого автором паспорту є: загальна інформація, історико-географічні свідчення, населення та трудові ресурси, виробничо-господарська діяльність, соціальна сфера, комунально-побутове господарство, сфера послуг, стан навколишнього середовища та екологічна ситуація, етнокрайове самовизначення.

Суспільно-географічні характеристики етнонаціональних груп сформувалися в процесі історичного розвитку й несуть генетичний тип місць розселення. Мова йде не тільки про вплив середовища сучасної життєдіяльності, але і про роль всіх територій, де спільнота мешкала на різних етапах свого етногенезу. На протязі всього періоду розвитку етносу людина пристосовується до умов навколишнього середовища або його видозмінює. Відзначимо, що початковий етап розвитку всіх сучасних народів проходив в I ст. до н.е. – початку II ст. н.е., коли рівень антропогенного впливу в порівнянні з періодом з кінця XIX – початком XXI століття був мінімальним. За цих умов люди пристосовувались до умов навколишнього природного середовища. Рівень його деформації значною мірою визначає особливості матеріальної та духовної культури спільноти. Загальновідомим фактом є те, що більшість елементів культури етнічних груп пов'язані з властивостями навколишнього середовища. Простежується пряма залежність між рівнем антропогенного впливу на ландшафтну оболонку та збереженням елементів традиційної культури.

Етнічні спільноти шукають для можливого переселення ландшафти з характеристиками близькими до тих, що спостерігалась на території їх колишнього розселення. У випадку деградації навколишнього середовища група вимушена пристосовуватися до нових обставин, видо-

змінювати свою господарську діяльність, а відповідно й елементи культури. Так після переселення в першій половині XIX століття в Дунай-Дністровське межиріччя болгари почали займатися традиційним для себе видом господарської діяльності – скотарством. Безумовно за особливостями ведення скотарства ця територія значно відрізнялася від гірських систем Балканського півострову. Однак і природна ковилово-полинова рослинність, що переважала в межиріччі, також була придатна для ведення скотарства. Екстенсивне ведення скотарства призвело до зменшення родючості ґрунтів та знищення природної рослинності. За таких умов неминучо була трансформація різних елементів життєдіяльності (з середини 1870-х років тут переважає рослинницько-скотарська структура сільськогосподарського виробництва).

Просторовий та часовий розвиток взаємозв'язків в системі “людина, як представник етнічної спільноти – навколишнє природне та техногенне середовище” зумовлює необхідність широкого використання історико-географічного методу при вивченні життєдіяльності етнонаціональних груп. Еволюційний розвиток цього типу спільнот розкриває процес етногенезу. З точки зору суспільної географії етногенез відображає історико-генетичні особливості взаємообумовлених змін між різними параметрами життєдіяльності етносу та станом навколишнього середовища. Їх необхідно аналізувати, принаймні в ідеалі, через призму єдності природних, соціально-економічних, геополітичних та етнокультурних аспектів розвитку спільноти. На протязі всього періоду розвитку етносу людина пристосовується до умов навколишнього середовища або його видозмінює. Враховуючи, що початковий етап розвитку більшості сучасних народів проходив за умов пристосування людей до особливостей природного середовища, саме рівень його деформації значною мірою визначає особливості матеріальної та духовної культури спільноти. Загальновідомим фактом є те, що більшість елементів культури етнічних груп пов'язані з властивостями навколишнього середовища. Спостерігається пряма залежність між рівнем антропогенного впливу та ландшафтну оболонку та збереженням елементів традиційної культури.

Історико-географічний метод методологічно є обов'язковим при проведенні будь-яких суспільно-географічних досліджень. Виявлення тенденцій розвитку етнічних спільнот в минулому, екстраполяція особливостей процесу їх розвитку на перспективу за допомогою математичних моделей дозволить зробити обґрунтований прогноз на майбутнє. У цьому контексті значною актуальністю відрізняється питання дослідження розвитку етносу від його зародження до сучасного стану. Це можливо зробити використовуючи не тільки методи суспільної географії але і напрацювання суміжних наук (палеогеографії, етнографії, етнології,

археології, лінгвістики тощо). Необхідно враховувати, що історія етнічних спільнот, особливо тих, які зародилися дві-три тисячі років тому, переповнена не тільки власне історичними але і міфологічними аспектами.

Абсолютна більшість спільнот відрізняється дуже складним етногенезом. Окремі європейські народи вийшли зі своєї прабатьківщини в Центральній Азії або Західному Сибіру як маленьке плем'я у складі якогось союзу, а потім під впливом різних етнічних процесів, консолідуючи, асимілюючи або самі асимілюючись серед різних спільнот, еволюціонували та збереглися до нашого часу. Деякі з них примудрилися зберегти самоназву, яку вони мали ще до народження Христа. При цьому частка прадавньої етнічної спільноти в структурі сучасного народу може складати абсолютну меншість.

Науки, які до цього часу досліджували етногенез спільнот, аналізували процес їх розвитку без урахування територіального чинника. Фактично етноси розглядалися як відокремлені від навколишнього світу спільноти зі своєю матеріальною та духовною культурою, лінгвістичними особливостями тощо. Якщо спільнота на етапі зародження отримала специфічні етнічні характеристики, то вона мала їх зберегти аж до свого зникнення. Аналіз територіальних взаємодій етнічних спільнот дозволить обґрунтувати деякі незрозумілі для представників інших наукових дисциплін положення етногенезу. Так, до цього часу продовжуються дискусії відносно приналежності етнічних груп, які вирізнялися елементами культури властивими для тюркських та іранських спільнот. Наприклад, для болгар було характерним поєднання тюркської мови і релігійних вірувань дозарастрійського типу.

Поєднання історико-географічного та етногенетичного методів при дослідженні життєдіяльності населення дозволить проаналізувати особливості заселення території, чинники і причини появи конкретного поселення, історичну ретроспективу розвитку мережі населених пунктів, зміну етнонаціонального складу їх населення, формування опорного каркасу розселення тощо. Цей науковий підхід особливо значущий для етногеографії, предметом якої є історична категорія – етнос. Набуті спільнотами в процесі етногенезу особливості матеріальної і духовної культури значною мірою визначають специфіку їх сучасної життєдіяльності. Соціокультурний розвиток людства необхідно розглядати через призму полілінійності природи цього процесу. Важливо враховувати високу варіативність форм існування людських спільнот, стійкість яких визначається адаптацією індивідів до соціально-економічних і екологічних умов. Принцип полілінійності історії доволі чітко простежується на різних ієрархічних рівнях. Наведемо приклад, який пов'язаний з етногенезом болгар в цілому та окремого етнікосу цієї спільноти.

Значна полілінійність процесу історичного

розвитку етнонаціональних спільнот ставить перед суспільною географією нові специфічні завдання, вирішення яких значно збагатить її методико-методологічний апарат. Необхідно використовуючи насамперед сучасні математичні методи провести порівняльно-географічний аналіз процесів життєдіяльності різних етнонаціональних груп зі спільним корінням. В найпростішому варіанті це можуть бути дослідження особливостей розвитку базового етносоціального організму, якій мешкає на історичній батьківщині, та діаспор. Аналіз особливостей соціоприродної, трудової, споживчої, відтворювальної та екстичної життєдіяльності населення різних частин одного материнського праєтносу дозволить зробити вагомий внесок в вирішення проблеми дослідження взаємозв'язків, взаємообумовленості та взаємозалежності в системах «природа – населення – господарство». Аналізуючи специфіку цих зв'язків в системах зі схожими характеристиками населення необхідно виходити з наступних основних базових чинників:

- спільність елементів матеріальної і духовної культури людських спільнот, після їх виходу зі складу одного праєтносу;
- створення та збереження самостійної держави є вагомим чинником розквіту етносу;
- поява могутніх імперій супроводжувалася пригніченням національної само свідомості народів, які нерідко відрізнялися не менш складною етнічною історією, ніж ті, що сформували державу;
- особливості навколишнього природного середовища на новому місці розселення обумовлюють стійкість надбаних раніше елементів культури;
- в період відсутності стійких державних кордонів геодемографічні процеси в середовищі етнічних груп значною мірою визначалися особливостями міграційного руху населення;
- за умов значної динаміки геополітичного простору економічно більш слабкі етнічні спільноти зі слабкою внутрішньою структурованістю мали значно менше можливостей для самозбереження.

Наведений огляд свідчить про те, що історико-географічні дослідження мають стати обов'язковою складовою вивчення етнічних спільнот. Суспільна географія може забезпечити відхід від практики розгляду етногенезу як лінійного процесу. Врахування всіх основних особливостей полілінійного процесу зародження, становлення та розвитку етносу дасть можливість знайти шляхи вирішення сучасних проблем життєдіяльності населення та обґрунтувати перспективи збереження спільноти. Особливе значення має аналіз специфіки пристосування різних частин одного праєтносу, які розселилися в різних регіонах, до нових умов навколишнього природного середовища. Це дасть можливість насамперед визначити потенціал етнічних спільнот, параметри зміни елементів матеріальної і духовної культури та їх вплив на етнічну самоідентифікацію населення.

Стан ландшафтної оболонки визначається як

рівнем сучасного антропогенного навантаження, так і історико-географічними особливостями природо-користування. Необхідність аналізу історичної ретроспективи зв'язків між людиною і природним середовищем обумовлює актуальність проблеми залучення екологічного підходу в етногеографічні дослідження. Етнонаціональні групи є невід'ємною частиною складної системи «населення – навколишнє природне та техногенне середовище». Природне середовище значною мірою визначає характер господарського освоєння території, специфіку сучасного землекористування, особливості відтворення та розселення населення тощо. Це свідчить про значний взаємозв'язок між його характеристиками та матеріальною і духовною культурою етнонаціональних спільнот. Тобто, сучасні комплексні етногеографічні дослідження неможливі без застосування екологічного підходу.

Використання екологічного методу в етногеографічних дослідженнях передбачає розгляд змін зв'язків людських індивідів та їх систем, вирішення всього комплексу проблем пов'язаних зі взаємодією людини з навколишнім середовищем. В процесі аналізу передумов і сучасних особливостей життєдіяльності необхідно визначити насамперед причини та наслідки якісних змін природного середовища для розвитку етносу. Історична особливість динаміки природно-географічних характеристик території розселення дозволяє визначити орієнтовні періоди зламу системи матеріальної і духовної культури тієї чи іншої етнічної спільноти. На етапі пристосування населення до умов навколишнього середовища кожна значна зміна його характеристик невідворотно веде до трансформації деяких елементів або усієї системи культури в цілому.

Зміна специфіки природокористування спричиняє значні зміни в матеріальній і духовній культурі етнічних спільнот. Глибина цієї динаміки та період часу після якого настає відчутна трансформація культури визначається особливостями впливу, якого зазнає система цінностей. Дія чинників, які впливають безпосередньо на екологічний стан ландшафтів або опосередковано через господарювання населення настає скоріше, ніж тих, які впливають через стан здоров'я населення. Аналіз процесів в Дунай-Дністровському межиріччі показав, що найбільш значуща трансформація матеріальної і духовної культури задунайських переселенців була пов'язана з входженням регіону до складу Радянського Союзу. Ланцюг негативних процесів породжений ліквідацією особистого землекористування.

В умовах сучасної інформаційної революції відбувається стрімка інтеграція різноманітних наукових напрямів і підходів на засадах формування геоінформаційних баз і масового застосування ІС-технологій. Саме на цій основі формується сучасний методологічний арсенал етнічної географії. Ретроспектива різних етногеографічних процесів і структур окремих країн, їх регіонів, міської та

сільської місцевості часто здійснюють за допомогою картографічних методів, тісно пов'язаних зі статистичними та математичними методами. Розміщення населення по території, його відтворення, структура та його міграційна рухливість, етнічні характеристики населення дістають відображення на етногеографічних картах які є особливими образно-знаковими моделями. Значну роль у підвищенні інформативності етногеографічних карт відіграє впровадження в картографування населення електрично-обчислювальної техніки й розвиток нового наукового напрямку – картографії.

Картографуванню можуть бути піддані всі компоненти життєдіяльності населення, які мають просторово-часові характеристики. Базовими картами мають бути карти «Територіальні етногеографічні системи» регіонів дослідження, яка відображає розподіл територією різних етнонаціональних груп. Вона стане основою для побудови картосхем, що відображатимуть формування сучасних систем розселення, особливості різних компонентів матеріальної та духовної культури населення тощо. При створенні карт використаємо програмний пакет MapInfo.

Етнічна географія як наука має власні методи наукового пізнання. Суспільно-географічному дослідженню населення властивий системний підхід, оскільки сам об'єкт – населення – має системні ознаки: тому географи досліджують населення як соціум, як цілісну систему.

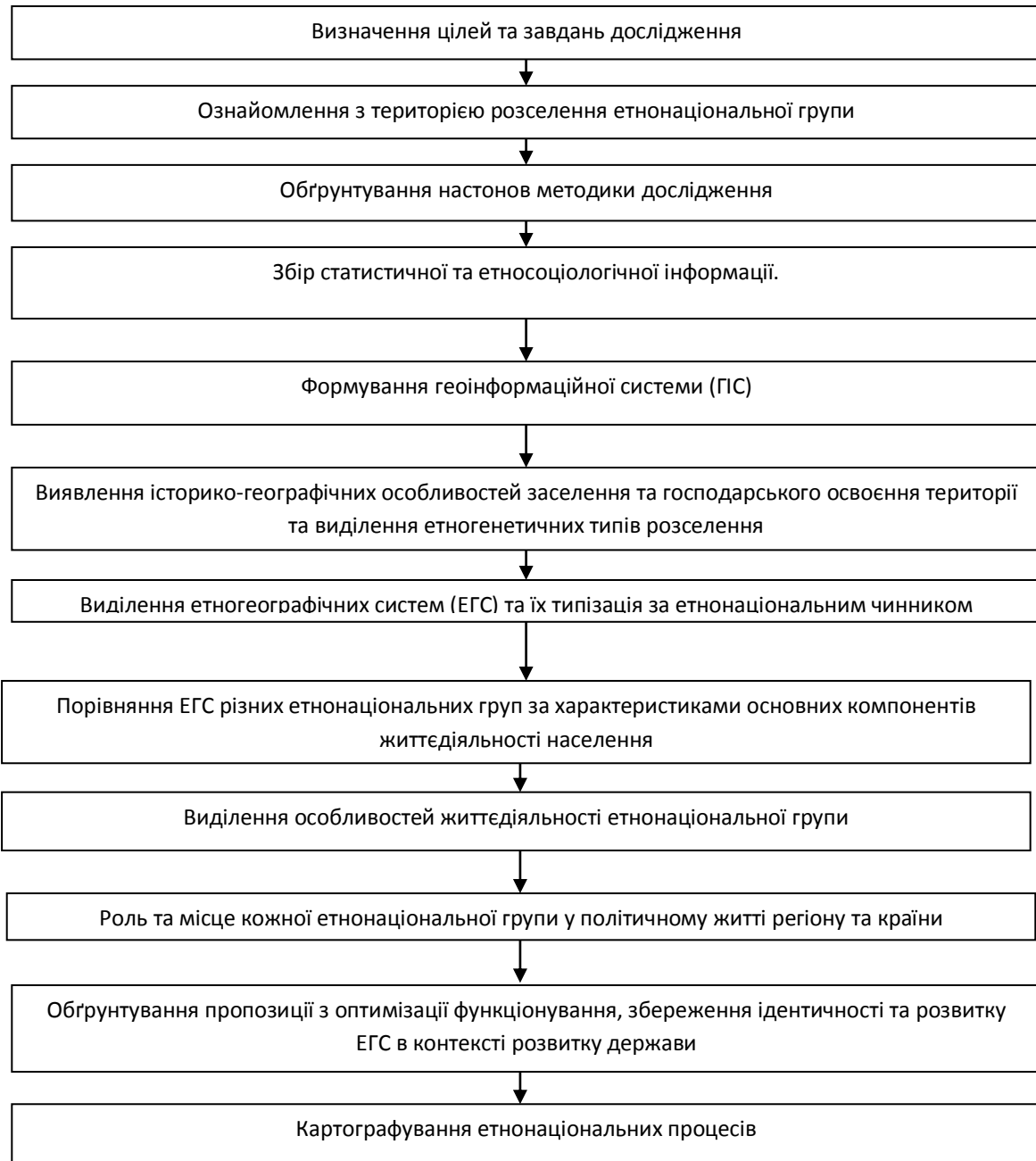
Математичні методи використовують для кількісного описання й аналізу окремих аспектів життєдіяльності населення. Застосування математичних методів ґрунтується на використанні статистичних даних, опрацьовуючи які розраховують середні, медіанні, відносні величини, індекси, коефіцієнти. Математичні моделі створюють для того, щоб за їхньою допомогою вивчати закономірності розвитку населення, взаємозв'язки у соціумах. Особливо часто математичне моделювання застосовують у географії розселення.

Також в роботі використані методи класифікації, типології та періодизації. Класифікація і типологія є способами систематизації великого обсягу елементів, які досліджуються. Класифікація передбачає їх впорядкування за однією чи кількома ознаками, таксони класифікаційної схеми розташовують у певному порядку, часто ієрархічно. Типологія відбувається на підставі узагальненої ідеалізованої моделі. Періодизація дає змогу поділити увесь процес розвитку явища на окремі часові етапи, періоди, які відрізняються умовами, кількісними та якісними параметрами. Найбільш вагомим проявом такого підходу є виділення етногеографічних систем (ЕГС), наскрізний аналіз яких визначає особливості запропонованої нами методичної схеми етногеографічного дослідження.

Сукупність підходів в методів відображена в запропонованій нами методичній схемі

етногеографічних досліджень в крупному та середньому масштабі (рис. 1). Вона дає можливість комплексно аналізувати життєдіяльність етнонаціональних груп, які розселені в поліетнічному середовищі. При такому підході на основі статистичної та етносоціологічної інформації мають бути проаналізовані якісні та кількісні характеристики основних компонентів життєдіяльності етнонаціональних груп, виявлені

тенденції їх змін, показаний взаємозв'язок з динамікою відповідних характеристик сусідніх спільнот. Методична схема передбачає можливість аналіз просторових зв'язків і взаємовідношень між окремими об'єктами, територіями регіону досліджень. Аналіз життєдіяльності етнонаціональних груп в просторі та часі дозволяє визначити оптимальні умови їх існування, динаміки і напрямку розвитку.

Рис. 1. Методична схема суспільно-географічного дослідження етногеографічних систем

Наведені вище методологічні принципи та методико-методичні особливості мають дати можливість комплексного аналізу етногеографічних систем різних ієрархічних рівнів.

Висновок. Етнічна географія, яка знаходиться

на етапі відродження, потребує розробки та уточнення методико-методичного апарату дослідження. В контексті аналізу етногеографічних систем як комплексного прояву етнонаціонального чинника актуальним є питання залучення напрацювань

суміжних наук – соціології, психології тощо. Все це знайшло відображення у запропонованій нами методичній схемі дослідження ЕГС. Вона потребує

подальшого уточнення та деталізації різних складових суспільно-географічного дослідження ЕГС.

Література і джерела

1. Тодоров В.І. Деякі аспекти польових досліджень в етнічній географії // Географія та екологія: наука і освіта: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Умань, 26-27 квітня 2012 р. / Відп. ред. О.В. Тимець – Умань: Видавець «Сочінський», 2012. – С. 185 – 188.

2. Тодоров В.І. Болгари Українського Придніав'я: етногеографічна характеристика: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук: 11.00.02 / В.І. Тодоров; Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса: 2008. – 309 с. (рос).

УДК 913.1/913.8

Володимир Подобівський

ДИНАМІКА ДЕМОГРАФІЧНОГО НАВАНТАЖЕННЯ НА ЛАНДШАФТНІ СИСТЕМИ ГОЛОГОРО-КРЕМЕНЕЦЬКОГО КРЯЖУ

У статті в якості прямого показника антропогенного тиску на ландшафтні системи одного із регіонів давнього заселення і Головного європейського вододілу - Гологоро-Кременецького кряжу, розглядається ступінь демографічного навантаження. Таке дослідження реалізувалося завдяки використанню цілого спектру історико-географічних та статистичних джерел інформації, адже окрім послідовних переписів населення були використані скороводи часів Австрійської, Австро-Угорської та Російської імперій, Речі Посполитої, військово-статистичні та церковні описи, шематизми. Це дало можливість встановити загальні закономірності та причини динаміки чисельності населення досліджуваної території, виділити відмінні за характером демонавантаження етапи природокористування, означити масштаби демографічного навантаження на ландшафтні системи кряжу за останні 150 років. Загалом, представлений у статті матеріал про характер демографічного навантаження, у поєднанні із даними поселенського, сільськогосподарського, промислового та інших видів антропогенного тиску можуть дати повноцінне уявлення про характер природокористування та специфіку домінуючих антропогенних впливів, еволюцію природних систем.

Ключові слова: Гологоро-Кременецький кряж, демографічне навантаження, ландшафтні системи.

Volodymyr Podobivskyi. Dynamics of population pressure on the landscape systems of Holohory-Kremenets ridge. *The article deals to the degree of population pressure as a direct indicator of human pressure on the landscape systems of Holohory-Kremenets ridge. That is the one of the regions of the ancient settlement and the Main European watershed. This study was realized by using a range of historical, geographical and statistical information sources. Among them are successive censuses of Austrian, Austro-Hungarian and Russian empires, Poland, military and church statistical descriptions. It was possible to establish the common patterns and causes of population dynamics of study area, to depart the different stages of nature use, to define the extent of the demographic burden on the landscape systems of the ridge for the last 150 years. The state and dynamics of population pressure on nature of Holohory-Kremenets Ridge and surrounding areas were investigated at the level of the smallest administrative units (village councils) and permanent landscape systems, which illustrating by situational cartographic model. The main result of scientific study was confirmation the fact that during the study period (1857-2010 years) the demographic pressure on natural systems was increased in comparison with the surrounding areas. In the middle of XIX century at the territory of ridge, which occupies 35% of the study area, lived 39.7 % of people, but in the end of XIX century there have 40.9% of the population. In the early of XX century this figure reaches to the 42%, and in the last period of almost of 100 years time period on the territory of ridge lived more than 46% of people. In general, the material presented in the article about population pressure on the nature systems of Holohory-Kremenets ridge, combined with data settlement, agricultural, industrial and other types of anthropogenic pressures gives a full picture of the nature use and specificity of dominant anthropogenic influences and evolution of natural systems.*

Key words: Holohory-Kremenets ridge, population pressure, landscape systems.

Актуальність теми. Демографічне навантаження слід вважати вихідним узагальнюючим

критерієм, що характеризує антропогенний вплив на ландшафтні системи (ЛС). Дослідження закономірностей територіального розподілу населення зараз і в минулому є важливим елементом історико-географічного та еколого-ландшафтознавчого аналізу території з низки причин: 1) відповідно до об'єкт-суб'єктного підходу до дослідження трансформування ландшафтних систем, ступінь концентрації населення є прямим показником антропогенного тиску на ландшафти; 2) переважання сільських чи міських жителів свідчить про характер природокористування та специфіку домінуючих антропогенних впливів; 3) реконструкції демографічного навантаження в минулі часи дають уявлення про еволюцію природних систем. Особливо цінними демографічні розвідки залишаються для територій, які мали найдовше в історичному часі сільсько-господарське та поселенське освоєння в Україні. До таких належить і територія Голоторо-Кременецького кряжу – унікального природного утворення на межі історичної Волині та Галичини, де природні системи виснажені. Антропогенному впливу піддалися унікальні рослинні угруповання краю, своєрідний останцевий рельєф, гідрографічна мережа, а з ними і ґрунти, і тваринний світ. Надмірні вирубки лісів, осушення боліт, будівництво каналів, зростання частки орних, забудованих земель, збільшення викидів побутових відходів та площ сміттєзвалищ, ділянок прояву несприятливих фізико-географічних процесів (площинної і лінійної ерозії, зсувних, карстових), низькі показники заповідності та інертність по відношенню до збереження багатой історико-культурної спадщини пасма зумовили деградацію ландшафтних систем (ЛС), а разом з тим погіршення екологічних умов проживання населення.

Стан вивченості проблеми. Ступінь заселеності ЛС, з одного боку, є індикатором сприятливості природних умов для життєдіяльності людини, з іншого – безпосереднім і чітким показником антропогенного навантаження, а отже, і трансформації природного середовища. Незважаючи на важливість досліджень демографічного навантаження на ЛС, до сьогодні не прийнято ґрунтовних спроб його оцінювання. У своєму найпростішому варіанті науковці при розгляді демографічного навантаження (ДН) вказують на кількість населення та його динаміку протягом певного відтинку часу. Часто під демонавантаженням розуміють відношення густоти населення на певній території (адміністративний район, область) до густоти населення в Україні [13]. Більш ґрунтовно до цього питання підійшов А.В.Мельник, методика котрого включала в себе урахування густоти та чисельності населення, відсоткове співвідношення сільського та міського населення, число міських поселень і уявлялася як бальна (слабке, помірне, сильне і дуже сильне демографічне навантаження) [10-11].

Результати досліджень та їх обговорення. Динаміка чисельності населення Голоторо-Кременецького кряжу від сер. XIX ст. до нині демонструє усталену і чітку закономірність. Як засвідчують послідовні переписи населення Галицької частини пасма від сер. XIX ст. до поч. XX ст., кількість жителів постійно збільшувалася з максимальними значеннями у 1900 – 1910 рр. Таким чином, апогей

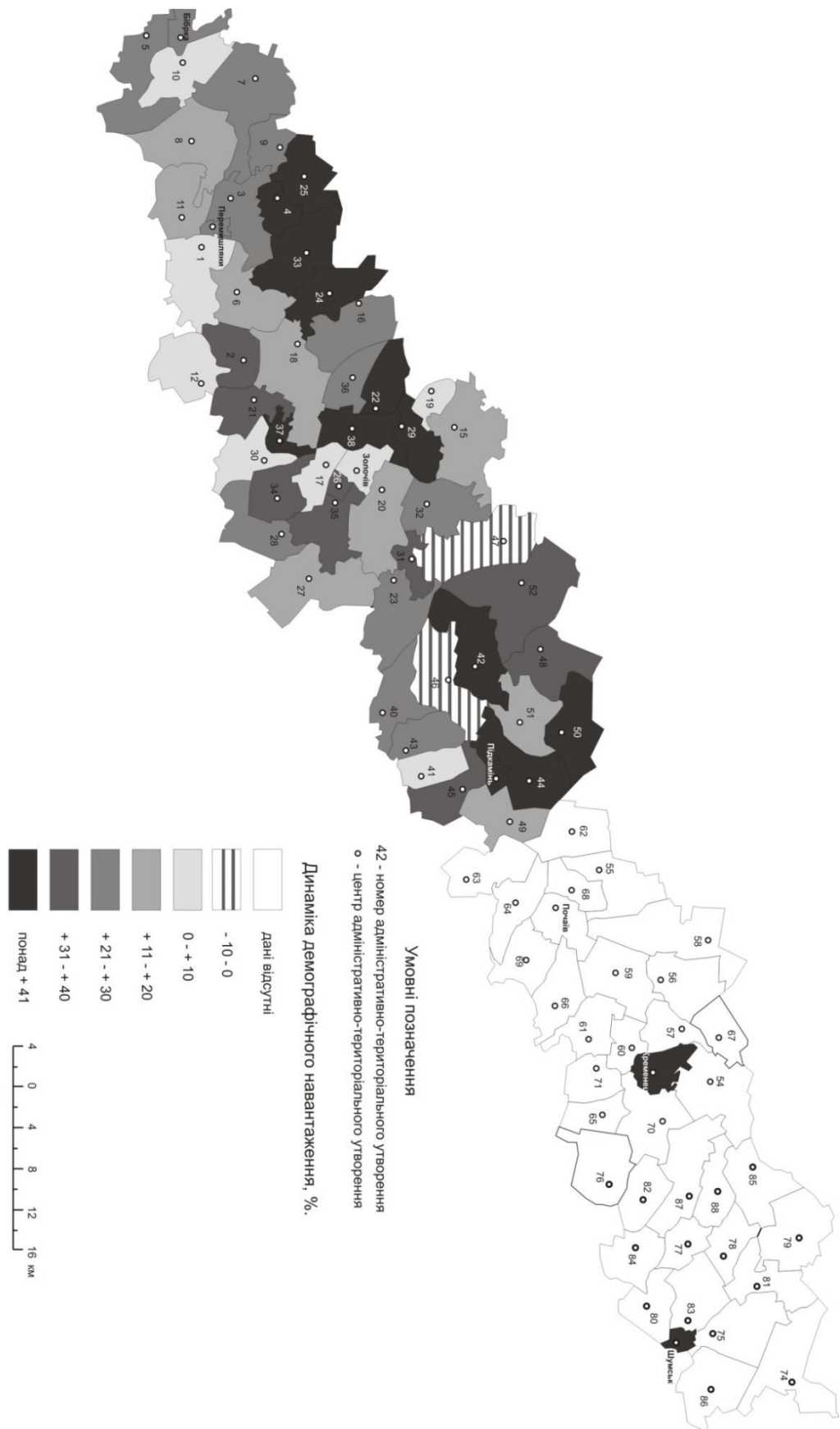
чисельності населення ГКК припадає на довоєнний період. Більше того, від часу I перепису населення до 1910 р., чисельність мешканців галицької частини пасма збільшується щонайменше на 50 % у невеликих і середній селах (на 50 % Черемошня) і навіть понад 60-75 % у великих селах, містечках і містах (на 61 % у Романові, 62 % у Селиськах, на 63 % у Свіржі, на 90 % у Лоні), а у великих повітових містах і зовсім подвоїлася (у Бібрці). Зазвичай чисельність населення таких поселень має висхідний напрям із рівномірним збільшенням значень від перепису до перепису (1880 та 1910 рр.). Виняток становлять містечка Білий Камінь і Гологори, де кількість населення з невідомих причин з 1900 до 1910 рр. зменшилася.

Після I світової війни ситуація кардинально змінюється (у від'ємному напрямку). Чисельність населення галицької частини пасма у міжвоєнний період набирає від'ємного сальдо і вже ніколи не піднімається вище рівня 1910 р. Перепис населення 1923 р. фіксує першу точку на шляху поступового зменшення кількості населення пасма. Найбільше страждають від депопуляції великі села й містечка: між 1910 та 1921 рр. кількість населення містечка Свірж скорочується на 11,5 %, міста Бібрки на 22 %. У цей час частина поселень ГКК занепадає: містечка перетворюються у села. Найменші або взагалі непомітні темпи депопуляції спостерігаються у невеликих селах.

Депопуляція населення продовжується й у наступні роки, максимальні значення якої припадають на післявоєнний час. На жаль, неможливо повністю відтворити картину скорочення жителів ГКК через фрагментарність статистичних відомостей. Відомо однак, що станом на 1970 р. кількість населення становила лише 60 % від максимальних значень показника 1910 р. На поч. XXI ст. зафіксовані найнижчі показники чисельності населення пасма. За цим показником найменші села, згідно з переписами 2000-х рр., знаходяться щонайменше на рівні чисельності населення 1857 р. Проте у переважній своїй більшості чисельність населення у решті поселень становить у 2 рази меншу кількість мешканців (Свірж лише 49 % від показника 1857 р., Лагодів – 70 %). Таким чином, динаміка чисельності населення ГКК демонструє чітку залежність від соціально-економічних умов держави, в якій він перебував: найбільш істотні депопуляції населення кряжу прив'язані до Першої, а згодом і Другої світових війн.

Такими є загальні закономірності динаміки чисельності населення горбогір'я. Статистичні дані разом із закономірностями, що з них випливають, є первинним матеріалом на шляху означення демографічного навантаження на природні системи ГКК. Отож, основним показником, за яким слід визначати ступінь ДН території, є кількість населення, котре бере безпосередню участь у трансформуванні ЛС, тобто значення кількості жителів на одиницю площі. Цей показник в цілому подібний на показник щільності населення, однак у нього вкладається зовсім інший зміст. Так, показником демографічного навантаження ми вважаємо кількість носіїв перетворювальної діяльності (мешканців), що змінюють або можуть змінювати природні системи з відповідною часткою лісів, орних земель тощо. Для графічного відображення ДН використовуємо значення кількості населення відповідних поселень у

межах відповідних сілград та окремих ландшафтних систем на різночасові зрізи.

Рис. 1. Зміни демографічного навантаження на ЛС ГКК впродовж 1857-1880 рр. у розрізі адміністративно-територіальних утворень (складено автором за [1-3; 14; 16-17; 20; 23; 26-28])

Тільки у галицькій частині досліджуваної території у 1857 р. проживало близько 197 тис. осіб, з них 31,3 % – міське населення: 35 тис. у містах (17,8 %) і 26,7 тис. осіб (13,6 %) у містечках. Реконструювати показники демографічного навантаження на ЛС волинської частини пасма у сер. XIX ст. можливо лише приблизно, оскільки I Всеросійський перепис населення, в тому числі Волинської губернії, було проведено аж у 1897 р. Відома натомість чисельність міського населення Волинського краю, вміщена у статистичних довідниках та історико-статистичних описах середини XIX ст. [2; 14; 16; 17; 19; 23]. Зокрема, у м. Кременці у 1858 р. проживало 10484 осіб (табл. 3.7.) [3, с. 388], у Катербурзі (нині с. Катеринівка) – 551, Новому Олексинці – 666, Рохманові – 487 у 1861 р. і 780 у 1868 р., Шумську у 1861 р. – 1392, 1868 р. – 1491 мешканець [1, с. 90-123]. У сер. – II пол. XIX ст. Кременець вирізнявся найменшою смертністю серед інших міст Волинської губернії. У той час як у Кременці протягом 1853-1858 рр. смертність населення не перевищувала 2,5 на 100 осіб, в м. Дубно цей показник становив 7-7,4, Житомирі – 3-5 осіб [2].

У сер. XIX ст. на території Північного уступу Поділля у міських поселеннях проживало орієнтовно 88 тис. осіб і ще близько 210-220 тис. осіб – у селах, що разом становило 300 тис. осіб. Пересічна густина населення території коливалася у межах 53 особи/км². Найбільш потужна перетворююча діяльність людей була приурочена до ландшафтних місцевостей річкових долин річок Боберки, Гнилої Липи, Вілії та

улоговин (Золочівської улоговини, Кременецької западини). Зазначимо, що в межах пасма дуже слабого демонавантаження зазнавали лише розчленовані та крутосхилі місцевості східної частини Кременецьких гір на площі близько 1 % території. На 76 % кряжу домінували середні показники антропогенного тиску.

До кінця XIX ст. чисельність населення досліджуваної території зросла до 355 тис. осіб., з них 57,5 тис. або 16,3 % – мешканці міст і ще 44,5 тис. (12,6 %) містечок. В цілому кількість населення ГКК і прилеглої території зросла на 18 % (причому міських поселень на 14 %), проте частка міського населення (у порівнянні з попереднім часовим зрізом) зменшилася на 0,5 %. Пересічна щільність населення досліджуваної території зросла до 62,5 осіб/км². Динамічний аспект зміни показника демонавантаження впродовж 1857-1880 рр. у розрізі сільрад показано на рис. 1. Результати дослідження демографічного показника впродовж I часового періоду вказують на значне зростання площ під територіями з помірним і високим рівнем антропогенного тиску.

Станом на 1910 р. зафіксовані максимальні значення демографічного навантаження на ЛС ГКК. Загальна кількість «природокористувачів» у межах досліджуваної території досягає 468,5 тис., причому за 30 років на 115 тис. зростає чисельність сільського населення (табл. 1), що говорить про значні перетворення у розподілі земель і трансформуванні ЛС узагалі. Пересічна щільність людей на поч. XX ст. становила 82,8 осіб/км².

Таблиця 1.

Динаміка і розподіл населення ГКК і прилеглої території протягом сер. XIX – кін. XX ст. (розраховано автором за [4; 12; 15-18; 21; 22; 25-26; 27; 28])

Роки	Міста		Містечка		Села		Всього нас., осіб
	К-сть нас., осіб	%	К-сть нас., осіб	%	К-сть нас., осіб	%	
1857	45500	-	42500	-	-	-	223942*
1880	57541	16	44511	13	253133	71	355185
1910	77668	17	52027	11	338847	72	468542
2007	102229	30	20832	6	221439	64	344500

* кількість населення досліджуваної території вказано лише для галицької частини пасма.

У межах кряжу на поч. XX ст. понад третину площі займали території з середнім рівнем демографічного навантаження, ще майже чверть припадала на землі з низьким демографічним тиском. Порівняння їх з аналогічними показниками часового зрізу станом на 1880 р. показує зростання площ земель із дуже високим рівнем демонавантаження (з 5 до 15 %), пов'язане із розростанням міст і містечок та їх передмість – Золочева, Бібрки, Перемишля, Підкаменя, Білого Камея, Сасова, Кременця та Шумська. У результаті цього південні пологі схили

Гологірського пасма зазнавали високого, а круті північні – високого і дуже високого навантаження. Ступінь демонавантаження заліснених масивів Верхобузького пасма не підіймався вище 75 осіб/км², натомість схиливих місцевостей зростав до 100 осіб/км². У Кременецьких горах кількість природокористувачів не перевищувала 50 осіб/км², за винятком м. Кременця.

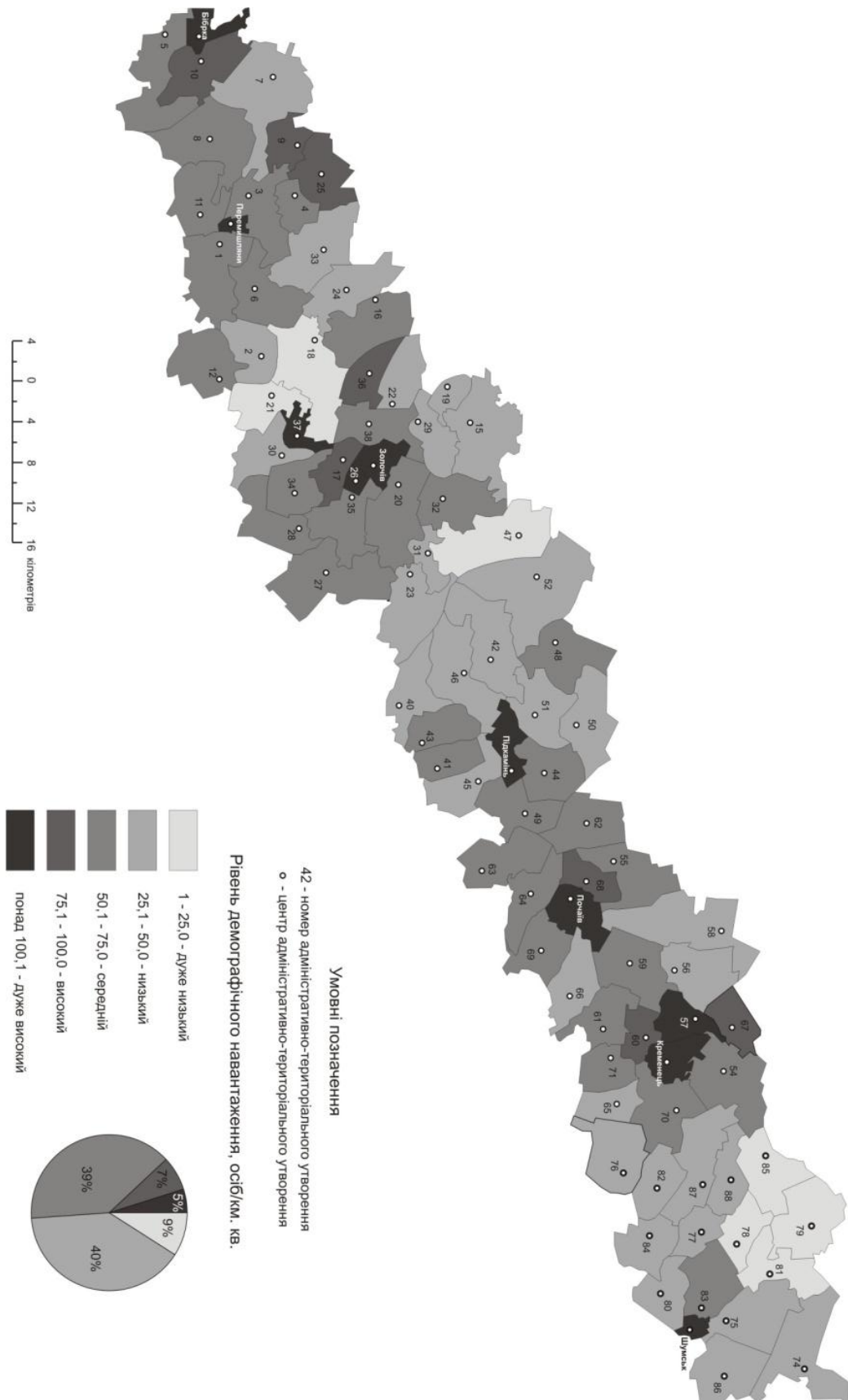

Рис. 2. Рівень демографічного навантаження на ЛС ГКК станом на 2010 р. у розрізі АТО (складено автором за [5-9])

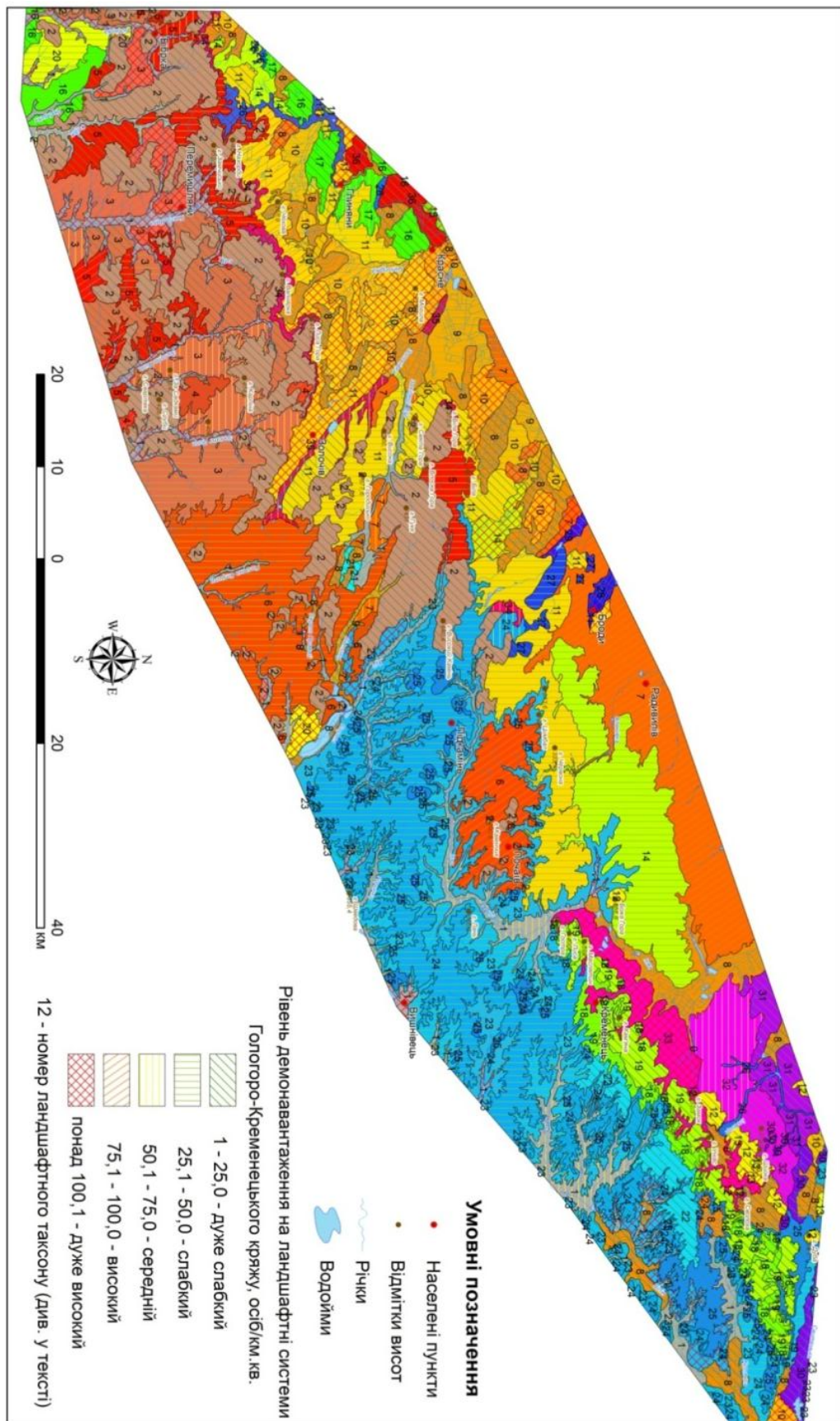

Рис. 3. Рівень демографічного навантаження на ландшафтні системи ГКК, встановлений на 2010 р.

Свої корективи у хід поселенського і демоанантаження принесла I, а згодом II світова війни, встановлення радянського режиму і принесені разом з ним практично повна ліквідація хутірної і фільваркової системи господарювання і розселення, примусові переселення мешканців, зникнення населених пунктів (понад 50 за період 1910-1945 рр.) тощо. Масова депопуляція населення призвела до зниження демографічного тиску в сільській місцевості і зростання його у міських поселеннях, результати чого позначилися на екологічній ситуації ГКК. На поч. ХХІ ст., згідно з переписами населення 1998-2007 рр. на території пасма проживало близько 344, 5 тис. осіб, що майже на 10 тис. мешканців менше показника 1857 р. Нині близько 36 % (30 % у містах і 6 % у містечках, табл. 1.) населення досліджуваної території проживає у міських поселеннях, що говорить про значну концентрацію населення у містах, погіршення екологічних та санітарно-гігієнічних умов їх проживання. Частина лісових, віддалених від комунікацій сіл у зв'язку зі старінням населення перебуває на межі вимирання – Антонівці (24 мешканці), Батьківці (23), Загора (20), Закривець (26) та ін. (усього 65 сіл з населенням менше 100 мешканців). Стан демоанантаження на ЛС ГКК у 2010 р. відображають рис. 2-3. У порівнянні з попереднім часовим зрізом ситуація змінилася на користь зменшення площ під високим і дуже високим демографічним тиском і зростання площ зі слабким демоанантаженням.

Висновки. В якості прямого індикатора антропогенного тиску на ландшафтні системи одного із регіонів давнього заселення і Головного європейського вододілу – Гологоро-Кременецького кряжу нами розглянуто демографічне навантаження. Рівень демографічного навантаження залежить від кількості носіїв перетворювальної діяльності (природокористувачів), що змінюють або можуть змінювати природні системи з відповідною часткою лісів, орних земель тощо. На основі цілого спектру історико-географічних та статистичних джерел інформації (послідовних переписів населення, скороводів часів Австро-Угорської та Російської

імперій, Речі Посполитої, військово-статистичних і церковних описів, шематизмів) нами встановлено загальні закономірності та причини динаміки чисельності населення досліджуваної території, виділено відмінні за характером демоанантаження етапи природокористування, означено масштаби демографічного навантаження на ландшафтні системи кряжу за останні 150 років. Так, наприклад, в середині ХІХ ст. найбільш потужна перетворююча діяльність людей була приурочена до ландшафтних місцевостей річкових долин Боберки, Гнилої Липи, Вілії та улоговин (Золочівської, Кременецької западини), у той час як дуже слабкого демоанантаження зазнавали лише розчленовані та крутосхилі місцевості східної частини Кременецьких гір на площі близько 1 % території. До кінця ХІХ ст. відбулося значне зростання площ з помірним і високим (південні пологі схили Гологірського пасма), дуже високим (круті північні схили Гологірського пасма) рівнем демографічного тиску, а на початку ХХ ст. зафіксовано максимальні значення навантаження на ландшафтні системи ГКК (кількість «природокористувачів» досягає 468,5 тис., причому за 30 років на 115 тис. осіб зростає чисельність сільського населення). Надалі масова депопуляція населення (спочатку спричинена I, а згодом II світовою війнами, встановленням радянського режиму) призвела до зниження демографічного тиску в сільській місцевості і зростання його у міських поселеннях.

Ще одним важливим підсумком проведеного дослідження стало з'ясування того факту, що протягом досліджуваного 150-річного періоду часу (1857-2010 рр.) демографічне навантаження на ЛС ГКК постійно зростало у порівнянні з прилеглими територіями. Якщо у 1857 р. у межах пасма, яке займає 35 % площі досліджуваної території, проживало 39,7 % населення, то у 1880 р. тут мешкало вже 40,9 %. До 1910 року цей показник досягає значення 42 %, а станом на 2010 р. тут проживало понад 46 % населення досліджуваної території.

Література і джерела

1. Братчиков А. Матеріали для изследования Вольнской губернии в статистическомъ, этнографическомъ, сельскохозяйственномъ и другихъ отношеніяхъ / А. Братчиков. – Житомир. – Вып. 1-2. - 1868-1869.
2. Военно-статистическое обозрение Россійской имперіи. Вольнская губернія. – СПб, 1859. – 241 с.
3. Городскія поселенія въ Россійской имперіи. Т. I. – СПб : Типографія Товарищества «Общественная Польза», 1860 р. – 467 с.
4. Доклады III-му Очередному Кременецкому Уездному Земскому Собранию и Журналы собрания сессіи 1913 года (1-3 октября). – Кременець : Тип. Б. А. Горинштейна. – 1914. – С. 24-31.
5. Звіт про наявність земель та розподіл їх по землекористувачам, власникам землі та угіддям Кременецького району (станом на 1 січня 2010 р.). – Кременець, 2010.
6. Звіт про наявність земель та розподіл їх по землекористувачам, власникам землі та угіддям Шумського району (станом на 1 січня 2010 р.). – Шумськ, 2010.
7. Звіт про наявність земель та розподіл їх по землекористувачам, власникам землі та угіддям Золочівського району (станом на 1 січня 2010 р.). – Золочів, 2010.

8. Звіт про наявність земель та розподіл їх по землекористувачах, власниках землі та угіддях Бродівського району (станом на 1 січня 2010 р.). – Броди, 2010.
9. Звіт про наявність земель та розподіл їх по землекористувачах, власниках землі та угіддях Перемишлянського району (станом на 1 січня 2010 р.). – Перемишляни, 2010.
10. Мельник А. В. Основи регіонального еколого-ландшафтознавчого аналізу. Видання 2-е. / А.В.Мельник. – Львів : Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 229 с.
11. Мельник А. В. Українські Карпати: еколого-ландшафтознавче дослідження / А. В. Мельник. – Львів, 1999. – 286 с.
12. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дель. – Т. VIII. Волынская губерния. – СПб, 1904. – 282 с.
13. Приходько М. М. Регіональні геоекологічні дослідження і раціональне природокористування (на прикладі Івано-Франківської області). Монографія за редакцією проф. О. М. Адаменка / М. М. Приходько. – Івано-Франківськ, 2006. – 245 с.
14. Сендульській А. Волынскія епархіальныя ведомости / А. Сендульській. – Почаевъ : Типографія Почаевской Лавры. – 1871-1874.
15. Списокъ населенных мест Волынской губернии. Издание Волынского Губернского Статистического Комитета. Издание неофициальное. – Житомиръ : Волынская Губернская Типографія. – 1906. – 219 с.
16. Теодоровичъ Н. И. Городъ Кременецъ Волынской губернии. Церковно-историческій очеркъ / Н. И. Теодоровичъ. – Почаевъ, 1890. – 120 с.
17. Теодоровичъ Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходовъ Волынской епархіи. Уезды Кременецкій и Заславскій / Н. И. Теодоровичъ. – Почаевъ : Типографія Почаево-Успенской лавры. – 1893. – 645 с.
18. Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль : Збруч. – Т.1-4. – 2004-2010.
19. Труды Волынского губернского статистического комитета. – Житомиръ, 1867. – Вып. 1. – 352 с.
20. Цинкаловський О. Стара Волинь і волинське Полісся : краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р. / Олександр Цинкаловський. – Вінніпер, – Т. 1-2. – 1984-1986.
21. Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości z przysiółkami w Królestwie Galicyi, Wielkiem Księstwie Krakowskiem i Księstwie Bukowińskiem z uwzględnieniem wszystkich dotąd zaszłych zmian terytoryalnych krajy. Wyd. 5. – Lwów, 1918. – 221 s.
22. Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości z przysiółkami w Królestwie Galicyi, Wielkiem Księstwie Krakowskiem i Księstwie Bukowińskiem z uwzględnieniem wszystkich dotąd zaszłych zmian terytoryalnych krajy. – Lwów, 1904. – 233 s.
23. Nowicki F. Wołyń i jego mieszkańce w r. 1863 : krótkie opisanie gubernii Wołyńskiej pod względem geograficznym i statystycznym. – Drezno, 1870. – 138 s.
24. Skorowidz miejscowosci Pzeczypospolitej Polskiej. Wojewodztwo Tarnopolskie. – Warszawa, 1923. – Т. XV. – 50 s.
25. Skorowidz miejscowosci Pzeczypospolitej Polskiej. Wojewodztwo Lwowskie. – Warszawa. – Т. XIII. – 1924. – 79 s.
26. Skorowidz wszystkich miejscowości położonych w Królestwie Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. – Lwów, 1868. – 272 s.
27. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880-1914. – Т. 1-15.
28. Sokalski B. Rys geograficzno-statystyczny Złoczowskiego okręgu szkolnego / B. Sokalski. – Złoczów, 1885. – 328 s.

Хроніка. Факти. Проекти

СЛОВО ПРО ВЧИТЕЛЯ

Академія-спомин з нагоди 75-річчя від дня народження Богдана Заставецького

У листопаді цього року минуло 75 років від дня народження Богдана Івановича Заставецького – першого редактора нашого часопису, відомого вченого, громадського діяча. З цієї нагоди Денисівський краєзнавчий музей та ТНПУ організували урочисту Академію пам'яті вченого, вчителя і громадянина.

Розпочалася Академія-спомин у Денисівському краєзнавчому музеї із огляду виставки матеріалів про науково-педагогічну діяльність

Б.Заставецького, який понад 18 років працював вчителем Купчинецької середньої школи, що поблизу с.Денисів. Із спогадами про вчителя виступили Б.Савак – директор музею, вчителі О.Савак і М.Вальчишин. Вони відзначили роль Б.Заставецького у освіті і вихованні дітей, у краєзнавчій роботі, а особливо у підготовці географів, з яких 16 стали вчителями, кандидатами та докторами наук. Відбулося спецпогашення конверта і марки з нагоди ювілею Б.Заставецького.

Рис. 1. Конверт і марка, випущені з нагоди 75-річчя від дня народження Б.Заставецького

Друга частина Академії-спомину відбулася у приміщенні ТНПУ, там, де вчений працював з 1984 до 2000 року, де розкрився його науковий і викладацький талант.

Про життєвий шлях, головні віхи діяльності Б.Заставецького виступили директор Денисівського краєзнавчого музею Б.Савак і завідувач відділу природи Тернопільського обласного краєзнавчого музею А.Баран, декан географічного факультету А.Кузишин. Всебічно розкрили роль Б.Заставецького як організатора географічної науки на

Тернопілі зав.кафедри економічної та соціальної географії Львівського національного університету доктор географічних наук Олег Шаблій та викладач ТНПУ Ігор Дітчук. А колишній декан географічного факультету Любомир Царик показав роль Б.Заставецького у створенні кафедри географії України (1992 р.) – однієї з перших таких кафедр в Україні, її місце у розбудові географічної освіти у незалежній українській державі.

Рис.2. Учасники академії-спомину, 15 листопада 2016 р.

За час функціонування кафедри під керівництвом Б.Заставецького було проведено 6 наукових конференцій і семінарів з питань історії української географії і картографії, регіонального географічного краєзнавства, розвитку географічної освіти тощо. Про це, а також про участь вченого у

роботі Тернопільського відділу Українського географічного товариства, громадських організацій згадували проф. Євген Качан, доцент Ярослав Мариняк, професор Мирослав Сивий та інші учасники дійства.

Рис. 3. Книга спогадів про Б.І.Заставецького (упорядники Б.Савак та Т.Заставецький, Тернопіль, 2016. – 200 с.)

Окремі штрихи до портрета Б.Заставецького окреслювали його учні, співробітники, родичі. Ці спогади разом з іншими учасниками увійшли до книги «Слово про вчителя», яку впорядкували Б.Савак та Т.Заставецький, і з якою мали можливість ознайомитись учасники Академії. Саме слово

«Вчитель», на думку людей, найбільш ёмко і всебічно характеризувало постать Б.Заставецького упродовж всього його життя і залишає пам'ять про нього серед нащадків.

Ігор Дітчук, Тарас Заставецький

Ювілеї та номінації

ДО ЮВІЛЕЮ АКАДЕМІКА

Восени цього року минуло 100 років від дня народження видатного українського вченого-географа, академіка НАН України, лауреата Державної премії України у галузі науки і техніки, доктора економічних наук, професора **Максима Мартиновича Паламарчука**. Народився відомий вчений у с. Воробіївка на Проскурівщині (нині Полонський район Хмельницької області) 22 жовтня 1916 року в селянській родині. Після закінчення школи вчився на робітфаку Київського університету у м. Шепетівка та на геолого-географічному факультеті цього ж університету. У 1939-1940 рр. працював викладачем у Херсонському педінституті, а після закінчення війни, в якій брав безпосередню участь і був двічі поранений, переїхав до Львова.

Становлення М.М. Паламарчука, як вченого і викладача, відбулося у Львівському торгово-економічному інституті, де він став доцентом і професором, проректором з навчальної роботи. У ньому вчений працював у 1946-1962 рр., там він і захистив свою кандидатську дисертацію про цукрове

виробництво в західних областях України (1951 р.) і докторську дисертацію про економічні проблеми цукробурякового виробництва в Україні (1958 р.).

Із 1962 р. М. Паламарчук працює у Києві, спочатку у Раді із вивчення продуктивних сил Української РСР, а з 1964 р. у Секторі географії АН УРСР). Саме на цей період припадає розквіт наукової діяльності Максима Мартиновича, його організаторського і викладацького таланту. З 1970 р. вчений очолює відділ теорії економіки районів і економічної географії, який займається розробкою питань теорії територіальних виробничих комплексів. Зародження теорії виробничого комплексування в Україні розпочалося після Другої світової війни, коли статистична школа К. Воблого вже перестала існувати після смерті вченого, а у Радянському Союзі розвивався районний напрямок економічної географії (школа М.М. Колосовського). Початок розроблення теорії виробничо-територіальних комплексів в Україні було закладено книгою М.М. Паламарчука і Л.М. Корецького "Географія промисловості Української РСР (1967 р.), в якій було описано умови формування і структуру промислових комплексів нашої держави. Але найбільший розквіт теорія комплексоформування набула у 80-90-х роках ХХ ст., коли було створено відділ теоретичних проблем економічної географії, який очолював Максим Мартинович. Головними напрямками досліджень вченого цього відділу були наступні:

- **економіко-географічне дослідження мінерально-сировинних ресурсів**, здійснена їх оцінка і вивчено територіальні поєднання цих ресурсів на території країни, вплив корисних копалин на формування промислових комплексів та ін. Разом з М.М. Паламарчуком ці питання розробляли його учні: І.О. Горленко і Т.Є. Яснюк. Було опубліковано низку статей і монографії "Мінеральні ресурси і структура районного промислового комплексу (1972 р.)" і "Мінеральные ресурсы и формирование промышленных территориальных комплексов" (1978 р.), розділи про мінеральні ресурси увійшли

до наступних монографій, що були підготовлені у відділі;

- **вивчення структури промислових комплексів** тривало впродовж всієї діяльності відділу, ще в 1964 р. Максим Мартинович висунув ідею про вивчення галузевої, функціональної та територіальної структур промислового комплексу, ці питання були розвинені у монографіях "Теоретические основы функциональной структуры промышленного комплекса экономического района (1972 р., у співавторстві з Н.І. Процько та І.О. Горленко), "Територіальна структура промислового комплексу економічного району (1974 р., у співавторстві з К.О. Ташуком) і "Проблемы развития производительных сил Юго-Западного экономического района (1976 р., у співавторстві з В.І. Пилою, Д.М. Стеченком). Водночас теоретичні і прикладні питання промислового комплексування були присутні у дисертаційних дослідженнях вище згаданих вчених, а також П.О. Масляка, В.І. Захарченка, О.М. Паламарчука, К.І. Пироженко, В.В. Ковтуна, Л.Г. Руденка, С.І. Іщука та ін;

- **теорія агропромислових комплексів (АПК)**, зокрема питання формування і територіальної організації спеціалізованих (рослинницько-промислових, тваринницько-промислових) і приміських АПК. Учнями М.М. Паламарчука вивчено особливості формування АПК у областях України і у країні загалом (М.Д. Пістун, В.П. Нагірна, І.М. Пушкар, Я.Б. Олійник, В.Г. Щабельська, Р.О. Язиніна, Н.І. Корольова, В.М. Паламарчук, Г.В. Балабанов, С.М. Малюк та ін.). При цьому широко використаний системний підхід, агропромислові комплекси розглядаються як виробничо-територіальні системи зі складною галузевою, функціональною і територіальними структурами; вивчено закономірності розвитку АПК, їх сировинну базу, здійснено типізацію АПК. Основними монографіями, в яких висвітлювались ці питання, є: "Агропромисловий комплекс Української РСР" (1980 р., у співавторстві з В.П. Нагірною, В.М. Паламарчуком, Р.О. Язиніною). Багато статей академіка, виступів на міжнародних і всеукраїнських конференціях, семінарах впродовж всього життя було присвячено проблемам розвитку АПК, його територіальній організації;

- **вивчення суспільно-територіальних систем.** Вже у 90-х роках ХХ ст. вчений звертається до питань територіальної структури суспільного виробництва загалом. Він розробляє теорію суспільно-територіальних систем. З цього приводу Максим Мартинович разом з сином Олександром публікують статтю "Общественно-территориальный комплекс как объект исследования экономической и социальной географии" (1983 р.) і доповідають про це на Всесоюзній конференції (Чернівці, 1983 р.). Це стало початком розвитку суспільної географії, позаяк об'єктом дослідження стали не тільки виробничі системи, але й соціальні й демографічні. Суспільно-територіальні системи різного тери-

торіального рівня, як вважає вчений, є об'єктом вивчення економічної і соціальної (чи суспільної) географії. Суспільно-територіальні системи розрізняються за територіальними масштабами, структурою, особливостями формування. За допомогою використання системного аналізу, логіко-математичного апарату моделювання М.М. Паламарчук разом з О.М. Паламарчуком створили теорію структури суспільно-територіальних систем (т.з. комбіновані структури). Найповніше вона викладена у книзі "Економічна і соціальна географія України з основами теорії" (1998 р.);

- **теорія суспільно-географічного районування** розроблена академіком Паламарчуком разом з сином Олександром у 1994-1995 рр. на основі вироблення нових принципів районування. Головним з них є наявність ядра суспільно-географічного району – великого соціально-економічного центру. Таким центром є, на думку вченого, міста-мільйонники (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Донецьк) та м. Львів. Звідси – і шість суспільно-географічних (або соціально-економічних) районів замість трьох – Південно-Західного, Донецько-Придніпровського і Південного економічних районів в Українській РСР;

- **вивчення трансформаційних процесів у структурі суспільного виробництва**, які відбувалися у кінці ХХ ст., коли Україна опинилась у стані економічної кризи. Проблеми матеріального виробництва загалом, окремих галузей (нафтової, газової, машинобудівної) та питання їх перебудови в незалежній Україні турбували вченого і він виступав на наукових і практичних конференціях, публікував статті у географічних і економічних журналах. Він усвідомлював необхідність ринкових перетворень у господарстві, що успішно висвітлювали В. Захарченко, В. Семенов, В. Нагірна, Г. Балабанов, Л. Тарангул, І. Горленко та ін.;

- **розвиток географічної освіти** був пріоритетним для вченого впродовж всієї наукової діяльності. Багато географічних термінів і понять вчений розкриває у "Географічній енциклопедії України" (1989-1993 рр., Т. 1-3), довідниках, газетах і журналах ("Український географічний журнал", "Основи географії і економіки в школі"), методичних посібниках для вчителів та студентів, у виступах на семінарах, лекторіях. Вважаючи, що ефективність географічних досліджень визначається тим, як вони впроваджені у навчальний процес, вчений звертає увагу на підготовку навчальних посібників з окремих розділів навчальної програми або загалом про Україну. В умовах радянської географічної науки, коли знання про Україну були обмеженими, академік Максим Мартинович Паламарчук видає підручник для учнів "Географія Української РСР" (1980 р.), який витримав 5 видань, за яким майже чверть століття навчалися діти в Україні.

Для підготовки аспірантів і вчителів вчений видав навчальний посібник "Географія Україн-

ської РСР (з основами теорії)" (1975, 1977). А ще – навчальні програми для учнів середньої школи з "Географії УРСР" та методичні посібники для вивчення окремих тем ("Мінеральні ресурси Української РСР", "Агропромислові комплекси УРСР", "Суспільно-географічні райони України" та ін.). Всі ці твори пронизує ідея незалежності України, її економічної самодостатності. За заслуги в галузі освіти і педагогічної науки М.М. Паламарчука у 1986 р. нагороджений медаллю імені А.С. Макаренка;

- **картографування території України** було дуже важливим напрямом досліджень М.М. Паламарчука і його співробітників, воно присутнє у всіх дисертаційних дослідженнях учнів академіка. Вчений прагнув створити "Національний атлас України", але зумів організувати його природничу частину – атлас "Природные условия и естественные ресурсы Украинской ССР". А вже реалізували мрію вченого його учні – сучасні працівники Інституту географії НАН України.

Таке різноманіття наукових напрямків, відчуття сучасних тенденцій у розвитку суспільства можливі тільки у високоерудованого дослідника з широкими поглядами, неординарної особистості, громадянина. У всій діяльності вченого прослідковується любов до своєї країни, бажання бути корисним і щось зробити для поліпшення життя її громадян. Саме з цього погляду вчений розробляє стратегічні напрямки розвитку матеріального виробництва в Україні на її шляху до ринкових засад господарювання (1995 р.), розкриває роль геополітичного положення України у її соціально-економічному розвитку (1994 р.) та показує значення соціально-економічної географії для сучасної України (1995 р.), особливо для опрацювання наукових основ її регіональної політики.

За свою наукову і педагогічну діяльність М.М. Паламарчук неодноразово відзначався урядовими нагородами, преміями. До його ордену Червоної Зірки (1945 р.) та медалей за заслуги у Другій світовій війні додалися ордени за трудову діяльність: Трудового Червоного Прапора (1982 р.), "Дружби народів" (1986 р.), "За заслуги" III ступеня (1996 р.), а також медалі та інші відзнаки.

За цикл робіт з дослідження територіальних комплексів і економічної географії Української РСР колективу Сектора географії, очолюваного М.М. Паламарчуком, присвоєно премію О. Шліхтера (1978 р.), а за цикл праць "Географічні основи регіонального природокористування в Україні" Державну премію України в галузі науки і техніки (1993 р.). А це визнання не тільки акад.

М.М. Паламарчука, але й всього колективу, який він очолював і організовував.

Всі свої наукові ідеї академік М.М. Паламарчук активно пропагує серед громадськості, виступаючи на з'їздах Географічного товариства СРСР і Українського географічного товариства, міжнародних і всеукраїнських конференціях, семінарах тощо. Він публікується у наукових часописах, газетах, брошурах товариства "Знання", освітянських журналах. Він – член редколегій "Української Радянської Енциклопедії" та "Географічної енциклопедії України", наукових журналів "География и природные ресурсы", "Известия Всесоюзного географического общества" та ін. А ще академік М.М. Паламарчук – науковий редактор багатьох монографій чи наукових збірників, керівник чи опонент дисертаційних досліджень, мудрий наставник творчої молоді. Саме навколо нього сформувалась єдина в Україні суспільно-географічна школа, яка з 80-х років ХХ ст. до теперішнього часу визначає головні напрямки розвитку географічної науки.

Наукові ідеї М.М. Паламарчука розвивають його учні. Це не тільки працівники Інституту НАН України, але й науковці Київського національного університету ім. Т.Шевченка, Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, в яких викладав М.М. Паламарчук, а також викладачі Львівського (Ф. Заставний, С. Писаренко, О. Шаблій), Одеського (В. Семенов), Чернівецького (В. Руденко), Вінницького (В. Захарченко), Тернопільського (О. Заставецька) університетів, Львівського торгово-економічного інституту (С. Волос та ін.), до формування їх, як науковців, був причетний академік. Вони творчо розвинули теорії виробничо-територіального комплексування та суспільно-територіальних систем, розробили головні напрямки використання природно-ресурсного потенціалу України і трансформації її виробництва в умовах зміни суспільних відносин. Про це детально проаналізовано у дисертаційному дослідженні О. Яроменко, яка розкрила особливості становлення та структуру наукової школи академіка М.М. Паламарчука, внесок її представників у розвиток економічної та соціальної географії України, у географічну освіту. Наукові ідеї М.М. Паламарчука продовжують розвивати українські суспільно-географи і економісти, вони є актуальними в незалежній Українській державі, за долю якої так щиро вболівав її вірний син – М.М. Паламарчук.

Редколегія ІVТ

ПРОФЕСОРУ АНАТОЛІЮ ДОЦЕНКУ – ВІСІМДЕСЯТ!

30 січня 2017 року виповнюється 80 років відомому вченому в галузі суспільної географії Анатолію Івановичу Доценку.

Народився він у місті Дебальцеве, відомому як великий залізничний вузол, розташований на Донеччині. Після закінчення школи в 1954 р. навчався на геолого-географічному факультеті Ростовського-на-Дону університету. Він став географом. Потяг до мандрів реалізовував упродовж всього життя. У студентські роки побував на Кавказі, у Москві та Ленінграді. Інтерес до наукової роботи Анатолій проявив у студентські роки, виступаючи з доповідями на студентському науковому гуртку. Дипломну роботу підготував з географії перевезень вугілля Луганської області. Науковими наставниками його були відомі географи проф. Михайло Волобуєв (Волобуєв-Артемов) та Катерина Лісних.

Після закінчення університету А. Доценко їде за скеруванням до Західного Сибіру, в Курганську область, де працює директором та вчителем географії середньої школи. Шкільна педагогічна робота його не дуже приваблювала, він відчував потяг до наукових досліджень і тому зробив спробу працювати у Транспортно-енергетичному інституті Сибірського відділення АН СРСР у м. Ново-сібірську. В цей час він побував в Кузбасі, Іркутську та на Байкалі, неповторна краса озера та р. Ангари залишили в нього незабутні враження.

Проте рідна українська земля манила і притягувала його і він повертається в Україну, у свій рідний Донбас. Викладає географію у школах шахтарських селищ, що на Луганщині, і не полишає мрію стати вченим-географом.

У 1962 р. А. Доценко стає аспірантом кафедри

економічної географії Саратовського університету. З цього часу колом його наукових інтересів стала географія населення. Він відкрив для себе унікальну природу, історію та географію Астраханської області, присвятивши їй кандидатську дисертацію, яку захистив уже в Києві. Науковим керівником його роботи була завідувачка кафедри економічної географії, відомий вчений, доктор географічних наук, проф. Єлизавета Миронова, яка приїхала у Саратов з Чернівців і багато цікавого розповідала про чудовий Буковинський край.

У 1965 р. Анатолій вдруге повертається на рідну Україну і тепер уже назавжди. У Києві він спочатку працював у Секторі географії при Інституті геофізики морів Академії наук України. Керував Сектором відомий вчений акад. Максим Паламарчук. Після призначення його головою Ради з вивчення продуктивних сил України географи "розчинилися" в ній. А. Доценко потрапив у відділ населення, обравши цей напрямок наукової діяльності.

У 1967 р. у Київському інституті народного господарства А. Доценко захистив кандидатську дисертацію із спеціальності "розміщення продуктивних сил". У 60-70-х роках наукові дослідження А. Доценка стосувалися міграційних процесів в Україні, використання трудових ресурсів у містах республіки, розробки регіональних демографічних прогнозів на довгострокову перспективу, соціально-демографічного розвитку сільської місцевості.

У 1979 р. в Раді створено відділ проблем розселення і, перейшовши до нього, Анатолій Іванович обрав головним напрямком наукової діяльності дослідження комплексних регіональних проблем розселення. Згідно з призначенням Ради, вчені в ній займалися переважно прикладними науковими дослідженнями. Тому у 80-х роках А. Доценко розробляв проблеми формування територіальних систем розселення в Україні, удосконалення сільського розселення, розвитку соціальної інфраструктури сільських поселень України. Ним розроблені схеми територіально-ієрархічної класифікації систем розселення в регіонах України на довгострокову перспективу. Результати цих досліджень включені у Схеми розвитку і розміщення продуктивних сил України та у Комплексні програми науково-технічного прогресу в Україні на довгострокову перспективу.

Значну увагу він приділяв дослідженням регіонального розселення, результати яких включені у Схеми розвитку і розміщення продуктивних сил областей України на перспективи до 2000 та 2005 років. Науковим наставником його був відомий вчений-економіст д.е.н. Георгій Фтомов, який глибоко знав проблеми українського села, в тому числі й сільського розселення. За його редакцією

опубліковано дві колективні монографії, в яких А.Доценко написав розділи із сільського розселення та соціально-економічних умов життя на селі ("Расселение: вопросы теории и развития (на примере Украинской ССР)", – К.: Наукова думка. 1985 та "Социально-экономические проблемы развития села (расселенческий аспект)". – К.: Наукова думка. 1988.).

З утворенням України як незалежної держави перед українськими вченими постали нові завдання, істотно змінилися методологічні засади наукових досліджень. А. Доценко поряд із традиційними напрямками визначив для себе як головний дослідження територіальної організації розселення в умовах ринкової трансформації економіки. Результати прикладних і теоретичних суспільно-географічних досліджень взаємопов'язаного міського і сільського розселення узагальнені ним у монографії "Регіональне розселення: проблеми та перспективи", (К.: Наукова думка, 1994).

У 1998 р А. Доценко захистив докторську дисертацію в Інституті географії НАН України на тему: "Територіальна організація розселення (теорія і практика)". У ній автор розкрив сутність та зміст нової географічної категорії "територіальна організація розселення", дав оцінку головних її чинників, окреслив методи дослідження. Визначивши напрямки трансформації форм територіальної організації розселення, він обґрунтував необхідність відродження в Україні деяких національних форм, притаманних українській традиції, – містечок, слобід та хуторів. Незаперечним є його внесок у теорію розселення, зокрема він довів необхідність дослідження територіальної структури розселення та територіально-системної організації розселення, обґрунтував принципи та критерії районування розселення, національної політики розселення та формування національної системи розселення. Ним вперше розроблена схема районування розселення в Україні.

На початку XXI ст. увагу А. Доценка привернули проблеми удосконалення територіального управління розселенням та довгострокового прогнозування розселення. Перший напрямок досліджень стосується регулювання поселенської мережі та зміни критеріїв виділення міст та селищ. У зв'язку із децентралізацією влади та розширенням повноважень органів місцевого самоврядування А. Доценко пропонував, замість вже наявного поділу міст за підпорядкуванням ввести категорійність міських та сільських поселень, закріпивши це у відповідному нормативному акті. Він переконаний у необхідності розробки нової державної регіональної політики розселення в Україні, яка б ґрунтувалася на сучасних умовах і можливостях та пріоритетах розвитку суспільства.

До кола наукових інтересів професора А.Доценка увійшли також проблеми удосконалення адміністративно-територіального устрою України, яка замість областей та районів передбачає

утворення країв, столичного округу та повітів. Ці пропозиції викладені автором у брошурі "Адміністративно-територіальний устрій і розселення в Україні" (К.: РВПС України НАН України, 2003) та у деяких наукових статтях.

А. Доценко у своїх працях доводить, що географію розселення слід вважати самостійною наукою у складі системи суспільно-географічних наук, об'єктом дослідження цієї науки є поселення і їх системи.

Значну увагу А. Доценко приділяв історії української географії. Він опублікував низку праць, присвячених відомому українському географу *Михайлу Волобуєву* (Волобуєву-Артемову), історичу *Миколі Маркевичу*, видатним політичним діячам *Миколі Міхновському* та *Олегу Ольжичу*. Проте головним напрямом його наукових досліджень залишалося розселення. Зокрема, А. Доценко розробив концепцію та стратегію розселення в Україні, формування та використання поселенського потенціалу в геоekonomічному просторі. Результати його досліджень включені у "Концепцію та стратегію розвитку та розміщення продуктивних сил України" (2003) та "Прогноз розвитку і розміщення продуктивних сил України до 2015 року". Розробки теоретико-методологічних засад розселення та аналіз тенденцій розвитку сільського розселення в Україні знайшли відображення у колективній монографії "Розселення в Україні: проблеми та перспективи" (2006).

Вагомими є здобутки вченого в галузі регіонального розселення. Ним розроблені концепція розселення населення, виселеного із зони високого радіаційного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, схема розселення кримських татар, які поверталися у Крим із місць депортації, прогноз розвитку і структури розселення в поліських областях для Державної програми соціально-економічного розвитку Полісся на період до 2010 року, прогноз розселення для Схем розвитку і розміщення продуктивних сил чотирьох регіонів та восьми областей України на період до 2015 року. Ці дослідження були узагальнені і включені до колективної монографії "Регіональне розселення в Україні: стан та прогноз" (2007).

Теоретичне значення має праця А. Доценка "Концепції розселення", в якій на основі оцінки зарубіжних та українських концепцій систем розселення міського та сільського розселення автор розробив власну концепцію територіальної організації розселення.

На початку XXI ст. наукову увагу А. Доценка привернула проблема трансформації розселення в Україні, яку автор досліджував як у теоретичному аспекті, так і практичному (на прикладі Чернігівської та Луганської областей). Останніми роками він досліджував процеси розселення у Київській області.

Результати багаторічних досліджень територіальної організації розселення та сільського

розселення були опубліковані у двох фундаментальних монографіях А. Доценка: "Територіальна організація розселення (теорія та практика) (2010) та "Сільське розселення в Україні" (2010).

Всього А. Доценко опублікував 272 наукових праці. А. Доценко активно займався науково-організаційною роботою як член двох спецрад по захисту дисертацій в Інституті географії НАН України та в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, а також член редколегій двох наукових збірників.

Майже 12 років А. Доценко працював у Національному педагогічному університеті імені М. Драгоманова доцентом і професором кафедри економічної та соціальної географії, а також був науковим керівником трьох аспірантів. З 2011 р. після ліквідації РВПС НАН України Анатолій

Доценко перейшов на викладацьку роботу і дотепер працює у Відкритому міжнародному університеті розвитку людини "Україна" професором кафедри менеджменту туризму. Окрім традиційно географічних дисциплін "Географія туризму", "Туристичне краєзнавство" та "Туристичне країнознавство" він викладає "Організацію сільського туризму" та "Стратегія світового туризму".

А. Доценко – великий патріот, небайдужий до всього, що відбувається в Україні, щирий і людяний. Редколегія часопису зичить шановному професору міцного здоров'я, творчого натхнення і всіляких гараздів. З роси і води, Вам, Анатоліє Івановичу!

Редколегія ІУГ

Наші автори

- **Белоусова Наталія Володимирівна** – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри менеджменту туризму Інституту філології та масових комунікацій Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»
- **Влах Мирослава Романівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Дітчук Ігор Львович** – викладач кафедри економічної і соціальної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, голова Тернопільського відділу УГТ
- **Доценко Анатолій Іванович** – доктор географічних наук, професор, професор кафедри менеджменту туризму Інституту філології та масових комунікацій Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»
- **Дударчук Катерина Дмитрівна** – кандидат географічних наук, викладач кафедри географії України і туризму Тернопільського національного університету імені Володимира Гнатюка
- **Заставецький Тарас Богданович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного університету імені Володимира Гнатюка
- **Карабінюк Микола Миколайович** – аспірант кафедри фізичної географії Львівського національного університету імена Івана Франка
- **Кисельов Юрій Олександрович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри геодезії, картографії та кадастру Уманського національного університету садівництва, Голова Луганського відділу Українського Географічного товариства
- **Кузик Степан Петрович** – кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Малик Степан Зіновійович** – аспірант кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Марцинишин Ніна Григорівна** – вчитель-методист географії Збараської ЗОШ І – III ступенів №2 імені Івана Франка
- **Мельник Анатолій Васильович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри фізичної географії Львівського національного університету імена Івана Франка
- **Мурага Сергій** – студент 1 курсу спеціальності «Туризм» Інституту філології та масових комунікацій Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»
- **Подобівський Володимир Степанович** – аспірант кафедри геодезії та картографії Національного університету біоресурсів і природокористування України, м. Київ
- **Сливка Вікторія Володимирівна** – учениця 11 класу Збараської ЗОШ І – III ступенів №2 імені Івана Франка
- **Сонько Сергій Петрович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри екології та безпеки життєдіяльності Уманського національного університету садівництва
- **Сопов Дмитро Сергійович** – старший викладач кафедри землевпорядкування і кадастру Луганського національного аграрного університету (м. Харків)
- **Тодоров В'ячеслав Іванович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри

управління підприємницькою та туристичною діяльністю факультету управління, адміністрування та інформаційної діяльності Ізмаїльського державного гуманітарного університету

- **Шаблій Олег Іванович** – доктор географічних наук, Заслужений діяч науки і техніки України, Заслужений професор Львівського національного університету імені Івана Франка, завідувач кафедри економічної і соціальної географії, голова Географічної комісії НТШ, почесний член УГТ
- **Шевчук Сергій Миколайович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка

ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ, ЯКІ ПОДАЮТЬСЯ ДО ЧАСОПISУ

- Тексти матеріалів до часопису подаються українською мовою та англійською мовами.
- Обсяг рукопису статті: не менше 6 сторінок (макс. – 15 с.) – при шрифті 10 та інтервалі 1,5.
- Обсяг відгуку (рецензії на книги, картографічні та інші матеріали) – до 5 сторінок, повідомлення – до 2 повних сторінок, відомостей про ювілярів – до 3 повних сторінок (при шрифті 10 та інтервалі 1,5).
- Електронний варіант тексту у форматі редактора Microsoft Word (doc) надсилається електронною поштою або записаним на CD-R. Параметри сторінки і шрифту для електронного варіанту: формат А4 (210 x 297 мм), всі поля – по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 10, інтервал 1,5.
- 1 друкований паперовий примірник тексту, підписаний автором та завірений за місцем роботи чи навчання, надсилається поштою. Параметри сторінки і шрифту для друкованого варіанту: формат А4 (210 x 297 мм), всі поля – по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5.
- Картографічні, схематичні, фотографічні матеріали записати в окремі файли, їх відбитки подати в статтях у паперовому варіанті. Ці матеріали друкуються у чорно-білому варіанті, а за бажанням автора – в кольорі.
- Оформлення статей повинно відповідати вимогам ВАК/ДАК (дана умова стосується насамперед аспірантів, магістрантів, пошукувачів та інших зацікавлених авторів).
- Перед початком тексту статті необхідно подати такі позиції (кожну в окремому абзаці шрифтом 10):
  - УДК (великими буквами, жирним шрифтом);
  - ім'я та прізвище автора (курсивом, жирним шрифтом);
  - назву статті (великими буквами, жирним шрифтом);
  - анотацію статті українською мовою з 3-4 речень, але не менше, ніж 50 слів тексту (курсивом);
  - 5 ключових слів (курсивом);
  - ім'я та прізвище автора і назва статті англійською мовою (прямим жирним шрифтом);
  - розширену анотацію (обсягом 220-250 слів тексту) та ті самі ключові слова англійською мовою (така анотація має бути коротким викладом основних положень статті);
  - ту саму розширену анотацію українською мовою (її текст розмістити на окремій сторінці, яку не враховують у загальний обсяг статті).
- Список джерел подати в кінці статті в алфавітному порядку під рубрикою “Література” або “Література і джерела”, вони повинні бути ретельно вивірені. Посилання в тексті на джерела подаються у квадратних дужках із зазначенням їх порядкового номера, а в окремих випадках і сторінок.
- Особливу увагу авторам необхідно звернути на точність дат, правильність прізвищ, імен, ініціалів, назв наукових праць, організацій, установ українською мовою, зокрема при перекладі їх з російської та інших мов, на достовірність фактів, висновків, узагальнень.
- Автори надсилають одну зовнішню рецензію на рукопис статті, підписану фахівцем за напрямом дослідження (підпис має бути завірений за місцем роботи рецензента). Аспіранти, магістранти і пошукувачі надсилають лист-рекомендацію керівника роботи про доцільність опублікування матеріалів або ж така рекомендація керівника висловлюється в кінці друкованого примірника.
- Оскільки в кінці часопису даються відомості про авторів публікацій, то кожному з них необхідно вказати: повністю прізвище, ім'я та по батькові, вчений ступінь та наукове звання, місце праці, посаду, доручення з організації науки чи навчального процесу, при бажанні – громадські наукові доручення, державні звання та нагороди. Для спілкування і контактів з автором потрібно надіслати: поштову адресу, контактні телефони, e-mail.
- Автор отримує один примірник часопису.

Статті та інші матеріали до часопису просимо надсилати за такою адресою:
Ігорю Дітчуку, відповідальному секретарю редколегії часопису “Історія української географії”,
кафедра економічної і соціальної географії,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2,
46027 м. Тернопіль
Тел. (0352) 43-61-54, 0935793420
e-mail: ditchuk@i.ua   ditchuk@ukr.net   zast@ukr.net

Примітка. Електронна версія часопису міститься на сторінці “Наукової періодики України” (http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/iug/index.html) сайту Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (<http://www.nbuv.gov.ua>)

Періодичне видання

Історія української географії

Всеукраїнський науково-теоретичний часопис

Випуски 33, 34

Комп'ютерна верстка Тарас Заставецький
Художнє оформлення обкладинки Михайло Цибулько і Світлана Демчак

Підписано до друку 27.10.2016. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.
13,4 ум. др. арк. Тираж 150.
Прінт-копі-центр «Вектор»
46027, м. Тернопіль, вул. Львівська, 12/2